

ISSN 0032-7271 (Print)

PREGLED
časopis za društvena pitanja

Broj
3

Godina
2022.

Godište
LXIII

Sarajevo, septembar-decembar 2022.

PREGLED: časopis za društvena pitanja

Izdavač: Univerzitet u Sarajevu, Obala Kulina bana 7/II, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Za izdavača: prof. dr. Rifat Škrijelj, rektor

Redakcija časopisa:

akademik dr. Mirko Pejanović

prof. dr. Jasmin Ahić

prof. dr. Izet Bajramović

prof. dr. Merima Čaušević

prof. dr. Elvir Čizmić

prof. dr. Amela Dautbegović

prof. dr. Amir Duranović

prof. dr. Enes Durmišević

prof. dr. Salih Fočo

prof. dr. Senadin Lavić

doc. dr. Amer Osmić

Međunarodna Redakcija:

prof. dr. Haris Alibašić, University of West Florida (SAD)

prof. dr. Aydin Babuna, Univerzitet Boğaziçi (Turska)

prof. dr. Duško Bjelica, Fakultet za sport i fizičko vaspitanje Univerziteta Crne Gore (Crna Gora)

prof. dr. Esad Boškailo, University of Arizona, Phoenix (SAD)

prof. dr. Snježana Dobrota, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu (Hrvatska)

prof. dr. Vesna Požgaj-Hadžić, Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)

prof. dr. Dragan Prole, Filozofski fakultet u Novom Sadu (Srbija)

prof. dr. Jelena J. Stanković, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu (Srbija)

prof. dr. Mitja Velikonja, Fakultet društvenih nauka Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr. Senadin Lavić

Sekretar Redakcije:

Fuada Muslić-Haseta, prof.

Korektura:

Tarik Čušić

Prijevod:

Mirza Čerkez, prof.

DTP:

Fuada Muslić-Haseta, prof.

Tiraž:

200 primjeraka

Štampa:

„Štamparija FOJNICA“ d. o. o. Fojnica

Izlazi četveromjesečno.

Časopis *Pregled* je indeksiran u EBSCO Publishing, Slavic Humanities Index, MIAR, C.E.E.O.L., ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources) i INDEX COPERNICUS međunarodnim bazama podataka. Univerzitetski tele-informatički centar je kreirao i dizajnirao veb-stranicu časopisa www.pregled.unsa.ba.

Stavovi izneseni u tekstovima ne odražavaju nužno mišljenje glavnog i odgovornog urednika, Redakcije časopisa ili izdavača.

ISSN 0032-7271 (Print)

ISSN 1986-5244 (Online)

ISSN 0032-7271 (Print)
ISSN 1986-5244 (Online)

PREGLED
Periodical for Social Issues

No
3

Year
2022

Volume
LXIII

Sarajevo, September-December 2022

PREGLED : Periodical for Social Issues

Publisher: University of Sarajevo, 7/II, Obala Kulina bana, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Publisher's Representative: Prof. Dr. Rifat Škrijelj, Rector

Editorial Board:

Academician Dr. Mirko Pejanović

Prof. Dr. Jasmin Ahić

Prof. Dr. Izet Bajramović

Prof. Dr. Merima Čaušević

Prof. Dr. Elvir Čizmić

Prof. Dr. Amela Dautbegović

Prof. Dr. Amir Duranović

Prof. Dr. Enes Durmišević

Prof. Dr. Salih Fočo

Prof. Dr. Senadin Lavić

Ass. Prof. Dr. Amer Osmić

International Editorial Board:

Prof. Dr. Haris Alibašić, University of West Florida (USA)

Prof. Dr. Aydin Babuna, Bogazici University (Turkey)

Prof. Dr. Duško Bjelica, Faculty of Sports and Physical Education, University of Montenegro (Montenegro)

Prof. Dr. Esad Boškailo, University of Arizona, Phoenix (USA)

Prof. Dr. Snježana Dobrota, Faculty of Philosophy, University of Split, (Croatia)

Prof. Dr. Vesna Požgaj-Hadži, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana (Slovenia)

Prof. Dr. Dragan Prole, Faculty of Philosophy, Novi Sad (Serbia)

Prof. Dr. Jelena J. Stanković, Faculty of Economics, University of Niš (Serbia)

Prof. Dr. Mitja Velikonja, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana (Slovenia)

Editor-in-Chief:

Prof. Dr. Senadin Lavić

Editorial Board Secretary:

Fuada Muslić-Haseta, Eng. Lit. Grad.

Proofreading:

Tarik Čušić

Translation:

Mirza Čerkez, Eng. Lit. Grad.

DTP:

Fuada Muslić-Haseta, Eng. Lit. Grad.

Press run:

200 copies

Print:

„Štamparija FOJNICA“ d.o.o. Fojnica

Fourth month periodical

Periodical *Pregled* is indexed in EBSCO Publishing, Slavic Humanities Index, C.E.E.O.L., MIAR, ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources) and INDEX COPERNICUS international databases.

Webpage www.pregled.unsa.ba created and designed by the University Tele-Information Center.

The views and opinions expressed in the articles in the *Pregled* are those of the author(s) and do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board or the publisher.

ISSN 0032-7271 (Print)

ISSN 1986-5244 (Online)

SADRŽAJ / CONTENTS

Članci / Articles

Dr. sc. Aida Spahić: Zašto nam (ne) trebaju sociolozi? / Why do we (not) Need Sociologists? 1

Sead Bandžović, MA: Razvoj javnog tužilaštva u zemljama Zapadne Evrope / The Development of Public Prosecution in Western European Countries 21

Prof. dr. Borjana Miković, prof. dr. Mustafa Sefo: Starateljstvo nad osobama kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost: Jednakost pred zakonom i poštivanje ljudskog dostojanstva u bosanskohercegovačkom porodičnom zakonodavstvu / Guardianship Over Persons with Deprived or Restricted Legal Capacity under the Law and Respect for Human Dignity in Bosnia and Herzegovina's Family Legislation 41

Doc. dr. Mersiha Jusić: Psihologija vjerovanja u teorije zavjere / Psychology of Conspiracy Beliefs 57

Prof. dr. Jasna Duraković: Značaj rodno odgovornog obrazovanja u Bosni i Hercegovini: Nužnost promjene obrazovnih i udžbeničkih politika / The Importance of Gender Responsible Education in Bosnia and Herzegovina – The Need to Change Educational and Textbook Policies 81

Mirza Čerkez, prof.: Liberalizam i ljudska prava – pogled na problem s druge strane ogledala / Liberalism and Human Rights – A View through the Looking-Glass 93

Prikazi i osvrti / Reviews and Comments

Akademik dr. Mirko Pejanović: Značaj istraživanja istorijskog procesa revaloriziranja nacionalnog identiteta Muslimana u socijalističkoj Jugoslaviji (1956–1971) / The Importance of Researching the Historical Process of Revaluating the Muslims' National Identity in Socialist Yugoslavia (1956–1971) 115

Doc. dr. Lamija Neimarlija: O likovnoj monografiji *Salim Obralić* prof. dr. Aide Abadžić-Hodžić i prof. dr. Ibrahima Krzovića / About the Art Monograph *Salim Obralić* by Prof. Dr. Aida Abadžić-Hodžić and Prof. Dr. Ibrahim Krzović 123

Dr. sc. Ramiza Smajić: Enciklopedista Muhamed Enveri Kadić: vizije i pouke / Encyclopedist Muhamed Enveri Kadić: Visions and Lessons	127
Jusuf Trbić: Izdaja Bosne / Betrayal of Bosnia	135
Asea Gašparić: Review of the International Conference on the Parental Responsibility / Prikaz Međunarodne konferencije o roditeljskoj odgovornosti	147
Mr. Sc. Dominik Bobrovský: The Right to Privacy in Digital World – Miskolc International Scientific Conference / Pravo na privatnost u digitalnom svijetu – Međunarodna naučna konferencija u Miskolcu	153
Upute za autore / Guidelines for Authors	163 / 167

Članci / Articles

Dr. sc. Aida Spahić

Stručni savjetnik za EU integracije / EU Integration Expert Adviser

Federalno ministarstvo zdravstva / Federal Health Ministry

aida.spahic@fmz.gov.ba; aspahic22@yahoo.com

UDK 316(497.6)

Izvorni naučni rad

ZAŠTO NAM (NE) TREBAJU SOCIOLOZI?

WHY DO WE (NOT) NEED SOCIOLOGISTS?

Sažetak

U ovom članku problematizira se status sociologije kao naučne discipline u Bosni i Hercegovini u kontekstu njene primjenjivosti i konkurentnosti sociologa na tržištu rada. Ovim pitanjem posebno su se pozabavili američki sociolozi ali i drugi sociolozi u svojim empirijskim istraživanjima i teorijskim radovima. Prezentirani su i teorijski osvrti bosanskohercegovačkih autora o mjestu i ulozi sociologije u našem društvu. Za potrebe ovog članka analizirani su obrazovni programi studija sociologije na svim javnim univerzitetima u Bosni i Hercegovini te je ustanovljeno da se studij sociologije može upisati na samo šest od ukupno devet javnih univerziteta, a znanja i kompetencije koje se stiču u toku studija omogućuju diplomiranim studentima da se bave teorijskom sociologijom (naučni rad), primijenjenom sociologijom (vođenje projekata i analize javnih politika) ili nastavničkom djelatnošću (u srednjim školama ili na fakultetima). Analizom objavljenih oglasa na portalu “Mojposao.ba”, u kategorijama “socijalne usluge/neprofitne organizacije”, “obrazovanje” i “državna služba”, zaključujemo da se znanja i kompetencije koje se stiču obrazovanjem na studiju sociologije najviše traže u oglasima koja objavljuju nevladine i međunarodne organizacije, a najmanje u sektoru obrazovanja. U zaključnim razmatranjima daju se preporuke s ciljem da se isprovocira diskusija o modalitetima unapređenja statusa sociologije kao naučne discipline, te obrazovnog profila sociologa u kontekstu njegove pozicije na tržištu rada u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: sociolog, sociologija, vještine, kompetencije

Summary

This article discusses the status of sociology as a scientific discipline in Bosnia and Herzegovina in the context of its applicability and competitiveness of sociologists in the labor market. This question has been particularly elaborated by American sociologists, but also by other sociologists in their empirical research and theoretical works. Theoretical reviews of Bosnian authors regarding the place and role of sociology in our society have also been presented. For the purposes of this article, the educational programs in the field of sociology in all public universities in Bosnia

and Herzegovina have been analyzed and it was found that the study of sociology can be studied at only six out of nine public universities, and the knowledge and competencies acquired during studies enable graduates sociology to be engaged in theoretical sociology (scientific work), applied sociology (project management and public policy analysis) or teaching (in high schools or colleges). By analyzing the vacancies published on the Mojposao.ba portal, in the categories of "social services/non-profit organizations", "education" and "public service", we conclude that the knowledge and competencies acquired through education in sociology are mostly required in vacancies published by NGOs and international organizations and least in the education sector. The concluding remarks provide recommendations in order to provoke a discussion on the modalities of improving the status of sociology as a scientific discipline, and the educational profile of sociologists in the context of his position in the labor market in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: sociologist, sociology, skills, competencies

Uvod

Kako se predmet sociologije, ljudsko društvo, nalazi u stalnom procesu promjene, sociološka teorija i metodološki pristupi također moraju da prate ove promjene. Spoznaje koje se stiču u okviru sociologije mogu se primijeniti na različite oblasti praktičnog života s ciljem identifikacije i interpretacije promjena u društvenoj strukturi, kulturi, međuljudskim odnosima i društvenom razvoju. Da li sociološka teorija i metodološki pristupi prate promjene koje se dešavaju u bosanskohercegovačkom društvu? U kojoj mjeri se primjenjuju spoznaje koje se stiču u okviru sociologije na različite oblasti praktičnog života u Bosni i Hercegovini? Koliko je sociolog prepoznat kao kvalificiran stručnjak koji posjeduje specifičnu ekspertizu te koliko su kompetencije sociologa prepoznate na tržištu rada? Egzistencija sociologije kao naučne discipline u Bosni i Hercegovini u velikoj mjeri zavisi od odgovora na ova pitanja.

Naučne debate o sociologiji kao profesiji još uvijek se vode. Godinama je aktuelna diskusija o prirodi sociološkog znanja i njegovom kapacitetu za rješavanje praktičnih pitanja te o različitim stanovištima sociologa o modalitetima primjene ove discipline. Sociolozi se nakon završetka studija suočavaju sa mnogobrojnim problemima u pronalaženju odgovarajućeg posla. Društvene nauke diferencirale su se u različite uže naučne oblasti koje se isprepliću u brojnim poslovnim pozicijama koje zahtijevaju znanje i vještine koje se stiču na studijima društvenih nauka (Fernández-Esquinas 2019).

Osnovno pitanje koje se tiče budućnosti razvoja sociologije je: na koji način se znanje koje se stiče na studiju sociologije može primijeniti u poslovnom okruženju? To pitanje usko je vezano i sa pitanjem profesije sociologa. Zašto upisati studij sociologije? Klasični argumenti o primjenjivosti sociologije su da sociologija nudi teorijska znanja koja će koristiti drugi naučnici i istraživači, kao i da sociološki pristup zauzima veći dio društvenih procesa koji se odvijaju u javnom diskursu te da je zadatak sociologa da aktivno učestvuju u edukaciji javnosti i oblikovanju javnog mnijenja. Argumentacije u korist teorijske vrijednosti sociologije i njenih kapaciteta za tumačenje i kreiranje društvene stvarnosti donekle su prihvatljive, ali su one nažalost dovele do gubljenja njene pozicije na fakultetima te poslovnih pozicija na tržištu rada.

Ovaj članak predstavlja svojevrsan doprinos razumijevanju problema koji proističu iz neadekvatnog vrednovanja primjenjivosti sociološkog znanja, te skromni pokušaj pronalaženja mogućih rješenja za vraćanje dostojanstva temeljnoj društvenoj nauci koja je nepravедно zanemarena u našem društvu.

Pozicija sociologije

Sedamdesete godine prošlog vijeka bile su zlatne godine razvoja sociologije. Već krajem dvadesetog vijeka sociologija i ostale društvene nauke, sa izuzetkom ekonomije i u određenoj mjeri psihologije, smanjuju svoje kapacitete, gube koherentnost, povezanost sa ostalim naukama i uticaj. Početkom dvadeset i prvog vijeka sociologija se počela okretati prema javnoj i kritičkoj sociologiji. Ovaj zaokret nije praćen jasnim indikatorima poboljšanja statusa discipline ili naznakama daljeg gubljenja interesa za sociologijom. Razlozi i implikacije navedenog su kompleksni; reflektiraju promjene u disciplini i u njenom akademskom, naučnom i društvenom okruženju (House 2019).

Raspravljajući o budućim pravcima razvoja sociologije, Wil Arts i Henk A. Becker u posljednjoj deceniji prošlog vijeka predvidjeli su da će se uz akademski i konsultantski rad, koji čine dva integralna aspekta sociološkog angažmana, javiti potreba za sociološkim doprinosom rješavanju društvenih problema u godinama koje dolaze (Arts i Becker 1990).

Jedan od najvećih zagovornika zaokreta prema primijenjenim aspektima sociološke nauke bio je Michael Burawoy, bivši predsjednik Američke sociološke asocijacije – ASA (2002-2005). Zaslužen je za razvoj, artikulaciju i sistematsku konceptualizaciju sociologije u skladu sa zahtjevima vremena i

društvenih promjena. Ova konceptualizacija na najbolji način ilustruje osnovne pravce razvoja discipline od 2000. godine pa do danas.

Društvene nauke razlikuju se od humanističkih i prirodnih nauka zbog kombinovanja instrumentalnog i refleksivnog znanja koje pruža različite mogućnosti za društveni angažman i intervencije u oblasti javnih politika.

Tabela 1
Vrste sociološkog angažmana

Vrsta znanja	Vrsta angažmana	
	Akademski	Neakademski
Instrumentalno	Profesionalna sociologija Istraživanja provedena u okviru istraživačkih programa u kojima se testiraju hipoteze, postavljaju teorije, analiziraju koncepti i postavljaju istraživačka pitanja.	Sociologija politike ili javnih politika Odbrana rezultata socioloških istraživanja, socijalnih tema, pitanje finansiranja, politički brifinzi.
Refleksivno	Kritička sociologija Kritičko debatiranje u programima socioloških istraživanja i izvan njih.	Javna sociologija Vođenje računa o javnom imidžu sociologije, prezentacija rezultata istraživanja, podučavanje osnova sociologije i pisanje priručnika.

Izvor: Modifikovano prema Burawoy (2005: 11–12, tabela 1 i 2)

Burawoy (2005) se ne bavi sociologijom u smislu definiranja njenog predmeta, već je više usmjeren na elaboraciju sociološkog angažmana. Burawoy razlikuje dvije vrste sociološkog angažmana, akademski i neakademski, u kojem se koristi instrumentalno i refleksivno znanje. Sociološki angažman podijeljen je na četiri oblasti: profesionalnu sociologiju, sociologiju politike ili javnih politika (Policy sociology), kritičku sociologiju i javnu sociologiju. Akademski angažman obuhvata profesionalnu i kritičku sociologiju, dok neakademski angažman obuhvata sociologiju politike ili javnih politika i javnu sociologiju. U oba tipa sociološkog angažmana koristi se kombinovano instrumentalno i refleksivno znanje.

Sociologija politike ili javne politike (Policy sociology) podrazumijeva usluge koje se pružaju klijentima za pronalaženje rješenja u različitim oblastima. Ovaj angažman obično podrazumijeva analizu javnih politika u različitim oblastima te provođenje socioloških istraživanja s ciljem predlaganja novih javnih politika baziranih na naučno utemeljenim informacijama.

Javna sociologija podrazumijeva dijalog između sociologa i javnosti u kojem se svaka od strana prilagođava jedna drugoj.

Profesionalna sociologija podrazumijeva bavljenje disciplinom, njenom metodologijom i doprinosom akumulaciji naučne spoznaje u oblasti sociologije. Burawoy ističe da profesionalna sociologija nije neprijatelj sociologiji koja se bavi analizom javnih politika niti je neprijatelj javnoj sociologiji. Naprotiv, ona je osnovni preduslov njihove egzistencije.

Uloga kritičke sociologije je da istraži i kritički propituje temelje na kojima se zasnivaju istraživački programi profesionalne sociologije.

U autorskim radovima bosanskohercegovačkih sociologa (Vukadinović 2010, Demirović 2010, Kukić 2014, Košarac 2018) evidentno je ukazivanje na njen nezaslužen status u univerzitetskim i srednjoškolskim kurikulumima, uprkos njenom potencijalu za razvijanje kritičkog mišljenja. Društvene nauke, a posebno sociologija, u sistemu visokog obrazovanja trebale bi da zauzme mnogo bolju poziciju, jer su to jedine nauke koje su svojim teorijskometodološkim aparatom u mogućnosti da otkriju uzročno-posljedične veze društvenih procesa i problema i da za iste ponude rješenja (Košarac 2018). Potrebno je ozbiljno razmotriti razloge za takav nepovoljan status sociologije u sistemu obrazovanja općenito.

U istraživačkim radovima bh. sociologa koji tretiraju poziciju sociologije u srednjoškolskom obrazovanju termin *kritičko mišljenje* upotrebljava se kao nešto samorazumljivo bez potrebe za pojašnjavanjem metoda i tehnika koje se koriste za njegovo podsticanje u oblasti nastave sociologije iako je literatura o kritičkom mišljenju u drugim oblastima obrazovanja dostupna i sadrži mnogobrojne tehnike za podsticanje kritičkog mišljenja (Soldo et al. 2017). Ovo otvara prostor za dalja istraživanja i aktivan angažman sociologa i drugih društvenih naučnika na ovom polju. Jedan od pokušaja da se parcijalno odgovori na ovo pitanje nalazimo u empirijskom istraživanju provedenom u srednjim školama u Kantonu Sarajevo (Ždralović, Repovac 2019). Iz ovog istraživanja saznajemo da je potrebno raditi na dodatnom usavršavanju profesora sociologije u srednjim školama u okviru programa cjeloživotnog učenja. Jedan od značajnih nalaza ovog istraživanja je ukazivanje na potrebu da se prilikom izrade nastavnih planova i programa koji se izučavaju u okviru studija sociologije vodi računa o pragmatičnom karakteru ove discipline i

kompetencijama koje se stiču u toku studija, neovisno o tome da li se radi o obrazovanju u okviru nastavnčkog ili naučnog smjera.

Drugo važno pitanje koje se tiče budućnosti opstanka sociologije ogleda se u jednostranom prezentiranju isključivo teorijskog doprinosa sociološkog znanja interpretaciji društvenih pojava i procesa. Zanemarivanje praktičnih potencijala sociologije od akademske zajednice doprinijelo je potiskivanju sociologije od drugih, “tržišno prihvatljivijih” naučnih disciplina, a kao rezultat toga imamo da se studijski program iz oblasti sociologije proučava samo na šest javnih univerziteta u Bosni i Hercegovini.

Koncept obrazovanja koji je orijentiran prema tržišnim principima, naprotiv, ne dovodi do “stagnacije društveno-humanističkih nauka”, kako tvrde pojedini sociolozi (Košarac 2018: 225), nego zahtijeva od sociologije da se prilagodi društvenim potrebama, a akademska sociologija je odbila to da učini.

Nadalje, nekritičko prihvatanje stava da “društveno-humanističke nauke nikada u svom razvoju nisu mogle da budu tržišno uspješne jer je njihova priroda i uloga u društvu drugačija” (Košarac 2018: 225), reduciralo je sociolozima mogućnost izbora. Ovakav odnos prema sociologiji doveo je do percepcije sociologije kao besperspektivnog studija, sa slabim izgledom za zapošljavanje. Ako posmatramo ulogu sociologije iz perspektive sociologa koji insistiraju na distinktivnoj prirodi i ulozi sociologije u društvu, opcije za zapošljavanje svedene su na oblast obrazovanja, tj. angažman profesora u srednjim školama i istraživačkim institutima, iako su i te mogućnosti veoma sužene.

Postoje međutim i oni sociolozi koji su uspjeli da se izdignu iznad akademskih okvira i pozabavili se pitanjem budućnosti mladih ljudi koji završavaju studij sociologije. Šta će biti s njima? Koje su im opcije?

“Stanje sociologije u bosanskohercegovačkom društvu, uticaj sociologa, kao i odnos društva prema sociologiji i sociolozima, prelama se kroz prizmu mogućnosti zaposlenja i potrebe za sociolozima kao profesijom i zanimanjem” (Šijaković 2013). Profesor Šijaković ističe kako je “velika odgovornost starijih sociologa u tome da svojom cjelokupnom aktivnošću pomažu da se stalno stvaraju mogućnosti zaposlenja mladih sociologa.”

Studij sociologije na javnim univerzitetima u Bosni i Hercegovini

Uvidom u obrazovne programe javnih univerziteta koji su dostupni na internetu (tabela 2) konstatujemo da je studij sociologije dostupan na samo šest od ukupno devet univerziteta. Informacije o vještinama i kompetencijama (tabela 3) koje se stiču na studiju sociologije su ohrabrujuće, budući da obuhvataju širok spektar mogućnosti primjene stečenih znanja u različitim oblastima društvene djelatnosti. Iz ovoga bi se moglo zaključiti da se nakon završenog studija sociologije diplomiranim sociolozima otvaraju brojne mogućnosti zaposlenja, što u realnosti često nije slučaj. Čak se u sistematizacijama radnih mjesta, u nekim ustanovama, pozicija sociologa potpuno ukida u korist socijalnih radnika, socijalnih pedagoga i sličnih zanimanja.

Tabela 2

Studij sociologije na javnim univerzitetima u Bosni i Hercegovini

Br.	Naziv univerziteta	Naziv visokoškolske ustanove	Studij sociologije	Dostupne informacije o vještinama i kompetencijama
1.	Univerzitet u Banjoj Luci	Fakultet političkih nauka	DA	DA
2.	Univerzitet u Bihaću		NE	
3.	Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru	Nastavnički fakultet	DA	DA
4.	Sveučilište u Mostaru		NE	
5.	Univerzitet u Sarajevu	Filozofski fakultet	DA	DA
6.	Univerzitet u Sarajevu	Fakultet političkih nauka	DA	NE
7.	Univerzitet u Istočnom Sarajevu	Filozofski fakultet Pale	DA	DA
8.	Univerzitet u Tuzli	Filozofski fakultet	DA	DA
9.	Univerzitet u Zenici	Filozofski fakultet	NE	

Tabela 3

Pregled znanja, vještina i kompetencija koje se stiču na studijima sociologije na javnim univerzitetima u BiH

Znanje	Vještine	Kompetencije za rad u:
1. Teorijsko znanje iz oblasti sociologije	Sposobnost razumijevanja i prepoznavanja osnovnih teorijskih koncepata iz sociologije, ključnih postavki važnijih teorija o društvu , kao i procesa i aktera funkcioniranja društva i društvenih promjena	Nevladinim organizacijama, privatnim agencijama, državnoj upravi, izdavaštvu, kulturi, medijima, politici, istraživačkim agencijama i organizacijama, sektoru turizma, institucijama socijalne zaštite (općinski centri za socijalni rad, savjetovališta za mlade, brak i porodicu), kazneno-popravnim zavodima (zatvorenog, poluotvorenog i otvorenog tipa), disciplinskim centrima, gerijatrijskim ustanovama; pedagoškim zavodima, ustanovama za predškolski odgoj i obrazovanje, u institucijama kulture, socijalno-humanitarnim organizacijama, sportskim kolektivima, u institucijama za društvenu zaštitu djece, u službama i institucijama za zapošljavanje, u ustanovama zdravstvene djelatnosti itd.
2. Poznavanje metodologije istraživanja	Sposobnost samostalnog provođenja socioloških istraživanja u svim sferama društvene stvarnosti Sposobnost vođenja socioloških projekata iz oblasti: proizvodnje urbanog planiranja, demografske, socijalne, kulturno-umjetničke, sportske i zdravstvene politike, političkog marketinga i medijske politike Sposobnost analize društvenih pojava u kulturi, ekonomiji i ostalim područjima društvenog života i rada savremenog čovjeka	
3. Znanja iz pedagogije, metodike nastave i didaktike	Sposobnost samostalnog obavljanja nastavničke djelatnosti iz predmeta: Sociologija, Demokratija i ljudska prava, Kultura religija i srodnih nastavnih predmeta	U srednjim i osnovnim školama i drugim obrazovnim ustanovama i organizacijama

Šta mogu da radim sa diplomom iz sociologije?

Kada se imaju u vidu ambivalentnost profesionalne sociologije te znanja i vještine koje se stiču na studiju sociologije, osnovno pitanje koje se javlja kod mladih osoba koje razmišljaju o upisu na studij sociologije tiče se isplativosti, odnosno primjenjivosti stečenih znanja. Kako u Bosni i Hercegovini nisu rađena empirijska istraživanja o ovoj temi, osvrnućemo se na dvije studije u kojima su analizirani stavovi studenata sociologije u toku studija i nakon njegovog završetka. Rezultati ovih studija ukazuju na određene promjene u stavovima koje su uzrokovane društvenim promjenama koje su se reflektirale i na promjene na tržištu rada, a posebno na promjene u sistemu obrazovanja, koje su se desile u posljednjim decenijama.

Longitudinalna studija Američke sociološke asocijacije koja je provedena 2005. godine pod nazivom “Šta mogu da uradim sa diplomom iz sociologije?” obuhvatila je 1800 svršenih studenata sociologije čiji je cilj bio da se utvrdi njihovo zadovoljstvo kvalitetom obrazovnog sadržaja u ovoj oblasti. Rezultati ovog istraživanja su pokazali da je ogromna većina studenata upisala studij sociologije s ciljem razumijevanja ključnih koncepata (90%). Veliki broj studenata sociologije je izrazio oduševljenje obrazovnim sadržajem i literaturom koja se koristi u podučavanju (75%), dok su pojedini upisali studij s namjerom da kreiraju društvene promjene (40%). Ovo posljednje najviše se odnosi na studente afroameričkog i latinoameričkog etničkog porijekla. Diplomirani sociolozi su usaglašeni u stavu da im njihova kvalifikacija pruža osnovno razumijevanje koncepata, teorija i uloge institucija. Istovremeno, diplomirani sociolozi ukazuju na neusklađenost programa obrazovanja sa potrebama tržišta (ASA 2006).

U drugoj studiji koja se bazira na ovoj kohorti diplomiranih sociologa “Šta mogu da radim sa diplomom iz sociologije?” profesor Spalter-Roth i Nicole Van Vooren (2007) istraživali su šta su bivši studenti radili dvije godine nakon diplomiranja, kako bi se utvrdilo jesu li uspjeli ostvariti svoje ciljeve. Istraživanje je pokazalo da većina diplomiranih sociologa ne ide dalje na postdiplomske studije već većina njih (60%) pronalazi posao. Jedna petina upisuje postdiplomski studij (20%). Ovi brojevi pokazuju da zanimanje sociologa spada u kategoriju lako zapošljivih, budući da je većina diplomiranih studenata našla posao s punim radnim vremenom u prve dvije godine nakon diplomiranja.

Od ukupnog broja zaposlenih na puno radno vrijeme 26% je zaposleno u socijalnim službama, na pozicijama savjetnika te u neprofitnim organizacijama. Uglavnom obavljaju poslove i zadatke koji su usko povezani

sa njihovom strukom, kao što je podrška žrtvama zlostavljanja, zagovaranje za ljudska prava, pružanje usluga podrške ugroženim porodicama i pomoć žrtvama katastrofa. Oko 16% diplomiranih sociologa je zaposleno u javnoj administraciji gdje obavljaju poslove vođenja informacionih i računarskih sistema, vođenja računovodstva te obuke uposlenika. Na menadžerskim pozicijama u oblasti ljudskih resursa u kompanijama za zapošljavanje zaposleno je oko 14% diplomiranih sociologa. Ostale uloge uključuju finansijsku analizu, planiranje radne snage, osiguravanje kvaliteta i evaluaciju zaposlenih. Samo 8% diplomiranih sociologa radi u nastavi i bibliotekarskoj djelatnosti, a u marketingu i prodaji na poslovima marketinškog istraživanja, planiranja i oglašavanja zaposleno je oko 10%.

Manje od 6% sociologa radi na istraživačkim pozicijama. Istraživači tvrde da je ovo indikator neadekvatnog obrazovnog plana i programa. Rezultati spomenute studije također su pokazali da studenti ne stiču adekvatna znanja i vještine u oblasti istraživačke metodologije, računarskih aplikacija i statistike, kako bi bili u mogućnosti da obavljaju istraživačke pozicije. Iz tog razloga pojedini diplomirani sociolozi opredjeljuju se za dodatnu obuku i stažiranje prije traženja stalnog zaposlenja i na kraju se najčešće zaposle na poslovima savjetovanja.

Od ukupnog broja diplomiranih sociologa oko 48% ih je zadovoljno svojim sadašnjim poslovima, a 42% je bilo donekle zadovoljno. Većina ispitanika je bila zaposlena na pozicijama koje nisu bile usko povezane sa njihovom strukom. Najveće zadovoljstvo svojom karijerom osjećali su sociolozi koji su bili zaposleni na pozicijama koje su usko povezane sa njihovom strukom. Oni koji su radili poslove koji nisu u skladu sa njihovom strukom iskazali su izrazito nezadovoljstvo poslom koji obavljaju. Odmah nakon diplomiranja većina ispitanika je bila zadovoljna svojim izborom studija sociologije (70%), ali dvije godine kasnije taj entuzijazam je oslabio (60%).

Ovo je zabrinjavajuće ne samo za te pojedince već i za sociologiju kao naučnu disciplinu, jer ukazuje na manjkavosti u obrazovnom procesu.

Ispitanici su istakli da je bilo samo nekoliko radnih mjesta pod nazivom "sociolog" i da im savjetnici za karijeru u njihovim školama nisu pružili informacije o poslovima za koje su kvalificirani sociolozi, te koje vještine trebaju da naglase prilikom traženja posla.

Iz podataka američke studije je evidentno da sociolozi spadaju u zapošljivu kategoriju zanimanja, te da veliki broj njih uspije da se zaposli u poslovnom i javnom sektoru, ali da veoma mali procenat sociologa radi na istraživačkim pozicijama, što ukazuje na neadekvatnost programa obuke iz oblasti metodologije socioloških istraživanja.

Druga studija, koju je za potrebe ovog članka vrijedno spomenuti, provedena je 1995/96. godine s ciljem razumijevanja profesionalnih aspiracija i očekivanja od sociologije, kao struke studenata sociologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Rezultati istraživanja otkrili su tri aspiracijske usmjerenosti: fundamentalno-naučnu, primijenjenu i nastavničku. Rezultati istraživanja pokazali su nesigurnost studenata u pogledu njihovih profesionalnih ciljeva. Istraživanje je ponovljeno nakon dvadeset godina kako bi se utvrdio uticaj brojnih promjena u oblasti tržišta rada, sistemu visokog obrazovanja i domaćoj sociološkoj struci. Analizirane su profesionalne težnje i očekivanja studenata sociologije Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu na sličan način kako je to učinjeno prije dvadesetak godina. Upoređivanje rezultata ovih dviju studija pokazalo je dosta sličnosti u određenim segmentima analizirane populacije, ali su potvrđene i brojne razlike od kojih je najznačajnija potpuni izostanak očekivanja unosne i stabilne karijere, sigurnost radnog mjesta, adekvatna zarada, brzina napredovanja itd. Također, u usporedbi s prethodnom studijom povećao se udio studenata koji žele raditi izvan sociološke struke, kao i onih koji procjenjuju da će se to upravo i dogoditi (Cik 2018).

Sociolozi na tržištu rada u BiH

Ako izuzmemo pojedince koji obavljaju određene konsultantske poslove na projektima finansiranim donatorskim sredstvima, diplomirani sociolozi nalaze se u veoma teškoj poziciji na tržištu rada. To proizlazi iz činjenice da se kod nas u konkursnim procedurama za pozicije u državnoj službi stavlja težište na obrazovni profil, a ne na kompetencije koje je pojedinac stekao u toku svog obrazovanja i radnog iskustva. Kako stvari stoje u konkursnim procedurama, posebno onima koje se provode preko agencija za državnu službu (kako državne tako i entitetskih) u javnim ustanovama, sociolog profesionalno može biti angažovan ili kao profesor sociologije ili, u posljednje vrijeme sve rjeđe, u centrima sa socijalni rad. Međutim, to nikako ne znači da sociolog ne može naći posao u nekim drugim sektorima i to na različitim poslovnim pozicijama. U drugim sektorima, osim u nevladinom, a posebno međunarodnim nevladinim organizacijama, sociolozi još uvijek imaju šansu za zaposlenje jer se u konkursnim procedurama u ovoj oblasti stavlja akcenat na vještine i kompetencije koje se stiču studiranjem u oblasti društvenih i humanističkih nauka.

Tabela 4

Oglasi na portalu "Mojposao.ba" na dan 17. 3. 2022.

Red. br.	Oblast	Ukupan broj oglasa u oblasti	Broj oglasa u oblasti čije kriterije zadovoljavaju sociolozi	Pozicija čije kriterije zadovoljavaju sociolozi	Institucija	Kvalifikacije	Glavne kompetencije koje se navode u oglasu
1.	Socijalne usluge – neprofitne organizacije	9	6	Menadžer projekta	Medecins du Monde ASBL“/ „Dokters van de Wereld VZW	Univerzitetska diploma u oblasti humanističkih i društvenih nauka, psihologije, poslovnog menadžmenta i slično; pet godina relevantnog profesionalnog iskustva u projektnom menadžmentu, posebno u oblasti mentalnog zdravlja	Izvršne vještine upravljanja; izvršne vještine pisanja i usmenog izražavanja; sposobnost kvalitetnog obavljanja različitih zadataka, sposobnost timskog rada; sposobnost samostalnog rada; tolerancija prema kulturnim, rodnim, religijskim, rasnim i nacionalnim razlikama; poznavanje kompjuterskih programa (MS Word, Excel itd.); aktivno znanje engleskog jezika
				Savjetnik – strategije, planiranje, koordinacija – međunarodni	European Union Special Representative In Bosnia And Herzegovina	Minimum univerzitetska diploma i pet godina profesionalnog iskustva u sličnim oblastima; relevantno iskustvo u analizi politika i savjetovanju višeg menadžmenta	Sposobnost timskog rada sa razvijenim osjećajem za povjerljivost, profesionalizam i fleksibilnost; izvršne vještine pisanja i usmenog komuniciranja na engleskom jeziku sa posebnim kompetencijama u političkom izvještavanju, pisanju govora i brifiranju senior menadžmenta; izvršne vještine komunikacije u multikulturnom okruženju; ICT vještine koje odgovaraju poziciji, poznavanje službenih jezika BiH

				Stażista	GIZ Office Sarajevo	Univerzitetska diploma ili završna godina fakulteta u oblasti komunikacija, novinarstva, jezika, književnosti, društvenih nauka ili marketinga	Iskustvo u pisanju članaka i priča; iskustvo u medijima i društvenim mrežama; iskustvo u analitičkom radu i istraživanjima; iskustvo u bihevioralnim istraživanjima, odlično poznavanje engleskog jezika, poznavanje rada na računaru (Microsoft Office); odlične vještine komunikacije
				Menadžer projekta/ko ordinator	Centar za ekonomski i ruralni razvoj CERD, Banja Luka	Minimum 5 godina iskustva u programskom i administrativno m menadžmentu, iskustvo rada na međunarodnim donatorskim projektima	Dokazane organizacione vještine i posvećenost detaljima; sposobnost za rješavanje problema; razvijene interpersonalne vještine; kreativno razmišljanje i proaktivno djelovanje; odlične komunikacijske vještine; poznavanje rada na računaru (MS Office) i korištenje platformi za društvene medije; fleksibilnost i mogućnost brzog učenja; sposobnost upravljanja grantovima; poznavanje donatorskih procedura; sposobnost samostalnog rada i poštivanje rokova; vještine vođenja i koordinacije projektnih aktivnosti u udaljenim lokacijama; aktivno poznavanje engleskog jezika
				Projektni asistent	People in Need ured u BiH, Sarajevo	Univerzitetska diploma iz oblasti zaštite prirodne sredine uzima se kao prednost; više od dvije	Odlične vještine pisanja, fotografiranja i komuniciranja; profesionalizam; razumijevanje odnosa moći;

						godine iskustva na sličnim poslovima u nevladinom sektoru	aktivno poznavanje engleskog jezika; vještine koordinacije, organizacije i rješavanja problema; sposobnost proaktivnog rješavanja potencijalnih problema; sposobnost timskog rada; razvijene interpersonalne vještine
				Koordinator/ica stručnog tima za razvoj djece u programu Dječije selo Gračanica	SOS-Kinderdorf International	Drugi ciklus visokog obrazovanja nivoa 7 ili ekvivalent starog sistema VIII CSS (psihologija, pedagogija, socijalna – pedagogija, socijalni rad i druga srodna zvanja društvenog smjera) (240 ECTS bodova); iskustvo rada u programima podrške razvoju djece i mladih u trajanju od najmanje pet godina	Osnovno poznavanje engleskog jezika; poznavanje rada na računaru (MS Office, uključujući e-mail korespondenciju); iskustvo u savjetodavnom radu (grupnom i individualnom); poznavanje standarda u području socijalne brige, a naročito djece i mladih; izuzetno razvijene komunikacijske vještine; vještine upravljanja timom i planiranja rada tima; dobro razvijene vještine mentorstva, vođenja i facilitiranja treninga, radionica i prezentacija
2.	Obrazovna	27	1	Learning Consultant	Link Group d. o. o. Sarajevo		Odlične komunikacione vještine – u ličnom kontaktu, razgovoru telefonom i poslovnoj korespondenciji; odlične prezentacione vještine, ubjedljivost i samopouzdanje u nastupu pred klijentom; sposobnost efikasnog zaključivanja dogovora s klijentima;

							sposobnost lične organizacije i koordinacije pri različitim radnim zadacima; preuzimanje inicijative i pozitivan stav prema poslu, obavezama i zadacima
3.	Državna služba i uprava	23	3	Stručni savjetnik za organizaciona poboljšanja i razvoj državne službe Viši stručni saradnik za registar	Odjeljenje za stručno usavršavanje i razvoj državne službe Odsjek za razvoj državne službe	VSS-VII stepen stručne spreme, odnosno visoko obrazovanje prvog ciklusa (koji se vrednuje sa 240 ECTS bodova) ili drugog ili trećeg ciklusa bolonjskog sistema studiranja, diploma visokog obrazovanja – pravne ili upravne struke ili drugi fakultet društvene struke	3 godine radnog staža u struci; poznavanje rada na računaru; poznavanje engleskog jezika
				Stručni savjetnik za postavljenja	Služba za postavljenja u organima državne službe u Kantonu Sarajevo	VSS-VII stepen stručne spreme, odnosno visoko obrazovanje prvog ciklusa (koji se vrednuje sa 240 ECTS bodova) ili drugog ili trećeg ciklusa bolonjskog sistema studiranja, diploma visokog obrazovanja – pravne ili upravne struke ili fakultet humanističke struke ili fakultet druge društvene struke ili fakultet tehničke struke	3 (tri) godine radnog staža nakon sticanja VSS; poznavanje rada na računaru
Ukupno		59	10				

Iz sadržaja oglasa koji su objavljeni na veb-portalu “Mojposao.ba” (tabela 4) vidimo da se za šest od devet oglasa u kategoriji “socijalne usluge/neprofitne organizacije” traži obrazovanje u društvenim i humanističkim naukama, u rubrici “obrazovanje” sociolog bi se mogao prijaviti samo na jedan oglas, u kojem nisu navedene kvalifikacije, a traži se konsultant za obrazovanje. U kategoriji “državna služba i uprava” od dvadeset i tri oglasa samo u tri oglasa traži se obrazovanje iz društvene struke, kao alternativa pravnoj ili upravnoj struci, koja, pored ekonomske struke, dominira u konkursima objavljenim u ovoj rubrici.

Na ovom malom uzorku od 59 objavljenih oglasa u tri kategorije sociolog može aplicirati na 10 oglasa za posao, što u konačnici iznosi oko 17%. Ako bismo se fokusirali samo na tražene kvalifikacije u segmentu obrazovnih kvalifikacija, mogli bismo zaključiti da ovo i nije toliko zabrinjavajuće i da ima nade za zapošljavanje sociologa, ali samo pod uslovom da posjeduju odgovarajuće radno iskustvo. U samo jednom oglasu pruža se mogućnost stažiranja što svršenim studentima društvenih i humanističkih nauka omogućuje sticanje radnog iskustva koje će povećati njihovu konkurentnost na tržištu rada. Ako bismo zaključke izvodili iz ovog malog uzorka, mogli bismo reći da je za sociologa najizglednije zaposlenje u sektoru socijalnih usluga i neprofitnih i međunarodnih organizacija. To naravno podrazumijeva sticanje dodatnih kompetencija, kao što su strani jezik i druge vještine koje se stiču dodatnim usavršavanjem.

Zaključna razmatranja

Imperativ opstanka sociologije kao naučne discipline u Bosni i Hercegovini jeste da se pozabavi odgovorom na sljedeća pitanja: kome treba sociologija i zbog čega? Ova pitanja proizlaze iz krize sociologije koja je počela početkom ovog milenija, a koja je uslovljena dominantnim društvenim, političkim i ekonomskim faktorima čije se konsekvence reflektiraju na profesiju i njen opstanak ne samo kod nas nego i u razvijenim zemljama, kao što je SAD. House (2019) predlaže tri moguća izlaza iz krize:

1. U prvom slučaju, sociologija može nastaviti istim putem, s tim da će postepeno doći do njenog rasipanja i sociolozi će vremenom prelaziti u druge akademske i istraživačke oblasti društvenog angažmana. Tako će se sociolozi koji se bave kvantitativnim istraživanjima i javnom politikom prikloniti primijenjenoj ekonomiji, dok će oni koji se bave kvalitativnim istraživanjima i humanistički orijentirani sociolozi preferirati sociokulturnu antropologiju, historiju, filozofiju ili čak

studij književnosti. Mnogi sociolozi već su premjestili težište svojih aktivnosti na profesionalne škole (npr. organizacioni sociolozi okrenuli su se biznisu, sociolozi obrazovanja okrenuli su se sektoru obrazovanja, zdravstveni i medicinski sociolozi priklonili su se medicini i javnom zdravlju). Ovakav scenario ne nudi nikakav izgled za opstanak sociologije.

2. U drugom slučaju sociologija i sociolozi moraju da odluče o sljedećim ključnim pitanjima kao što su: da li je sociologija nauka i šta to znači? Koji je suštinski domen sociološke ekspertize i dodatna vrijednost u naučnom i političkom smislu? Kako se sociolozi najbolje mogu organizovati kako unutar discipline tako i interdisciplinarno, u cilju promoviranja pozitivnog razvoja sociologije i društva? Takvo konsenzusno odlučivanje i djelovanje moglo bi se dogoditi u mnogim vrstama socioloških organizacija – akademskim odjelima, istraživačkim centrima i institutima, te političkim/primijenjenim ili disciplinskim organizacijama i na mnogim nivoima – lokalnim, državnim, regionalnim, nacionalnim i međunarodnim.
3. Treći i vjerovatno najizgledniji slučaj rješavanja problema sociologije ovakve kakva je danas je njena podjela na dvije neovisne ali povezane oblasti: naučna/empirijska sociologija i humanistička/filozofska sociologija, u kojoj će mnogi sociolozi da se opredijele za jednu ili drugu oblast djelovanja, a neki će djelovati u obje.

U kojem pravcu će se odvijati razvoj sociologije u Bosni i Hercegovini, zavisi kako od njenih ključnih promotora, tj. akademske zajednice, tako i od sociologa koji su angažovani na različitim pozicijama izvan akademske zajednice. Ako posmatramo potrebe za sociolozima na tržištu rada, evidentno je da su i jedni i drugi nedovoljno angažirani u stvaranju pretpostavki za zapošljavanje diplomiranih studenata sociologije i prepoznavanje sociologa kao struke koja može dati stručni doprinos u različitim sektorima, te da se sociologiji vrati izgubljena pozicija u školama i fakultetima.

Ako izuzmemo pojedince koji obavljaju određene konsultantske poslove na projektima finansiranim donatorskim sredstvima, diplomirani sociolozi nalaze se u veoma teškoj poziciji na tržištu rada, prije svega, zato što sociolog ne spada u profesije koje su prepoznate kao "iskoristive" u poslovnom okruženju, što proizlazi iz njenog lošeg imidža kao ideološki orijentirane discipline koja nije naučno utemeljena. U oglasima za posao, a posebno onima koje objavljuje Agencija za državnu službu, težište se stavlja na obrazovni profil, a ne na kompetencije koje je pojedinac stekao u toku svog obrazovanja i radnog iskustva. U takvim okolnostima sociolozi se susreću sa mnogobrojnim izazovima u nalaženju adekvatne poslovne pozicije. Veliki broj sociologa

zaposlen je na pozicijama koje nisu označene kao “sociološke”, ali koriste svoja znanja i vještine stečene u okviru studija sociologije.

Akadska sociologija koja je dominantna u bosanskohercegovačkom društvu uglavnom se bavi sama sobom, a provođenje empirijskih istraživanja limitirano je nedostatkom odgovarajuće finansijske podrške i političkim faktorima. Istraživanja koja su provedena u okviru akademske sociologije najčešće su lišena praktičnog sadržaja te uglavnom služe kao sredstva za akademsko napredovanje ili kao materijal za dalje teoretiziranje.

Primijenjena sociologija u Bosni i Hercegovini nije se razvila u punom kapacitetu. Efekti provedenih empirijskih istraživanja u oblasti sociologije nisu dovoljno “vidljivi” u društvenim promjenama iako ukazuju na relevantnost nekih društvenih problema. Sociologija je kod nas još uvijek više akademska nego praktična disciplina. Zadatak primijenjene sociologije jeste da istražuje društvene probleme, kako bi ponudila odgovarajuće instrumente za djelovanje u okviru društvenog sistema.

Sociološko znanje je neophodno ne samo za razumijevanje ozbiljnih društvenih problema na makronivou već i izazova s kojima se svakodnevno susrećemo na mikronivou, na poslu, kod kuće u zajednici itd. Sociolozi posjeduju znanje o konceptima i teorijama koje pomažu razumijevanju društvenih interakcija u različitim kontekstima.

Obavljanje poslova primijenjenog sociologa zahtijeva posjedovanje specifičnih vještina koje omogućuju povezanost socijalnih i kulturnih faktora te njihovog uticaja na individualna iskustva i društvene interakcije. Pored toga, potrebne su kompetencije koje podrazumijevaju logičko zaključivanje, komunikaciju i timski rad.

Moglo bi se pretpostaviti da će se znanja i vještine koje se stiču u okviru studija sociologije nastaviti primjenjivati u tri oblasti: teorijska sociologija (naučnoistraživački rad i javni angažman), primijenjena sociologija (empirijska istraživanja i analize i prijedlozi javnih politika), te sociologija kao nastavna djelatnost u srednjim školama i fakultetima. Pitanje je u kojoj mjeri će se sociologija održati, tj. uspjeti izaći iz krize u kojoj se našla pod prijetnjom diferenciranja njenog predmeta i potiskivanjem od drugih disciplina. Koji od scenarija koje je ponudio House (2019) će prevladati, prije svega zavisi od angažmana naših sociologa na polju afirmacije profesije. Iz raspoloživih informacija mogle bi se izvesti sljedeće preporuke:

– Sociološko obrazovanje ne bi trebalo samo da doprinosi proširivanju horizonata i općem obrazovanju pojedinca, već bi trebalo da bude usmjereno i na izgradnju profesionalnih vještina koje će studentima sociologije povećati

tržišnu vrijednost. Na taj način povećat će se mogućnost zapošljavanja studenata sociologije van akademske sfere, u poslovnom i nevladinom sektoru te u javnoj upravi.

– Studentima sociologije potrebno je omogućiti stažiranje u različitim sektorima, kako bi se osposobili za aktivnosti u oblasti primijenjene sociologije. Na taj način prikupit će se dodatne informacije o vještinama i kompetencijama koje je potrebno usavršavati u procesu obrazovanja.

– Sociolozi bi trebali biti aktivniji u promoviranju svoje profesije kroz različite oblike stručnog organizovanja, izdavačke djelatnosti, organizovanja stručnih skupova itd.

– Akademska zajednica treba biti više angažovana u afirmaciji struke, posebno imajući u vidu tendenciju isključivanja sociologije iz nastavnih programa srednjih strukovnih škola i pojedinih fakulteta. To se može odraziti na sve manji broj zainteresovanih za studij sociologije, što će u konačnici uticati na smanjenje potrebe za obrazovanjem iz ove oblasti, a samim tim i za obrazovnim kadrom.

Kako ne bi došlo do najgoreg scenarija, zadatak sociologa je da iskoristi potencijal koji nudi sociološki angažman, da na bazi naučno utemeljenih činjenica predviđa društvene promjene, čime će se prevenirati status sociologa kao pasivnog posmatrača društvenih događaja koji mogu imati nesagledive posljedice za profesiju, a za čiju sanaciju možda više neće biti prilike. Na sociolozima je odgovornost za vraćanje digniteta sociologiji uzimanjem aktivnog učešća u društvenim promjenama u ulozi inicijatora i kreatora društvene stvarnosti. Jedan od načina vraćanja profesionalnog ugleda sociologa jeste afirmacija primijenjene sociologije kroz aktivno uključivanje studenata u različite programe i projekte koji su usmjereni na rješavanje problema primjenom sociološkog metoda. Time će se povećati i njihova konkurentnost na tržištu rada.

Literatura

1. American Sociological Association, Research and Development Department, 2006. "What Can I Do with a Bachelor's Degree in Sociology" A National Survey of Seniors Majoring in Sociology: First Glances: What Do They Know and Where are They Going? Washington, DC: American Sociological Association.
2. Arts, Wil A. and Henk A. Becker 1990. "Strategies for future achievement in Sociology", u C. G. A. Bryant and H. A. Becker (eds.) What Has Sociology Achieved? London: Macmillan, str. 238–247.
3. Burawoy M. 2005. 2004 ASA presidential address: for public sociology. Am. Sociol. Rev. 70: 4–28

4. Cik, T. 2018. *Aspiracije i očekivanja od studija sociologije i sociološke struke – komparativna analiza*, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:259500>, datum preuzimanja: 30. 3. 2022.
5. Demirović, M. 2010. "Sociologija u visokoobrazovnim institucijama u BiH", u: *Mjesto i uloga sociologije u bosanskohercegovačkom društvu*: zbornik / priredio Ivan Cvitković. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine: Fakultet političkih nauka, str. 47–54.
6. Fernández-Esquinas, M. (2019): "Dealing with the profession of sociology: opportunities and problems at the interface between training and professional development". *International Review of Sociology*, DOI: 10.1080/03906701.2019.1672349
7. House, James S. 2019. "The Culminating Crisis of American Sociology and Its Role in Social Science and Public Policy: An Autobiographical, Multimethod, Reflexive Perspective". *Annual Review of Sociology*, 45: 1–26.
8. Košarac, B. (2018) "Položaj sociologije kao temeljne društvene nauke na savremenom univerzitetu". *DHS*, 3(6), str. 225–234.
9. Kukić, S. 2014. "Metodološki problemi u suvremenoj sociologiji Bosne i Hercegovine". *Sociološki diskurs*, godina 4(7), str. 21–37.
10. Soldo, A. 2017. *Obrazovanje u BiH: Čemu (ne) učimo djecu?* Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama, Mas Media Sarajevo/Fond otvoreno društvo BiH.
11. Spalter-Roth, R i Van Vooren N. 2008. *What are they Doing with a Bachelor's Degree in Sociology? Data brief on current jobs*. (www.asanet.org/research/briefs_and_articles.cfm).
12. Šijaković, I. 2013. *Sociologija i BiH*. [Online] <http://www.sijakovic.com/06/188/>.
13. Vukadinović, S. 2010. "Institucionalni razvoj sociologije u bosanskohercegovačkom društvu", u: *Mjesto i uloga sociologije u bosanskohercegovačkom društvu*: zbornik / priredio Ivan Cvitković. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine: Fakultet političkih nauka, str. 13–24.
14. Ždralović, A. i Repovac, V. 2018. "Sociologija u učionici: Analiza nastavne prakse u srednjim školama u Kantonu Sarajevo". *Pregled: časopis za društvena pitanja*, tom 3, str. 109–126.

Sead Bandžović, doktorant / Ph.D. Candidate
Univerzitet u Sarajevu / University in Sarajevo
Pravni fakultet / Faculty of Law
sead1994@live.com

UDK 347.963(4-15)

Prethodno priopćenje

RAZVOJ JAVNOG TUŽILAŠTVA U ZEMLJAMA ZAPADNE EVROPE

THE DEVELOPMENT OF PUBLIC PROSECUTION IN WESTERN EUROPEAN COUNTRIES

Sažetak

Ostvarivanje pravičnosti i zaštita povrijeđenih prava i interesa dugo su spadali u privatnopravnu sferu oštećenih lica. Njima je, kao sredstvo kompenzacije, na raspolaganju jedno vrijeme stajala krvna osveta koja je često dovodila i do uništenja čitavih porodica i zajednica. Stoga se u Zapadnoj Evropi tokom XII i XIII vijeka, uporedo sa izgradnjom prvih država, radilo na uspostavi javnog tužilaštva kao instrumenta državne intervencije u krivičnopravnoj sferi i ograničenja monopola primjene prisile. U većini zemalja tog dijela Evrope javni tužilac je u početku imao ovlaštenja zastupanja državnih interesa u sudskim postupcima od javnog značaja. Vremenom se obim poslova proširio i na krivično gonjenje počinilaca krivičnih djela. U ovom radu analizira se, uz primjenu historijske i tekstualne metode, razvoj javnog tužilaštva u sljedećim zapadnoevropskim pravnim sistemima: Common Law, romanskom, germanskom i skandinavskom, od srednjeg vijeka do savremenog doba.

Ključne riječi: *krivično pravo, javno tužilaštvo, krivični postupak, razvoj, Evropa*

Summary

Achieving justice and protection of violated rights and interests had long been part of private sphere of injured individuals. As a means of compensation, blood revenge was available to them which often lead to the destruction of entire groups and families. Therefore, in Europe during the XII and XIII century, along with the establishment of the first states, work was done on the establishment of the public prosecutor's office as an instrument of state intervention in the criminal sphere and also restriction of the monopoly of coercion. In most European countries, the public prosecutor initially had the authority to represent state interests in court proceedings of public interest, so that over time the scope of work expanded to prosecution of perpetrators. This paper, based on comparative and textual method, will discuss the development of public prosecution in Europe within following Western European legal systems: Common Law, Romanian, German and Scandinavian from Middle Ages until modern era.

Key words: *criminal law, public prosecution, criminal procedure, development, Europe*

Uvodna razmatranja

O prirodi tužilačke funkcije u modernoj pravnoj teoriji postoje tri mišljenja. Prvo upućuje na zaključak da je ostvarivanje zakonitosti osnovna funkcija javnog tužioca, iz čega proizlazi da je on primarno “zaštitnik zakona”. Drugo shvatanje tužilaštvo definira u odnosu na njegov zadatak u demokratskom društvu kao organ koji poduzima krivično gonjenje u cilju sankcioniranja u skladu sa zakonom u slučajevima u kojima bi trebalo da se dokaže krivica, dok ono istovremeno mora obratiti pozornost da osumnjičeni, čije izvršene radnje nisu u suprotnosti sa krivičnim zakonima, ili kome ne može da se dokaže krivično djelo, ne smije biti kažnjen niti izveden pred sud. Treće shvatanje je ono koje javno tužilaštvo određuje na osnovu procesnog položaja javnog tužioca u krivičnom postupku. Javni tužilac je, prema ovom poimanju, stranka u krivičnom postupku i samostalni državni organ koji ima pravo i dužnost da poduzima gonjenje izvršioca krivičnih djela. Pravna priroda javnog tužilaštva, u biti, utvrđuje se na osnovu odnosa ovog organa i izvršne vlasti.¹ Nezavisnost, odnosno samostalnost javnog tužilaštva, određuje se i načinom izbora/imenovanja javnih tužilaca: stalnošću funkcije, zabranom uticaja na rad javnog tužilaštva i postupanje javnog tužioca u krivičnim predmetima. Bez čvrstih garancija nezavisnosti, tužilaštvo je izloženo politizaciji i uticaju izvršne vlasti.²

Do XIII vijeka u Evropi pitanjima utvrđivanja odgovornosti i kažnjavanja za krivična djela pristupalo se kao problemima iz privatne sfere pojedinca. Na strani oštećene osobe je bilo pravo da sama ostvari pravdu po vlastitim mjerilima. To je najčešće rezultovalo krvnom osvetom dovodeći u većini slučajeva do uništenja i cijelih porodica i zajednica. Radi suzbijanja ove prakse širom Zapadne Evrope uvodi se institut novčane kompenzacije oštećenoj strani na ime prouzrokovane štete. Ukoliko žrtva ili njena porodica ne bi uspjela

¹ Ilić, G., Subotić, D., 2009, Javnotužilački priručnik. Drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, str. 19-20.

² Za razliku od sudija i advokata, međunarodno pravo ne sadrži odredbe koje osiguravaju institucionalnu nezavisnost tužilaca. To zbog činjenice što su u nekim pravnim sistemima tužioci imenovani od izvršne vlasti, ili se nalaze barem u izvjesnom odnosu zavisnosti o toj vlasti, što ima za posledicu da je u nekim slučajevima njihova dužnost postupati po uputstvima koje dobijaju od vlade. Iako nezavisnom tužilaštvu uvijek treba dati prednost u odnosu na ono koje pripada izvršnoj vlasti, država, u svakom slučaju, ima obavezu obezbijediti uvjete da bi tužioci mogli istrage provoditi nepristrasno i objektivno. Imajući u vidu raznolikost tužilačkih sistema, opšti je zaključak da nije lako razviti zajedničke međunarodne norme koje bi bile primjenjive za sve ili barem za većinu. Najveće razlike potječu od razlika između inkvizicijskog i adversarnog sistema krivičnog postupka; vidi: Bužanin, O., Lalović, Lj., Početna obuka – modul 1: Nosioci pravosudnih funkcija i društvo, Sarajevo: Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine, str. 25.

postići dogovor o visini odštete, mogla se poslužiti osvetom kao alternativnim metodom. Osnivanje prvih sudova započelo je tokom XIII vijeka, sa ciljem da se ograniči korištenje sile i drugih načina u ostvarivanju i zaštiti povrijeđenih prava. Podizanje optužnice kao i cjelokupni postupak dokazivanja počivali su na tužiocu. Do značajnijih promjena u procesnom pravu dolazi snaženjem srednjovjekovnih država u Evropi i gradnjom njihovih institucija. Mijenja se svijest o prirodi krivičnog djela i postupka koji se počinje tretirati kroz prizmu javnih interesa i održavanja sigurnosti i mira u široj društvenoj zajednici. Stoga se smatralo nepoželjnim prepustiti tako osjetljiva pitanja u ruke pojedinaca pa se tokom XII vijeka pristupilo formiranju tužilačkih i istražnih organa. Dolazi do promjene u strukturi postupka. Umjesto ranijeg pravnog sučeljavanja stranaka različitim procesnim sredstvima prelazi se na racionalnija dokazna sredstva.

Javno tužilaštvo svoj finalni oblik poprima tokom XVIII vijeka. Kao tipičan primjer može se uzeti Francuska gdje je dugo vremena zaštita prava žrtve krivičnog djela bila isključivo njena privatna stvar. Postojala su striktna ograničenja u pogledu prava na tužbu. Pojedinaac je mogao podići tužbu u slučajevima kada je prema njemu ili članu porodice izvršeno krivično djelo. Oštrija ograničenja su propisivana za ubistvo gdje se za optuživanje tražilo postojanje krvnog srodstva između ubijene osobe i preživjelih članova porodice. Kada je tužilac bila žena, tužba joj je bila dozvoljena jedino ako je sa ubijenom osobom bila ranije u bračnoj vezi. Učešće tužioca nije bilo potrebno ukoliko je osoba uhvaćena na djelu. Na osnovu iskaza lica zatečenih na mjestu izvršenja djela i osobe koja je privela počinioca moglo se pristupiti vođenju postupka i kažnjavanju. Postojale su određene situacije kada je država mogla sama vršiti radnje krivičnog gonjenja bez privatnog tužioca. Prvu situaciju je predstavljalo privođenje osobe na osnovu sumnje u počinjeno krivično djelo, gdje je vlast mogla pojedinca privremeno lišiti slobode. Trubom je objavljivano javnosti da se ta osoba nalazi u pritvoru na određeno vrijeme. Pozivane su žrtve i srodnici da iznesu svoje tužbe na račun pritvorenika i da time ishode krivičnu sankciju pošto država tada nije raspolagala pravom kažnjavanja. Druga mogućnost sastojala se u ovlaštenju države da u slučaju sumnje da je izvršeno neko ozbiljnije krivično djelo privede osumnjičenika i na osnovu njegove saglasnosti započne suđenje, ali bez žrtve kao tužioca. Pristanak je prema tadašnjim zakonima bio obavezan, ali se u većini slučajeva on iznuđivao primjenom sile ili držanjem osumnjičenika u teškim uvjetima, bez dovoljno hrane i vode.³

³ Yue Ma, 2008. Exploring the Origins of Public Prosecution. International Criminal Justice Review Volume 18, Number 2, str. 190-211.

Razvoj javnog tužilaštva u Zapadnoj Evropi može se razmatrati u okviru sistema Common Law, romanskog, germanskog i skandinavskog prava. Neke druge vanevropske zemlje, ponajviše muslimanske države Sjeverne Afrike i Bliskog Istoka, tokom XVIII i XIX vijeka, u sklopu modernizacije vlastitih pravnih sistema preuzele su evropska rješenja institucije javnog tužilaštva. S obzirom na to da šerijatsko pravo, koje se primjenjivalo u ovim zemljama, nije poznavalo pojam javnog tužioca, njegovo uvođenje u tamošnje pravne sisteme značilo je značajnu novinu. Ova institucija tokom vremena prilagođavala se političkim, kulturnim, vjerskim i drugim prilikama društvenih sredina u kojima je egzistirala.⁴

Razvoj javnog tužilaštva u sistemu Common Law

U periodu rane anglosaksonske vladavine u Engleskoj je preovladavao sistem privatnih tužbi po kojem je krivično djelo bilo stvar oštećene strane, a ne države. Takva situacija je dovela do porasta slučajeva krvne osvete. Zato se došlo na ideju uvođenja plaćanja novčane kompozicije ili odštete oštećenoj strani, poznatije kao *wergeld*. Dogovor o iznosu *wergelda* ovisio je od volje oštećene strane i počinioca. Ukoliko on ne bi isplatio ugovorenu sumu, žrtva je imala pravo na osvetu. Materija krivičnog prava nikada u potpunosti nije bila stvar volje pojedinaca budući da su se na određeni način u rješavanje sporova uključivali i sami kraljevi. Ta involviranost manifestovala se u propisivanju još jedne dodatne obaveze koju je počinilac krivičnog djela morao platiti pored *wergelda*, a to je bio novčani iznos *wite* namijenjen državi. Razlozi njegovog ubiranja bili su više fiskalne prirode nego namjere da se riješi određeni spor. Sljedeći korak u razvoju tužilaštva predstavljalo je uvođenje posebnog upravnog sistema *Frank – pledge system*. Prema ovoj koncepciji, cjelokupna društvena zajednica bila je podijeljena na manje jedinice – desetine (*tithings*) koje su bile dužne da, u slučaju da neki član njihove zajednice počini bilo kakvo krivično djelo, on bude doveden pred sud. One su, dakle, obavljale tužilačku funkciju za svoju zajednicu. Veće jedinice bile su stotine (*hundreds*) i veći okruzi (*shires*). Uporedo sa njima postojali su i sudovi za pojedine organizacione nivoe: *Courts of Shires* i *Courts of Hundreds* – prvi oblici sudske organizacije na engleskom tlu.

Normanskim osvajanjem Engleske 1066. započinje nova epoha u razvoju njenog pravnog i sudskog sistema.⁵ Normani su zadržali raniju anglosaksonsku

⁴ Opširnije o tome u: Bandžović S., 2020. Razvoj javnog tužilaštva u savremenim muslimanskim zemljama. Context: Časopis za interdisciplinarne studije, broj 7:1, str. 85-104.

⁵ Historijski razvoj engleskog prava prošao je kroz nekoliko faza. Prva obuhvata period galorimskih i barbarskih najeza do dolaska Normana na vlast 1066. godine. Druga etapa traje od 1066. do krunisanja kralja Henriha VII 1485. godine. Treća obuhvata razdoblje od 1485.

strukturu sudskog postupka koji je i dalje bio stvar pojedinca uz njegovo podnošenje tužbe nadležnom sudu.⁶ Ova procesna radnja je bila riskantna. Tužiocu je, u slučaju da ne uspije dokazati krivnju optuženog, prijetila sankcija. Najčešće korištena procesna sredstva pred sudom bili su sakletvenici i ordalijske.⁷ Optuženi je, prema naređenju suda, morao pribaviti najmanje 12 sakletvenika koji bi potvrđivali njegovu nevinost i čast. Često se dešavalo da tužilac na svojoj strani ima više sakletvenika, pa je optužena strana putem ordalija bila prisiljena dokazivati istinitost svojih izjava. Tokom XII i XIII vijeka normanski kraljevi započeli su postepene reforme sistema privatnih tužbi uvođenjem novih instituta u procesno pravo. Konstitucijama kralja Henrija II iz 1164. (*Assize of Clarendon*) formirana je posebna porota čiji je zadatak bio da započne krivično gonjenje počinioča djela i učestvuje u donošenju presude (*Jury of Presentment*). Naime, konstitucija je propisivala da, ukoliko niti jedna osoba ne želi otvoreno optužiti nekoga da je počinio protupravno djelo, šerif se mogao uz pomoć 12 čestitih ljudi i u prisustvu biskupa zakleti u osnovanost takvih navoda i time dovesti do pokretanja krivičnog postupka. Čin izricanja presude manifestovao se kao ostvarivanje božanske volje. Donošenje *Magne Charte Libertatum* 1215. prve povelje ljudskih prava, dovelo je do korjenitih reformi u sudskom sistemu. Na osnovu novouvedene presumpcije nevinosti, ranija porota gubi svoje akuzatorsko svojstvo, postaje zadužena za utvrđivanje krivice u konkretnom slučaju. Tužilačku ulogu preuzima nova, velika porota (*The Grand Jury*) sa većim brojem porotnika od prethodne. Svoj rad je obavljala isključivo na osnovu podneska oštećene strane. Za održavanje javnog reda i mira bili su zaduženi posebni zaštitni agenti (*Constable*) i mirovne sudije (*Justices of*

(pojave dinastije Tjodor) i traje do 1832. godine. Navedeno prema: Marković, S., 2009. Opšta istorija prava I. Podgorica: Univerzitet Mediteran. str. 407-408. Normanska osvajanja nisu rezultirala stvaranjem jedinstvenog pravnog sistema u Engleskoj. Dominantnu ulogu i dalje su igrali običaji, normansko pravo i njegove institucije. Nije postojala podjela vlasti na izvršnu, zakonodavnu i sudsku već je sva moć bila koncentrisana u rukama kralja i posebnog tijela Curia Regis koje je tretirano kao jedna vrsta kraljevskog savjeta ili kurije. U XII vijeku kurija je pripadala kategoriji centralnih organa vlasti iz kojih će se formirati i druga tijela. Englesko pravo tog vremena činila su tri izvora: opće (precedentno) pravo – Common Law, pravo pravičnosti – Equity Law i zakonsko (statutarno) pravo – Statute Law. Navedeno prema: Halapić, E., 2019. Kratki uvod u angloameričko pravo. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, str. 24.

⁶ The Law of Torts smatra se jednom od najvažnijih grana engleskog prava. Termin tort je normansko-francuskog porijekla i označava uvredu, nepravdu ili hrđavo djelo. Ova grana prava reguliše pravne lijekove koji stoje na raspolaganju licu čijim je interesima ili svojini nanesena šteta. Prema: Imamović, M. 2005. Predavanja iz opće povijesti prava i političkih institucija. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu. str. 144.

⁷ Sakletvenici (*conjuratores*) su lica koja su polagala zakletvu da bi se potvrdivale činjenice od značaja za sud. Sakletvenici, saprisežnici ili kletvenici, kako se sve nazivaju, dokazno su sredstvo koje se koristilo kod svih indoevropskih naroda. Vodi porijeklo iz rodovsko-plemenske zajednice (op. a.).

Peace).⁸ Agenti su imali mogućnost privođenja osoba koje su narušavale javni red i mir, ali nisu imali značajnija istražna ovlaštenja. Stoga je taj zadatak prešao na mirovne sudije koji se prvi put pojavljuju u XIV vijeku sa zadatkom vođenja istrage i dovođenja optuženika pred veliku porotu.

Statutima kraljice Mary iz 1555. (*The Mary Comittial Statute*) dodatno je ojačana pozicija novouspostavljenih organa gonjenja. Prema ovom propisu, svaki građanin je, kao član zajednice, bio dužan da bilo kakvo protupravno djelo prijavi nadležnim organima i podnese tužbu. Pravosuđu je dato pravo da se aktivnije uključi u rješavanje slučajeva, pritom obavezujući svjedoke, optužene i ostale u postupku da se pojave pred sudom kada je to potrebno. Po pokretanju postupka tužilac se iz njega više nije mogao povući. Ovakav sistem je ostao na snazi sve do XVIII vijeka. Tada je povećan broj krivičnih djela doveo do pitanja reformi postojećeg pravosudnog sistema. U Londonu i drugim gradovima nastaje posebna profesija ljudi zaduženih za hvatanje i kažnjavanje zločinaca. To su bili tzv. lovci na lopove (*The Thief Takers*). Uporedo vlast uvodi sistem novčanog nagrađivanja. Svakom podnosiocu privatne tužbe za određene imovinske delikte garantovana je novčana nagrada. Ubrzo je došlo do velikih zloupotreba optuživanjem često nevinih osoba radi sticanja novčane koristi. Znatan institucionalni iskorak predstavljalo je osnivanje londonske policije 1829. gdje su tužilačku funkciju obavljali policijski službenici. Kako je sve veći broj građana odustajao od podnošenja tužbi zbog nepoznavanja prava i troškova pravne pomoći, novoosnovana policija je preuzela taj zadatak, s tim što su službenici uvijek nastupali s ciljem zaštite privatnog, a manje državnog interesa.

Uz sistem privatnih tužbi, Common Law je poznavao i određene oblike javnog tužilaštva. Ideja formiranja ovakvih institucija proteže se kroz čitavu britansku pravnu historiju. Jedan od začetnika je bio kralj Henry VIII koji je 1534. predložio da narednici za očuvanje javnog reda i mira (*sergeants of common*

⁸ Krajem XIII vijeka u engleskom pravu prvi put spominju se čuvari mira (Keepers of the Peace). Birani su iz reda mjesnih zemljoposjednika. Čuvari su se brinuli za sprečavanje razbojništava, pljački, osiguravanje drumova i druge poslove održavanja javnog reda i mira. U jednom statutu iz 1344. propisano je da kraljevska komisija imenuje 2-3 lica s najboljom reputacijom u zajednici na mjesta čuvara mira. Po potrebi je kralj angažovao čuvare u vođenju istraga i presuđivanju krivičnih sporova. Vremenom se mijenjao obim njihove nadležnosti, a danas oni mogu postupati u krivičnim i građanskim predmetima. Mirovne sudije imenuje lord kancelar iz kruga lica koja imaju stalni boravak u nekoj grofoviji pod uvjetom da su sposobni za obavljanje te funkcije. Nije potrebno prethodno poznavanje prava niti je propisan cenz ili spol kao eliminirajući faktor za imenovanje. Prema nekim procjenama, u Engleskoj djeluje blizu 20.000 mirovnih sudija od kojih je 3.000 žena. Mnogi nemaju nikakvog pravničkog znanja pa im stoga u radu asistira pomoćnik pravosuđa – *clerk*, koji je obavezno pravnik, tj. solicitor. Prema: Festić, R., 2008. Common Law i druge pravno-historijske teme. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, str. 138-139.

weal) budu ovlašteni da krivično gone u ime države. Parlament je ovaj zahtjev odbio zbog jakog uticaja sistema privatne tužbe. Još od srednjeg vijeka pri kraljevskom dvoru djelovali su posebni kraljevski predstavnici (*attorneys*) sa zadatkom zastupanja kraljevskih interesa pred sudovima, bilo kroz pokretanje postupka ili njegovu obustavu putem posebnog pravnog sredstva *nolle prosequi*. Veći broj predstavnika je vremenom zamijenjen jednim licem (*attorney general*) koje je navedenu funkciju obavljalo i kasnije. Osim njega, ulogu javnog tužilaštva obavljao je direktor javnog tužilaštva, čija je funkcija uspostavljena tokom 1879. donošenjem Zakona o procesuiranju krivičnih djela. Nezadovoljstvo i nekompetentnost policijskog rada u ovoj oblasti doveli su do osnivanja Kraljevskog javnog tužilaštva (*Crown Prosecution Service – CPS*) usvajanjem posebnog zakona 1985. godine (*Prosecution of Offences Act*). Pravo na privatnu tužbu je zadržano.⁹ To je potvrđeno ovim zakonom koji u čl. 6 predviđa da rad CPS-a ne oduzima niti ograničava pravo građana da sami pokreću krivični postupak. Pravo na privatnu tužbu postalo je izvor alternativne zaštite građana u slučaju da država ne postupi u nekom konkretnom slučaju.¹⁰

Javno tužilaštvo u romanskom pravu

Krajem XVIII i tokom XIX vijeka u nekoliko evropskih zemalja dolazi do izmjene tipa krivičnog postupka; inkvizitorski postupak zamjenjuje akuzatorski. Time praktično dolazi do razdvajanja suda (kao sudećeg organa) i tužilaštva (kao organa zaduženog za krivično gonjenje). Poseban značaj po pitanju promjene tipa krivičnog postupka imali su Francuska revolucija iz 1789. i zakonodavne reforme do kojih je došlo prodorom slobodoumnih ideja Revolucije u praksu.¹¹ Taj model je uticao na razvoj tužilačke službe u Belgiji i Holandiji.¹² Do uspostave tužilačke ustanove u Francuskoj dolazi tokom XIII vijeka imenovanjem kraljevskog tužioca (*procureur du roi*). Njegov zadatak sastojao se u zastupanju i odbrani kraljevih interesa pred sudom, prikupljanju dažbina kao i predlaganju sudskih sankcija za pojedina krivična djela gdje su bili ugroženi interesi kraljevske vlasti. Nakon XII vijeka ovaj tužilac je mogao samostalno inicirati sudski postupak ukoliko oštećeni ili zainteresovani

⁹ Funkcija krivičnog gonjenja ostvaruje se u javnom interesu. Postoje krivična djela usmjerena protiv privatnih interesa pojedinca gdje država nema koristi od procesuiranja, već se njemu može pristupiti ukoliko postoji prijedlog oštećenog. Imamo i zasebnu skupinu krivičnih djela koja se procesuiraju po privatnoj tužbi od privatnog tužioca. Neki pravni sistemi ne poznaju mogućnost učešća supsidijarnog tužioca u predmetima od javnog značaja, dok drugi takvu mogućnost predviđaju. Prema: Stanković, N., 2021. Krivično procesno pravo. Brčko: Evropski univerzitet Brčko distrikt BiH, str. 99.

¹⁰ Exploring the Origins of Public Prosecution, str. 191-196.

¹¹ Javnotužilački priručnik, str. 24.

¹² Karčić, F., 2017. Kroz prizmu historije. Sarajevo: Centar za napredne studije, str. 327.

pojedinci nisu podigli optužnicu. Kasnije su se ta ovlaštenja proširila na sva krivična djela, neovisno od volje pojedinaca. Kako je sticao sve više ovlaštenja, tužilac svoje prvobitno ime mijenja u *Ministere public* (javni tužilac). Njegova funkcija sastojala se u procesuiranju krivičnih djela neovisno o tome da li je oštećena strana podnijela prijavu.

Tokom XV vijeka napušta se inkvizitorski sistem sudskog postupka u korist akuzatorskog. Ponovno je primjenjivana i privatna tužba za pojedina krivična djela poput korupcije, različitih oblika zanemarivanja i zlostavljanja. Javni tužilac je u XVI vijeku postao jedina osoba ovlaštena da predlaže krivične sankcije budući da se krivično djelo posmatralo kao izvor opasnosti i štete za cjelokupnu zajednicu. Oštećena strana je imala mogućnost da svoja prava ostvari u okvirima građanskog postupka, tj. da traži naknadu štete. Nakon Francuske revolucije 1789., uporedo sa idejama zaštite ljudskih prava, uvodi se akuzatorski postupak koji je predviđao postojanje porote i načelo usmenosti. Takvo uređenje je trajalo sve do 1895. kada je donesen Termidorski zakon kojim je predviđeno vođenje pisane i tajne istrage, dok je javni odabir tužilaca ukinut. Konačni oblik ova ustanova je poprimila 1808. donošenjem Zakona o krivičnom postupku (*Code d'instruction criminelle*). U njemu prvi put dolazi do izražaja mješoviti krivični postupak (sastoji se iz dva dijela: prethodnog postupka i glavnog pretresa), koji se danas susreće u najvećem broju evropskih kontinentalnih pravnih sistema. Prema ovom francuskom zakonu, postupak se sastoji od akuzatorsko-inkvizitorske i akuzatorske faze. U prvoj fazi istragu je, tajnim i pisanim putem, vodio istražni sudija koji je na osnovu prikupljenih dokaza donosio odluku o upućivanju predmeta u daljnju proceduru.

Danas je rad tužilaštva pod strogim nadzorom francuskog Ministarstva pravde.¹³ Francusko pravo poznaje i institut *procureur général* (glavni tužilac) pri Kasacionom sudu koji je zadužen za razmatranje žalbenih zahtjeva povodom sudskih presuda sa prvostepenih instanci koje se pri ovom sudu mogu preinačiti ili ukinuti.¹⁴ Na većinu evropskih zemalja u velikoj mjeri je uticao francuski Zakonik o krivičnom postupku (1808). Prethodno navedeni zakonik uređivao je materiju procesnog prava sve do 1958, kada je stavljen van snage donošenjem novog Zakona o krivičnom postupku.

U pravnom sistemu drugih zemalja romanskog pravnog područja, kao naprimjer Španiji, koncept javnog tužilaštva je prisutan još od najranijih faza državnopravnog razvitka ove zemlje kroz institute kraljevskog predstavnika i *Procurador Fiscal*, dok je u kasnijoj historiji ovaj institut dobio svoj moderni

¹³ Gwaldys, G., 2014. Public Prosecutors in the United States and Europe. Zurich: Springer, str. 43-45.

¹⁴ Ministère public (online). Dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/ministere-public> (10. 11. 2022).

oblik. Donošenjem posebnog organskog zakona 1870. utvrđena je nadležnost javnog tužioca u kontekstu provođenja pravde radi zaštite interesa cjelokupne zajednice kao i državne vlasti u onim stvarima koje u određenoj mjeri utiču na interese ovih struktura. Zakoni o sudskom postupku iz 1881. i 1882. javnog tužioca definisali su kao posebnu, neovisnu stranku, kako u krivičnom tako i građanskom postupku. Posebnim kraljevskim dekretom od 21. juna 1926. špansko tužilaštvo je zvanično steklo svoju autonomiju sa zadatkom zastupanja vlade u odnosima sa pravosuđem, u zaštiti javnih interesa i nadzoru nad ostvarivanjem principa zakonitosti. Nakon Španskog građanskog rata (1936-1939) dolazi do uspostave diktatorskog režima generala Franciska Franka, gdje je tužilaštvo dobilo posredničku ulogu u odnosima između administracije. Poslije Frankove smrti 1975. dolazi do demokratizacije španskog društva. To je rezultiralo donošenjem novog ustava Španije (1978) koji je garantovao niz prava i sloboda svim građanima. Član 124. Ustava je posvećen definiciji javnog tužioca kao čuvara principa zakonitosti, legaliteta i svojevrsnog zaštitnika ustavom zagaranovanih ljudskih prava pred španskim sudovima. U postojeće propise koji regulišu rad ove institucije spada Organski statut javnog tužilaštva odobren posebnim Zakonom br. 50/81 iz 1981, dopunjen amandmanima 2007. godine. Njime je dodatno proširena autonomnost rada ovog tijela. Dva temeljna principa na kojima počiva špansko tužilaštvo jesu načelo legaliteta i jednakosti. Pod načelom legaliteta podrazumijeva se obaveza rada javnog tužilaštva u skladu sa Ustavom, zakonima i ostalim važećim propisima u zemlji. Načelo jednakosti obavezuje ovu instituciju na punu neutralnost i objektivnost u radu prilikom odbrane vrijednosti i javnog interesa koji su joj povjereni temeljem Ustava.¹⁵

Italijansko javno tužilaštvo svoje korijene ima još iz perioda rimskog prava, njegovih kasnijih razvojnih faza. U početnim stadijima ovo pravo nije pravilo niti je poznavalo jasnu razliku između javne i privatne tužbe. Građanima je bilo zagaranovano pravo na privatnu osvetu kao reakciju na počinjena djela, dok je država sudila i kažnjavala samo u onim slučajevima gdje je krivično djelo ugrožavalo njene interese. Tokom perioda Rimske Republike pojavljuju se i prvi oblici sudskog postupka koji se pokretao po inicijativi žrtve, države ako je imala interesa, kao i na inicijativu svakog slobodnog rimskog građana. Prvi put pojavljuju se nova načela sudskog postupka, kao što su princip usmenosti, procesne pasivnosti sudije, jednakosti oružja itd. Vremenom se pokazalo da sistem privatne tužbe nije dovoljan da bi se zaštitio interes vlasti, pa su stoga rimski vladari ovlastili magistratu da pokreću postupak i poduzimaju ostale procesne radnje kako povodom djela usmjerenih protiv rimske države tako i ostalim slučajevima. Time je uspostavljen sistem inkvizitorskog postupka.

¹⁵ The Spanish Prosecution Service (online). Dostupno na: www.fiscal.es (8. 12. 2022).

Padom Rimskog Carstva 476. na italijanski prostor dolazi akuzatorski sistem krivičnog postupka koji je u određenoj mjeri egzistirao uporedo sa postojećim inkvizitorskim konceptom. To je bilo doba srednjovjekovne hereze, gdje je crkva, a samim tim i javna vlast, imala mogućnost da istražuje i optužuje osobe osumnjičene za herezu. Smatralo se da je žrtva takvih djela sam Bog, pa je potrebno kazniti počinioca, omogućiti mu pokajanje i oprost. Po uzoru na Napoleonov Zakon o krivičnom postupku (1808), u Italiji ali i ostatku Zapadne Evrope uvodi se funkcija istražnog sudije, kao jedne od stranaka u postupku zadužene za istražne radnje. Takvo uređenje je bilo zadržano i u prvim italijanskim zakonima o krivičnom postupku iz 1865. i 1913. godine. U vrijeme Musolinijevog fašističkog režima donijet je 1930. novi zakon. Povećane su ovlasti javnog tužioca, prava optuženih osoba su drastično smanjena. Ovaj propis je ostao na snazi čak i nakon donošenja novog, poratnog demokratskog ustava (1948), sve do velikih reformi u italijanskom pravosuđu provedenih 1989. godine.¹⁶ Tada je usvojen novi zakon o krivičnom postupku kojim je ukinut položaj istražnog sudije. Javni tužilac je postao jedina stranka ovlaštena za pokretanje postupka i vođenje istrage.

U Portugalu koncept javnog tužilaštva počeo se izgrađivati paralelno sa uspostavljanjem prvih državnih institucija i centralizovane vlasti. Postojalo je više formi javnih tužilaca, pa se tako može govoriti o kraljevskom tužiocu, tužiocu za pravna pitanja i tužiocu zaduženom za poslove kralja i riznice. Zvanično se, prvi put, ova institucija pojavljuje u aktu kralja Afonsa III (1289) kojim je propisano da se svako ko ima neku žalbu na račun kralja treba pojaviti pred posebnim kraljevskim tribunalom (Tribunal da Relação) gdje je kraljevski tužilac razmatrao pojedinih sporova. Rad tužioca u ovom periodu regulisali su brojni propisi od kojih se kao bitni mogu izdvojiti Casa da Suplicação i Livros e Posturas. Ipak, ključnu ulogu u učvršćivanju ove institucije u portugalskom pravnom sistemu imale su dvije ordinanse: Ordenações Afonsinas i Ordenações Manuelinas, koje su bile svojevrsne kompilacije pravila donesene od kralja Afonsa IV i Manuela I. Naredbom iz augusta 1637. propisano je da se svi sudski postupci trebaju voditi bez posebne dozvole kraljevskog tužioca. Osnivanjem novih apelacionih sudova 1822. posebnom uredbom je propisano da pri svakom apelacionom sudu djeluju tri tužioca: jedan je bio kraljevski tužilac i zaštitnik nacionalnog suvereniteta, ostala dvojica su bila u svojstvu zaštitnika kraljevske riznice i pravosuđa. Njih je imenovao kralj, za svoj rad su odgovarali vladi i mogli su biti smijenjeni sa svojih pozicija ukoliko su okolnosti slučaja ukazivali da su oni takvu mjeru zaslužili. Međutim, zbog tadašnje loše tužilačke

¹⁶ Illuminati, G., 2010. The Accusatorial Process from the Italian Point of View. North Carolina Journal of International Law and Commercial Regulation, Volume 25, Number 2, str. 297-316.

organizacije, ova uredba nije stupila na snagu. Dekretom od 16. maja 1832. uspostavljena je nova hijerarhijska struktura portugalskog tužilaštva. Osnovan je Vrhovni sud, a uporedo sa njim i institut generalnog tužioca. Ispod njega nalazili su se kraljevski tužioci i zamjenici na nižim instancama. Ministar pravosuđa Campos Henriques osnovao je 1901. Visoko vijeće pri javnom tužilaštvu koje je djelovalo kao konsultativno i disciplinsko tijelo. Nakon uspostave republikanske vladavine, došlo je do određenih promjena u postojećoj tužilačkoj strukturi. Raniji kraljevski tužilac za krunu i riznicu preimenovan je u glavnog tužioca, tužioci na nižim instancama su postali distriktni tužioci, a prijašnji zamjenici kraljevskih tužilaca – zamjenici distriktnih tužilaca. Donošenjem novog portugalskog ustava 1976. tužilaštvo je dobilo svoj konačni oblik, pri čemu mu je zagarantovan visok stepen autonomije u njegovom radu.¹⁷

Javno tužilaštvo u germanskom pravu

Do XII vijeka razvoj javnog tužilaštva u njemačkim zemljama, koje pripadaju porodici germanskog prava, tekao je na sličan način kao i u Francuskoj. Poduzimanje bilo kakvih procesnih radnji nije bilo moguće bez privatnog tužioca. Tokom vremena tužilačku ulogu preuzimaju državni organi, prvenstveno u slučajevima gdje je zabilježeno odsustvo privatnog tužioca, a kasnije se obim poslova širi na sva krivična djela. Ukoliko je tužilac insistirao na svojoj tužbi, bio je dužan sudu položiti novčani iznos koji je bio namijenjen optuženom ako navodi iz optužnice ne budu potvrđeni. Kada bi tužilac odbio da preda tu sumu, bio bi, zajedno sa optuženim, smješten u pritvor sve do ročišta.¹⁸ U Njemačkoj je služba javnog tužioca (*Staatsanwaltschaft*) nastala u XIX vijeku razdvajanjem istražne i presuđujuće funkcije inkvizicijskog sudije. Radi se o jednoj mladoj pravnoj ustanovi preuzetoj iz modernog francuskog krivičnog prava iz XIX vijeka.¹⁹ Francuskim osvajanjem nekih zapadnonjemačkih pokrajina (Rheinland) počelo se direktno primjenjivati francusko zakonodavstvo koje se u kontekstu sudskog postupka pokazalo efikasnijim u odnosu na legislative tadašnjih pojedinih njemačkih država

¹⁷ History of Portuguese Public Prosecution (online). Dostupno na: <http://en.ministeriopublico.pt/historymp/history> (14. 11. 2022).

¹⁸ Exploring the Origins of Public Prosecution, str. 198.

¹⁹ Preteču javnog tužilaštva u Njemačkoj činila je institucija Fiskalat (lat. fiskal – prokurator) koja se prvi put pojavila u njemačkim državama Hessen i Brandenburg-Preussen u XV vijeku. Zadatak ove ustanove sastojao se u zaštiti fiskalnih interesa kraljevske vlasti, regalija (vladarskih prava na kovanje i distribuciju vlastitog novca) i zaštiti državnih interesa. Iz ovih ovlasti će se kasnije pojaviti i obaveza Fiskalata na zaštitu javnog reda i mira. Opširnije o tome u: Karsten Ernst, S., Rautenberg Erardo, C., 2015. Die Geschichte der Staatsanwaltschaft in Deutschland bis zur Gegenwart. Baden-Baden: Nomos.

(Pruska). U sudski postupak uvode se instituti porote, principi usmenosti i javnosti postupka.

Do ozbiljnijih reformi njemačkog procesnog zakonodavstva dolazi 1846. uspostavom javnog tužilaštva pri Krivičnom sudu u Berlinu. U posebnoj naredbi o uvođenju usmenog i pisanog postupka tokom istrage (1848), detaljnije je opisan obim poslova javnog tužilaštva (čl. 6). Tužilac je bio dužan da se brine o poštivanju procesnih normi i spriječi procesuiranje nevinih osoba. Proces osnivanja javnog tužilaštva okončan je 1877. donošenjem pruskog carskog zakona o pravosuđu (*Reichsjustizgesetze*). Njime je došlo do odvajanja tužilačke od istražne funkcije.²⁰ Radi se o hijerarhijskoj strukturi tužilaštva koja korespondira s uređenjem sudova. Država ima monopol nad pravom krivičnog gonjenja, a javni tužioci redovno pripadaju sudskoj grani vlasti. Ipak, postoje pojedini slučajevi (krivična djela protiv braka i porodice, kleveta) gdje i dalje postoji gonjenje po privatnoj tužbi. U slučaju da javni tužilac izjavi da neće pokretati postupak, žrtva ima pravo podnošenja žalbe tužiocu zaduženom za određeni distrikt. Ukoliko se on bude pridržavao te odluke, postoji mogućnost upućivanja žalbe apelacionom sudu koji odluku tužioca može preinačiti ili ukinuti.²¹ U Njemačkoj je tužilaštvo hijerarhijski strukturiran i nezavisan organ administracije pravde. Unutar nje tužilaštvo sa sudovima ima zajedničku ali i odgovarajuću ulogu u ostvarivanju pravde. Tužioci su uključeni u administraciju pravde kao nezavisan organ i istovremeno kao dio treće sudske vlasti.²²

U drugim evropskim zemljama, primjerice Holandiji, ova ustanova je nastala kao rezultat francuske aneksije (1810). Holandski sudovi su primjenjivali francuske zakone: *Code Civil* (građanski zakonik), *Code Pénal* (krivični zakonik) i *Code d'Instruction Criminelle* (zakon o krivičnom postupku). Po uspostavi francuske vlasti u ovoj zemlji predstavljen je i uveden novi sudski i tužilački sistem po uzoru na francuski piramidalni sistem. Preuzeta je i podjela na krivična djela, delikte i prestupe (crimes, délits, contraventions). Uspostavljeno je Vrhovno javno tužilaštvo (*het openbaar ministerie*), poznatije kao i *le Ministère Public*, koje je bilo pod kontrolom Ministarstva pravde u Parizu. Ostali javni tužioci (*officieren van justitie*) bili su predstavnici Vrhovnog tužilaštva i za svoj rad su odgovarali ovom tijelu. Holandija se 1813. oslobodila od francuske vlasti, ali je zadržala većinu pravnih rješenja,

²⁰ Die Staatsanwaltschaft, Aufbau, Geschichte, Tätigkeit, Rechtstellung im Verfahren (online). Dostupno na: <http://herberger.jura.uni-sb.de/ref/strafprozessrecht/Rat-2.html> (11. 11. 2022).

²¹ Kroz prizmu historije, str. 328.

²² Javnotužilački priručnik, str. 21.

uključujući i ona u vezi sa sudskim postupkom.²³ Tako je *le Ministère Public* i dalje nastavio sa radom ali pod imenom *le Openbaar Ministerie*, tj. Kancelarija javnog tužioca. Ona se sastoji od pet generalnih tužilaca i jednog predsjedavajućeg. Njihov zadatak je davanje smjernica regionalnim tužilaštvima (*parketten*) u radu. Ovih regionalnih organa ima 19, a po svom obimu odgovaraju granicama postojećih sudskih distrikta (*rechtsbank*). Pored njih holandski sudski sistem čini i pet apelacionih sudova (*Hof*). Tokom XIX vijeka većinu krivičnih djela procesuirali su direktno sudovi. Veliki porast broja prekršaja doveo je do prekomjernog opterećenja sudova što se riješilo ovlašćivanjem tužilaštva za kazneno gonjenje manjih djela i prekršaja, primjerice pijanstva. Takva praksa je zadržana do danas. Holandsko tužilaštvo je 1983. započelo sa procesuiranjem lakših krivičnih djela. Do značajnijeg rasterećenja rada ove institucije došlo je tri godine kasnije prebacivanjem prekršaja u nadležnost prekršajnih sudova. Posljednje veće izmjene izvršene su 2008. kojima je *le Openbaar Ministerie* omogućeno da predlaže krivične sankcije za manja djela i povrede.²⁴

Razvoj javnog tužilaštva u Austriji može se pratiti kroz nekoliko faza: od perioda Habsburške Monarhije, vremena između dva svjetska rata do savremenog perioda. Ulogu tužioca obavljalo je, do revolucionarnih pokreta 1848, posebno tijelo – *Finanzprokuratur*. Ovaj institut prvi put spominje se u XIII vijeku na Siciliji gdje je ovo tijelo započelo sa radom za vrijeme vladavine Staufera Friedricha II. Kasnije je ovaj koncept preuzet i u Svetom Rimskom Carstvu kojem je pripadala i Austrija. Zadatak prokuratora sastojao se u zaštiti cara kao vrhovnog gospodara zemlje u postupcima pred sudovima i u eventualnim sporovima sa carskim pokrajinama. Pored toga prokuratorova obaveza podrazumijevala je i pružanje pravne pomoći državnim organima kada je to bilo potrebno. Razvoj modernog tužilaštva započeo je 1848. donošenjem posebne uredbe ministarskog vijeća kojom se prvi put koristi termin *javno tužilaštvo*. Donošenjem 1850. Zakona o krivičnom postupku (*Strafprozessordnung*) uveden je princip akuzatornosti. U potpunosti je napušten tadašnji sistem inkvizitorskog postupka i stvoreni su uvjeti za održavanje fer i pravičnih suđenja. Objavljena je 1849. posebna carska odluka kojom je predviđeno donošenje zasebnog zakona namijenjenog regulisanju buduće institucije javnog tužilaštva. Navedeni zakon je donesen 1850. u vidu organskog zakona o tužilaštvu. Prokuratori su izgubili pravo krivičnog gonjenja pojedinaca. Ti su poslovi prešli u ruke novoosnovane tužilačke ustanove.

²³ Marguery, T. P., 2008. Unity and diversity of the public prosecution services in Europe. A study of the Czech, Dutch, French and Polish systems s.n., Groningen: University of Groningen, str. 97-99.

²⁴ Openbaar Ministerie – The Public Prosecution Service at Glance (2011) (online). Dostupno na: <https://www.om.nl/algemeen/english/> (11. 11. 2022).

Razdvajanje tužilačke i sudske funkcije odrazilo se i na ostale segmente pravosuđa, uključujući i stručna udruženja. Dio tužilaca napustio je 1919. postojeće sudsko udruženje i osnovao slično, zasebno tijelo. Njemačkim pripajanjem Austrije 1938. (*Anschluss*) došlo je do gubitka samostalnosti austrijskih pravosudnih institucija i njihovog stavljanja pod nadzor njemačke vlasti. Poslije Drugog svjetskog rata započelo se sa obnovom rada pravosuđa. Najvažniji događaj predstavljalo je donošenje posebnog Zakona o javnom tužilaštvu (*Staatsanwaltschaftsgesetz – StAG*) 1986. kojim je ova institucija priznata kao jedan od zaštitnih organa prava.²⁵

U Švicarskoj Konfederaciji razvoj pravosuđa i tužilaštva može se pratiti od čina osnivanja Konfederacije (1848). Ustav, izglasan u septembru te godine, predviđao je da će se posebnim zakonom urediti oblast javnog tužilaštva. Prve odredbe donesene su 1849. posebnim Federalnim aktom o organizaciji pravosuđa koji je, članovima 43. i 44, ustanovio nadležnost švicarskog Saveznog vijeća da imenuje javnog tužioca nadležnog za područje cijele države. Mandat njegovog djelovanja poklapao se sa periodom imenovanja saziva Saveznog vijeća, s tim da tužilac potpuno samostalno podnosi optužnice i provodi druge procesne radnje. Za svoj rad odgovara pred Saveznim vrhovnim sudom. Ovlasti javnog tužioca 50-ih godina XIX vijeka proširuju se na slučajeve apatridije (osobe bez državljanstva) gdje mu je data mogućnost provođenja preliminarne istrage. Tužilac je ovlašten i da pokreće građanske sporove pred Saveznim vrhovnim sudom ako to iziskuje zaštita interesa Konfederacije, te da postupa u svim predmetima dodijeljenim od Saveznog vijeća i ostalih nadležnih institucija. Novine su u švicarsko krivično materijalno i procesno pravo uvedene Krivičnim zakonom 1853. kojim je ustanovljena jurisdikcija kantona i konfederacije. Za krivična djela veleizdaje, zločina protiv međunarodnog prava ili oružanog napada na švicarsku konfederaciju nadležna je sama država, dok je za ostala krivična djela propisana nadležnost kantona. Uvode se i izmjene u strukturi imenovanja javnog tužioca, pa se sa prvobitnog stalnog imenovanja glavnog tužioca uvodi privremeno (*ad hoc*) imenovanje za svaki konkretan slučaj. U skladu sa novim stanjem, pozicija glavnog tužioca je bila upražnjena od 1857. do 1889. kada je donesen poseban Savezni propis o Kancelariji generalnog tužioca. Propis je predviđao izbor tužioca od saveznog vijeća i obavljanje funkcija predviđenih postojećim, relevantnim propisima. Tužilaštvo je steklo ovlaštenje da postupa u svim predmetima koji se odnose na zaštitu unutrašnje i vanjske sigurnosti države. U svrhu te zaštite, švicarska skupština 1935. donosi zakon o zaštiti sigurnosti Konfederacije. Ovim zakonom je osnovana Federalna policija koja je obavljala dva zadatka: obavještajni u cilju

²⁵ Geschichte der Vereinigung Österreichischer Staatsanwältinnen und Staatsanwälte (online). Dostupno na: <http://staatsanwaelte.at/unsere-geschichte> (29. 11. 2022).

zaštite sigurnosti zemlje i zaštitu prava zajedno sa javnim tužilaštvom koje je provodilo istragu u krivičnim djelima. Do djelimičnog odvajanja ovih dviju institucija dolazi 1958. od kada radom policije rukovodi šef, dok tužilaštvo samostalno obavlja istražne radnje sa mogućnošću davanja instrukcija policiji. Tužilaštvo je punu samostalnost od federalne policije ostvarilo 1999, a došlo je i do ukidanja federalne policije i osnivanja nove, kriminalne policije (FCP).²⁶

Javno tužilaštvo u skandinavskom pravu

Donošenjem prvog ustava 1849. Kraljevina Danska je započela dugi proces izgradnje modernih, demokratskih državnih i pravosudnih institucija. Ustavna struktura je izmijenjena amandmanima 1951, ali su osnovni koncepti, ideje i državna struktura ostali netaknuti. Sistem vladavine u ovoj zemlji počiva na principu podjele vlasti na zakonodavnu koju čini parlament, izvršnu koju predstavlja vlada i sudsku. Javno tužilaštvo u ovoj zemlji pripada grani izvršne vlasti. Ova institucija je novijeg datuma. Njeni temelji nalaze se u danskom Zakonu o krivičnom postupku (1916) koji detaljno uređuje rad pravosudnih institucija uključujući i nekoliko odredaba o tužilaštvu. Grenland i Farska Ostrva koja se nalaze u sastavu Kraljevine imaju svoje zasebne propise, ali su njihove policijske snage i tužilaštva integrisani u jedinstveni danski sistem. Nedugo po donošenju Zakona o krivičnom postupku, 1919. sa radom je započelo dansko javno tužilaštvo. Prethodno je na snazi bio sistem istražnih sudija gdje se između njih i policije nije jasno mogla povući granica u obimu i vrsti poslova koje su ove institucije obavljale. Tužilački sistem sastoji se od tri nivoa: na vrhu se nalazi direktor javnog tužilaštva (*Rigsadvokaten*) koji obavlja tužilačku funkciju u slučajevima koji se pojave pred Vrhovnim sudom Danske. Na sljedećem nivou nalazi se šest regionalnih tužilaca (*Statsadvokaterne*) sa dvije prateće jedinice zadužene za privredni kriminal i zločine sa međunarodnim elementima. Posljednji, lokalni nivo čini 12 distrikta kojima upravljaju komesari (*Politimestrene*). Svaki komesar obavlja dvije funkcije: on je istovremeno na čelu javnog tužilaštva unutar svoje jedinice ali je i na čelu policijskih snaga u svojoj oblasti. Rad policijskih snaga, tužilaštva i penitencijarne službe je pod kontrolom danskog Ministarstva pravde.²⁷

U Kraljevini Švedskoj javno tužilaštvo (*Åklagarmyndigheten*) je u svom razvoju prošlo kroz dvije faze. Do 60-ih godina XX vijeka tužilaštvo i policija su zajednički obavljali poslove krivičnog gonjenja. Putem obimnih reformi ove dvije ustanove su se 1965. odvojile. Sljedeća faza je provedena 1996. spajanjem

²⁶ History (online). Dostupno na: <https://www.bundesanwaltshaft.ch/mpc/en/home/die-bundesanwaltshaft/geschichte1.html> (8. 11. 2022).

²⁷ The Danish Prosecution Service (*Rigsadvokaten*) (online). Dostupno na: https://www.ejn-crimjust.europa.eu/ejnupload/InfoAbout/The_Danish_Prosecution_Service.pdf (14. 11. 2022).

manjih, lokalnih jedinica u šest regionalnih tužilačkih ispostava pod kontrolom glavnog tužioca. Tih šest jedinica je objedinjeno 2005. u jednu cjelinu, čime je formirano tužilaštvo koje se danas sastoji od sedam odjela i centralnog odjeljenja. Zadatak ove institucije sastoji se u suzbijanju organizovanog kriminala, korupcije, djela usmjerenih protiv nacionalne sigurnosti i okoliša. Pored navedenih, ustrojen je poseban sektor zadužen za procesuiranje krivičnih djela počinjenih od sudija, tužilaca, policijskih službenika i drugih državnih funkcionera.²⁸

U Norveškoj je do modernizacije krivičnog prava došlo ubrzo nakon njenog otcjepljenja od Danske i proglašenja prvog ustava 1814. koji je predviđao usvajanje krivičnog zakona (KZ), koji je stupio na snagu 1842. godine. Nastao po uzoru na tada moderne kodifikacije poput krivičnih zakona Francuske i Hannovera, ovaj propis je bio na snazi sve do 1902. kada ga je zamijenio novi KZ. Novi krivični materijalnopravni propis, u duhu savremenih pravnih i filozofskih doktrina, donesen je 2005. godine. Zakonom o krivičnom o postupku (1887) u norveški pravni sistem uveden je institut porote. Autor ovih propisa bio je norveški profesor Bernhard Getz koji je 1889. postao prvi direktor novoosnovanog javnog tužilaštva.²⁹ Javno tužilaštvo (*Påtalemyndigheten*) podijeljeno je na tri manje organizacione cjeline: direktor javnog tužilaštva i regionalni tužioci koji sačinjavaju Visoko tužilačko vijeće, dok je na nižem nivou tužilačka djelatnost u rukama policijskih struktura. Osnovane su 2005. i dvije specijalizovane agencije: *Økokrim* sa ciljem istraživanja i procesuiranja krivičnih djela iz segmenta privrednog, okolišnog i računarskog kriminaliteta i *Det nasjonale statsadvokatembetet* zadužena za organizovani kriminal.³⁰

Zaključak

Pitanje krivične odgovornosti i sankcionisanja počinilaca krivičnih djela dugo se nalazilo u privatnopravnoj sferi pojedinca. Tako se u ranim razvojnim fazama države i prava nerijetko pribjegavalo krvnoj osveti kao svojevrsnom načinu odštete za materijalnu ili nematerijalnu štetu prouzrokovanu krivičnim djelom. To je u praksi dovodilo do velikih ljudskih gubitaka, a nerijetko i uništenja cijelih zajednica te porodica. Vremenom se osveta potiskuje iz upotrebe, a

²⁸ Swedish Prosecution Authority (Åklagarmyndigheten) (online). Dostupno na: <https://www.aklagare.se> (24. 12. 2022).

²⁹ Jacobsen, J., Hallgren Sandvik, V., 2015. An Outline of the New Norwegian Criminal Code. Bergen Journal of Criminal Law and Criminal Justice, Volume 3, Issue 2, str. 162-183.

³⁰ Norwegian Public Prosecution Service (online). Dostupno na: <https://www.riksadvokaten.no/english> (11. 12. 2022).

zamjenjuju je različiti oblici novčane kompenzacije (primjerice *wergeld* u Engleskoj).

Snaženjem zapadnoevropskih država u XII i XIII vijeku javlja se svijest o potrebi većeg učešća države u otkrivanju i krivičnom progonu protupravnih oblika ponašanja. Stvoreni su prvi oblici javnih tužilaštava u Evropi. Oni su imali različite institucionalne forme na šta je uticalo više faktora: od šireg društvenog okruženja do lokalne pravne tradicije i običaja. Javni tužioci su u početku obavljali uzak krug poslova koji su se odnosili na zastupanje državnih interesa pred sudovima, zaštitu državnog suvereniteta, pokretanje sudskih postupaka i prikupljanje fiskalnih prihoda. O tome svjedoče prvobitna pravna uređenja tužilačkih institucija u Španiji, Švicarskoj, Francuskoj, Njemačkoj i Austriji. Tužioci su vršili krivična gonjenja samo u slučajevima gdje oštećena strana nije podnijela krivičnu prijavu, a kasnije su ta ovlaštenja korištena u svim slučajevima neovisno od njenog podnošenja. Tzv. sistem privatnih tužbi danas se zadržao jedino u engleskom sistemu Common Law, dok ga u zemljama evropske kontinentalne pravne tradicije nema. Tu je ovlaštenje krivičnog procesuiranja isključivo u rukama javnog tužioca koji rukovodi cijelim procesom.

Usvajanjem modernih evropskih krivičnih zakonodavstava u XIX i XX vijeku izvršeno je odvajanje sudske i tužilačke funkcije u krivičnom postupku, čime se doprinijelo jačanju nezavisnosti ove institucije. Taj proces je u Engleskoj, Švicarskoj i zemljama skandinavskog prava (Danskoj i Švedskoj) okončan sredinom XX vijeka kada se javno tužilaštvo osamostalilo od policijskih struktura. Time je zaokružena izgradnja tužilačkih kapaciteta u Evropi. Značaj tužilačke funkcije je nemjerljiv u savremenim pravnim tokovima. Štiteći društvene interese i vrijednosti kroz krivični progon tužilac se stara za zaštitu povrijeđenih prava i dobara te doprinosi ostvarenju preventivnih ciljeva krivičnogpravnog sistema. Korištenje prisile više nije u rukama pojedinca već isključivo države, čime se dugoročno jača stabilnost zajednice i garantuje pravna sigurnost.

Literatura

1. Bandžović, S., 2020. Razvoj javnog tužilaštva u savremenim muslimanskim zemljama. Context: Časopis za interdisciplinarne studije, broj 7:1, str. 85-104.
2. Bužanin O., Lalović Lj., Početna obuka – modul 1: Nosioci pravosudnih funkcija i društvo, Sarajevo: Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine
3. Die Staatsanwaltschaft, Aufbau, Geschichte, Tätigkeit, Rechtstellung im Verfahren (online). Dostupno na: <http://herberger.jura.uni-sb.de/ref/strafprozessrecht/Rat-2.html>
4. Festić, R., 2008. Common Law i druge pravno-historijske teme. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu
5. Geschichte der Vereinigung Österreichischer Staatsanwältinnen Und Staatsanwälte (online). Dostupno na: <http://staatsanwaelte.at/unsere-geschichte>
6. Gwaldys, G., 2014. Public Prosecutors in the United States and Europe. Zurich: Springer
7. Halapić, E., 2019. Kratki uvod u angloameričko pravo. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu
8. History (online). Dostupno na: <https://www.bundesanwaltshaft.ch/mpc/en/home/die-bundesanwaltshaft/geschichte1>
9. History of Portuguese Public Prosecution (online). Dostupno na: <http://en.ministeriopublico.pt/historymp/history>
10. Ilić, G., Subotić, D., 2009. Javnotužilački priručnik. Drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije
11. Illuminati, G., 2010. The Accusatorial Process from the Italian Point of View. North Carolina Journal of International Law and Commercial Regulation, Volume 25, Number 2, str. 297-316.
12. Imamović, M., 2005. Predavanja iz opće povijesti prava i političkih institucija. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu
13. Jacobsen, J., Hallgren Sandvik, V., 2015. An Outline of the New Norwegian Criminal Code. Bergen Journal of Criminal Law and Criminal Justice, Volume 3, Issue 2, str. 162-183.
14. Karčić, F., 2017. Kroz prizmu historije, Sarajevo: Centar za napredne studije
15. Karsten Ernst, S., Rautenberg Erardo, C., 2015. Die Geschichte der Staatsanwaltschaft in Deutschland bis zur Gegenwart, Baden-Baden: Nomos
16. Marguery, T. P., 2008. Unity and diversity of the public prosecution services in Europe. A study of the Czech, Dutch, French and Polish systems s.n., Gronningen: University of Groningen, str. 97-99.
17. Marković, S., 2008. Opšta istorija prava I. Podgorica: Univerzitet Mediteran
18. Ministère public (online). Dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/ministere-public>
19. Norwegian Public Prosecution Service (online). Dostupno na: <https://www.riksadvokaten.no/english>

20. Openbaar Ministerie – The Public Prosecution Service at Glance (2011) (online). Dostupno na: <https://www.om.nl/algemeen/english/>
21. Stanković, N., 2021. Krivično procesno pravo. Brčko: Evropski univerzitet Brčko distrikt BiH
22. Swedish Prosecution Authority (Åklagarmyndigheten) (online) Dostupno na: <https://www.aklagare.se>
23. The Danish Prosecution Service (Rigsadvokaten) (online). Dostupno na: https://www.ejn-crimjust.europa.eu/ejnupload/InfoAbout/The_Danish_Prosecution_Service.pdf
24. The Spanish Prosecution Service (online). Dostupno na: www.fiscal.es
25. Yue Ma, 2008. Exploring the Origins of Public Prosecution. International Criminal Justice Review Volume 18, Number 2, str. 190-211.

Prof. dr. Borjana Miković

Prof. dr. Mustafa Sefo

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

borjana.mikovic@fpn.unsa.ba

mustafa.sefo@fpn.unsa.ba

UDK 347.643+347.61/.64(497.6)

Pregledni naučni rad

**STARATELJSTVO NAD OSOBAMA KOJIMA JE ODUZETA ILI
OGRANIČENA POSLOVNA SPOSOBNOST: JEDNAKOST PRED
ZAKONOM I POŠTIVANJE LJUDSKOG DOSTOJANSTVA U
BOSANSKOHERCEGOVAČKOM PORODIČNOM
ZAKONODAVSTVU**

**GUARDIANSHIP OVER PERSONS WITH DEPRIVED OR
RESTRICTED LEGAL CAPACITY UNDER THE LAW AND
RESPECT FOR HUMAN DIGNITY IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA'S FAMILY LEGISLATION**

Sažetak

U radu je, kroz prizmu određenja i svrhe starateljstva u bosanskohercegovačkom porodičnom zakonodavstvu, analizirano stanje (ne)poštivanja osnovnog općeg principa zaštite ljudskih prava: jednakost pred zakonom, kao i ostvarivanje ljudskih prava koja su zasnovana na ljudskom dostojanstvu. U Bosni i Hercegovini iz oblasti starateljstva još uvijek je na snazi tradicionalni tip zakonodavstva koje nije usklađeno s UN-ovom Konvencijom o pravima osoba s invaliditetom, koju je Bosna i Hercegovina ratificirala 2010. godine. Provedena analiza pokazala je da niti jedan od tri bosanskohercegovačka porodična zakona u svojim odredbama kod određenja starateljstva i svrhe njegove primjene ne normira obavezu poštivanja ljudskih prava, osnovnih sloboda i ljudskog dostojanstva osoba kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost. Ovakvo stanje, pored nepoštivanja međunarodnih standarda ljudskih prava, čija je implementacija u nacionalno zakonodavstvo jedan od ključnih kriterija za članstvo u Europskoj uniji, u suprotnosti je s odredbama Ustava Bosne i Hercegovine, ali i s odredbama ustava obaju entiteta i Statuta Brčko distrikta Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: porodično zakonodavstvo, oduzimanje/ograničenje poslovne sposobnosti, starateljstvo, ljudska prava, ljudsko dostojanstvo, jednakost pred zakonom, međunarodni standardi ljudskih prava

Summary

The paper, through the prism of the definition and purpose of guardianship in Bosnian and Herzegovinian family legislation, analyzes the state of (non)compliance with the basic general principle of human rights protection: equality under the law, as well as the exercise of human rights based on human dignity. This is especially so because in Bosnia and Herzegovina in the field of guardianship the traditional type of legislation is still in force, which is not harmonized with the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, which Bosnia and Herzegovina ratified in 2010. The analysis carried out showed that none of the three family laws of Bosnia and Herzegovina, in their provisions regarding the determination of guardianship and the purpose of its application, regulate the obligation of respect for the human rights, basic freedoms and human dignity of persons with deprived or restricted legal capacity. This situation, in addition to non-compliance with international human rights standards, the implementation of which in the national legislation is a key criterion for European Union membership, contradicts the provisions of the Constitution of Bosnia and Herzegovina, as well as the provisions of the constitutions of both entities and the Statute of the Brčko District of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: *family legislation, deprivation/restriction of legal capacity, guardianship, human rights, human dignity, equality under the law, international human rights standards.*

Uvod

Prisustvo krize, socijalne nesigurnosti, nepoštivanja ljudskih prava i ljudskog dostojanstva, posebno vulnerabilnih društvenih skupina, u manjoj ili većoj mjeri, kontinuirano, još od početka posljednje decenije 20. stoljeća, obilježava bosanskohercegovačku društvenu zbilju. Navedeno se, u dijelu nepoštivanja osnovnih ljudskih prava i ljudskog dostojanstva, od svih vulnerabilnih skupina društva, možda najdrastičnije odražava na punoljetne osobe pod starateljstvom kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost.

U prilog tome posebno govori činjenica da niti jedan od tri porodična zakona u Bosni i Hercegovini¹ (dalje: BiH) ne sadrži odredbe u kojima se izričito normiraju obaveze poštivanja ljudskih prava, osnovnih sloboda i dostojanstva ovih osoba, što je u suprotnosti ne samo s međunarodnim standardima ljudskih

¹ U BiH na državnom nivou ne postoji jedinstven porodični zakon, odnosno zakon koji bi regulirao oblast starateljstva. Navedeno je uvjetovano činjenicom da je BiH administrativno složena država, definirana Dejtonskim mirovnim sporazumom, čiji *Aneks IV* predstavlja Ustav BiH. Prema ovom ustavu, BiH je teritorijalno uređena kao složena država, sastavljena od dva entiteta: FBiH i RS, te Brčko distrikta BiH. Sukladno tome, oba entiteta i distrikt imaju usvojene posebne porodične zakone s gotovo identičnim sadržajem.

prava, na prvom mjestu s odredbama UN-ove Konvencije o pravima osoba s invaliditetom² (dalje: CRPD), nego i s odredbama Ustava BiH ali i odredbama ustava obaju entiteta te odredbama Statuta Brčko distrikta BiH.³ Nepoštivanje ljudskog dostojanstva osoba kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost možda je najvidljivije u zakonskom određenju samog instituta starateljstva sadržanom u sva tri bosanskohercegovačka porodična zakona kao i svrhe njegove primjene u Porodičnom zakonu Federacije BiH (dalje: PZFBiH), Porodičnom zakonu Brčko distrikta BiH (dalje: PZBD) i Porodičnom zakonu Republike Srpske (dalje: PZRS).⁴ Ovo tim prije što i sama mogućnost oduzimanja ili ograničenja poslovne sposobnosti, najčešće jednom broju osoba s invaliditetom koje imaju intelektualne teškoće ili duševne smetnje, pored nepoštivanja njihovog ljudskog dostojanstva, predstavlja kršenje prava na jednakost pred zakonom koje je osnovni princip ljudskih prava, naročito potenciran u CRPD.

Drugim riječima, oduzimanjem ili ograničenjem poslovne sposobnosti, odnosno razumijevanje instituta starateljstva u bosanskohercegovačkom porodičnom zakonodavstvu, bez obzira na normiranje da je to oblik zaštite punoljetnih osoba koje nisu u mogućnosti da same brinu o sebi, svojim pravima i interesima, u suprotnosti je sa međunarodnim standardima ljudskih prava ali i urođenim dostojanstvom ljudskog bića, i to posebno što suvremeni koncept ljudskih prava, zasnovan na principu jednakosti pred zakonom, kao i afirmacija prava svih osoba s invaliditetom na poslovnu sposobnost, podrazumijevaju da su sve osobe s invaliditetom u stanju brinuti se o sebi, svojim pravima i interesima. Pri tome samo u slučaju potrebe država je obavezna da osobama s invaliditetom obezbijedi odgovarajuću pomoć, što je sukladno s poštivanjem njihovog ljudskog dostojanstva.

² UN-ova Konvencija o pravima osoba s invaliditetom (Convention on the Rights of Persons with Disabilities) usvojena je 13. 12. 2006. godine na 61. sjednici Generalne skupštine UN-a, rezolucijom br. A/RES/61/106. Konvencija i njezin fakultativni protokol otvoreni su za potpis 30. 3. 2007. godine.

BiH je potpisala UN-ovu Konvenciju o pravima osoba s invaliditetom i njezin fakultativni protokol 29. 7. 2009. godine, a ratificirala 12. 3. 2010. godine ("Službeni glasnik BiH – Međunarodni ugovori", br. 11/09). Za BiH Konvencija je stupila na snagu 11. 4. 2010. godine, tridesetog dana nakon deponiranja instrumenta o ratifikaciji.

³ V. čl. 2. st. 1. i 2. Ustava BiH; čl. 2. Ustava FBiH; čl. 5. st. 1. Ustava RS; čl. 13. st. 4 Statuta BDBiH.

⁴ V. čl. 160. st. 1. i 161. PZFBiH; čl. 141. st. 1. i 142. PZBD. PZRS ne normira svrhu starateljstva nad osobama kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost.

Određenje i svrha starateljstva

Sam pojam “starateljstvo” u suvremenom pravu uvijek se veže za određenu osobu koja nije sposobna ili nije u mogućnosti da se sama brine/stara o sebi, svojim pravima, interesima i obavezama. Takva osoba se, s ciljem zaštite nje same ali i njezinih prava i interesa, po okončanju provedene zakonske procedure, odnosno provedenog sudskog postupka za oduzimanje ili ograničenje poslovne sposobnosti, stavlja pod starateljstvo. Ovaj institut, koji je kroz historiju razvoja ljudske civilizacije imao različite oblike, svrhu i ciljeve, pored djece/maloljetnika, gotovo od samog nastanka bio je vezan i za određeni broj punoljetnih osoba, posebno onih s intelektualnim teškoćama i težim duševnim smetnjama/bolestima. Budući da se u dugom povijesnom periodu briga o nesposobnim pojedincima pružala u vlastitoj porodici, razumljivo je da starateljstvo danas u većini država, među kojima je i BiH, čini dio porodičnog prava (Alinčić, Hrabar, Jakovac-Lozić, Korać Graovac 2007: 366).

U ovom kontekstu treba istaći da se u pravnoj literaturi starateljstvo nad osobama kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost, kao i svrha koja se želi postići njegovom primjenom, zavisno od historijskih prilika i vremena donošenja odgovarajućeg zakonodavstva, različito određuju. Navedeno je karakteristično i za BiH, koja je sve do osamostaljenja (1992) dugi historijski period bila pod upravom Osmanske Imperije i Austro-Ugarske, a potom i dio državne zajednice “stare” i “nove” Jugoslavije. Stoga je u BiH tokom dugog vremenskog perioda institut starateljstva, njegovo određenje i primjena, bio usko povezan s državno-političkim statusom države, od kojeg je i zavisila primjena odgovarajućeg pravnog sistema, odnosno zakonodavstva u ovoj oblasti.

Neujednačenost pravnog sistema, čak i u periodu trajanja prve zajedničke države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno prve konstitutivne Jugoslavije (1918-1945), posebno u dijelu porodičnog prava, utjecala je na različite pristupe u određenju instituta starateljstva. Tako je u pravnoj literaturi iz tog vremena jedno od prvih određenja starateljstva bilo sljedeće: “Starateljstvo se može opisati kao javna funkcija poverena od strane države naročito sposobnoj i pogodnoj ličnosti, a koja se funkcija sastoji u staranju o ličnosti i imovini svih lica, koja ne bi bila u stanju da se sama brinu o sebi, dakle takvih lica kojima je ovakva zaštita, u obliku staranja o njima, potrebna” (Marković 1920: 215). Suštinu citiranoga određenja čini to da se starateljstvo smatra “javnom funkcijom” koju država povjerava za to “naročito sposobnoj i pogodnoj ličnosti”, sa zadatkom da se stara koliko o ličnosti toliko i o imovini osoba koje nisu u mogućnosti same se brinuti o sebi i svojim pravima. Sasvim

očekivano je da određenje ne sadrži ni naznake o pravu na poštivanje ljudskog dostojanstva ovih osoba, s obzirom na to da se neprikosnovena vrijednost/princip ljudsko dostojanstvo prvi put ističe u Općoj deklaraciji o ljudskim pravima (1948). Da se institut starateljstva od prvih građanskih kodifikacija, uključujući i pravo stare Jugoslavije, koje su gotovo u cijelosti preuzimale načela klasičnog rimskog prava, sve do danas primjenjuje posebno nad osobama s duševnim smetnjama kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost potvrđuje i sljedeće određenje: “Ima izvjesnih lica kao što su maloljetnici, umobolni itd. koji istina mogu biti subjekti prava, ali koji su nesposobni za pravne radnje, tj. koji su nesposobni da svršavaju svoje poslove i koji stoga stoje pod osobitom zaštitom zakona” (Perić 1923: 57). Citirana odredba, preuzeta iz Građanskog zakonika Srbije (1844), koji je bio “samo skraćeni prijevod austrijskog OGZ-a” (Radović 1975: 255), pravi razliku između subjekta prava (biće koje može biti nosilac prava i dužnosti, osoba u pravnom smislu) i poslovne sposobnosti (sposobnost sklapanja pravnih poslova/radnji, odnosno pravnim poslovima/radnjama proizvoditi pravne učinke). Sukladno navedenom, osobe koje su nesposobne za pravne poslove/radnje su pod osobitom zaštitom zakona/države, tako što se nakon provedene zakonske procedure stavljaju pod starateljstvo. Međutim, za razliku od prethodno citiranog određenja, čini se da je ovdje osnovna svrha starateljstva zaštita i upravljanje imovinom punoljetnih osoba pod starateljstvom, bez ikakve zaštite i brige o njihovoj ličnosti i pravima, kao da nisu ljudska bića koja imaju urođeno ljudsko dostojanstvo.

Nakon završetka Drugog svjetskog rata i stvaranja nove države, 1947. godine, na nivou Federativne Narodne Republike Jugoslavije (dalje: FNRJ) donesen je Osnovni zakon o starateljstvu (dalje: OZS /1947/). Institut starateljstva se, prema ovom zakonu, određuje kao: “zaštita maloletnika koji nisu pod roditeljskim staranjem i drugih lica koja su nesposobna ili u nemogućnosti da se staraju o svojoj ličnosti i da štite svoja prava i interese i da čuvaju i upravljaju svojom imovinom (čl. 1)” (Begović 1957: 183). Prezentirano određenje jasno govori da se pod starateljstvom podrazumijeva naročiti vid društvene zaštite i brige o maloljetnicima ali i punoljetnim osobama koje su nesposobne ili nisu u mogućnosti same se starati o svojoj ličnosti, štititi svoja prava i interese i upravljati svojom imovinom. Također, kao društveno organizirana zaštita osoba kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost, u navedenom određenju instituta starateljstva težište je stavljeno na zaštitu ličnosti i prava, a potom na zaštitu imovine osobe stavljene pod starateljstvo. Ovakav oblik zaštite je bio koliko u interesu pojedinca/osobe pod starateljstvom toliko i u interesu zajednice. “Ta dva interesa – interes pojedinca i interes zajednice – u socijalističkom društvu tijesno su povezana... Takve osobe dobivaju staratelja da bi njihovi interesi bili bolje zaštićeni, da se

duševno bolesni ili alkoholičar eventualno izliječi, da se osposobe za privređivanje, no to je ujedno i u interesu zajednice, jer time dobiva korisnog člana, odnosno barem se zaštićuje da takva osoba ne oštećuje svoju okolinu, ne pravi izgrede, ne krši javni red itd.” (Prokop, Alinčić 1968: 15).

Donošenjem novog Osnovnog zakona o starateljstvu (dalje: OZS /1965/) Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (dalje: SFRJ), ranije određenje instituta starateljstva je djelomično prestilizirano. To se posebno odnosi na čl. 1. ovog zakona, gdje je naglasak stavljen na potrebu pružanja “posebne zaštite” od društvene zajednice, pored maloljetnih “i punoletnim licima koja nisu sposobna da se sama staraju o sebi, svojim pravima i interesima.”⁵ Istim zakonom je normirano da je svrha starateljstva nad punoljetnim osobama/štićenima “zaštita njihove ličnosti, koja se ostvaruje prvenstveno zbrinjavanjem, lečenjem i osposobljavanjem za samostalan život.”⁶ Citirano zakonsko određenje upućuje na zaključak da je u zaštiti punoljetnih osoba pod starateljstvom fokus stavljen na njihovo zbrinjavanje, čiji je neraskidivi dio liječenje i osposobljavanje, pod čim se najvjerojatnije podrazumijeva institucionalni smještaj koji i danas u BiH, za veliki broj punoljetnih osoba pod starateljstvom kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost, traje doživotno. Ovo tim prije što sintagma “samostalan život” ne mora značiti i aktivno uključivanje u život zajednice, npr. zaposlenje, nego prije osposobljavanje za samostalno obavljanje aktivnosti vezanih za određene životne potrebe, kao što su: održavanje lične higijene, oblačenje, pripremanje hrane, korištenje gradskog prevoza i sl. Uz navedeno, normirano je da “starateljstvo ima za svrhu i obezbeđivanje imovine i ostalih prava i interesa lica pod starateljstvom.”⁷

Analizom citiranih odredaba OZS (1965) može se zaključiti da je u određenju svrhe starateljstva težište stavljeno na zaštitu ličnosti i prava punoljetnih osoba kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost,⁸ a potom na čuvanje i zaštitu njihove imovine, jer “briga za imovinu znači indirektno i briga za ličnost” (Prokop, Alinčić 1968: 13). Također, navedeno određenje, za razliku od ranije prevladavajućeg patrijarhalnoga shvaćanja starateljstva kao

⁵ Čl. 1. OZS (1965) glasi: “Starateljstvom društvena zajednica pruža posebnu zaštitu maloljetnicima koji nisu pod roditeljskim staranjem i punoletnim licima koja nisu sposobna da se sama staraju o sebi, svojim pravima i svojim interesima. Prema odredbama ovog zakona zaštita se daje i drugim licima koja nisu u stanju ili su u nemogućnosti da se sama staraju o svojim pravima i interesima. Lica kojima društvena zajednica pruža zaštitu u smislu st. 1. i 2. ovog člana su šticećeni.”

⁶ Čl. 2. st. 2. OZS (1965).

⁷ Čl. 2. st. 3. OZS (1965).

⁸ Čl. 44. OZS (1965) glasi: “Lica koja su odlukom suda djelimično ili potpuno lišena poslovne sposobnosti organ starateljstva će staviti pod starateljstvo.”

porodične ustanove, iako ni ovdje nema naznaka o pravu na poštivanje ljudskog dostojanstva, kao ključno sadrži opredjeljenje da je starateljstvo institut od društvenog značaja.

U pravnoj ali i drugoj stručnoj literaturi na prostorima SFRJ često je za starateljstvo navođena i sljedeća, uopćena definicija: “Starateljstvo je pravnim poretkom utvrđeno staranje, primenom pravne zaštite i drugih oblika pomoći i brige, nad maloletnim licima o kojima se roditelji ne staraju, nad licima koja nisu u mogućnosti da se brinu o sebi i da štite prava i interese, kao i nad licima koja nisu u mogućnosti da se sama staraju o svojim pravima i interesima” (Mladenović 1989: 469).

Citirana definicija pod starateljstvom prvenstveno podrazumijeva pravnim poretkom utvrđen institut koji, primjenom pravne zaštite i drugih oblika pomoći, stvara neophodne pretpostavke za sveobuhvatno zbrinjavanje punoljetnih osoba koje nisu u mogućnosti da se staraju o svojim pravima i interesima.

Porodični zakon Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine /1979/ (dalje: PZSRBiH), do čijeg je donošenja bio na snazi OZS (1965), prvi put cjelovito i isključivo za tadašnju BiH uređuje oblast starateljstva, uz sljedeće određenje: “Društvena zajednica starateljstvom pruža posebnu zaštitu maloljetnoj djeci koja nisu pod roditeljskim staranjem i punoljetnim licima koja nisu sposobna ili koja nisu u mogućnosti da se sama staraju o svojoj ličnosti, pravima i interesima.”⁹ Dato određenje, iako slično određenju starateljstva u OZS (1965), akcenat umjesto na “staranje o sebi”, kako je to navedeno u članu 1. OZS (1965), stavlja na zaštitu ličnosti punoljetnih osoba koje nisu sposobne ili koje nisu u mogućnosti da se “same staraju o svojoj ličnosti”. Također, iz ovog određenja proizlazi i obaveza društvene zajednice da primjenom instituta starateljstva obezbijedi sveobuhvatnu zaštitu punoljetnim osobama kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost.¹⁰ Kao i raniji zakoni o starateljstvu, PZSRBiH niti u jednoj odredbi ne normira obavezu poštivanja ljudskih prava i ljudskog dostojanstva ovih osoba, što je gotovo neobjašnjivo s obzirom na to da je, pored Opće deklaracije o ljudskim pravima, u međuvremenu doneseno više međunarodnih dokumenata, npr. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1966) i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1996), koji normiraju odgovornost država da “ne ometaju opće i stvarno poštivanje ljudskih prava i sloboda.”¹¹ Isto se odnosi i na još dva dokumenta UN-a: Deklaracija o pravima

⁹ Čl. 13. PZSRBiH.

¹⁰ Čl. 206. – 210. PZSRBiH.

¹¹ V. preambule Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima i Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima.

mentalno retardiranih osoba (1971) i Deklaracija o pravima invalidnih osoba (1975), koji u svojim odredbama izričito ističu načelo dostojanstva i obavezu njegovog poštivanja uz garantiranje svih prava osobama s invaliditetom kao i drugima.

Aktuelni porodični zakoni u BiH, odnosno PZFBiH, PZRS i PZBD, starateljstvo nad punoljetnim osobama kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost, u smislu zaštite ovih osoba, određuju djelomično različito. Tako PZFBiH i PZBD starateljstvo određuju istovjetno, i to kao “oblik zaštite maloljetnih osoba bez roditeljskog staranja i punoljetnih osoba koje nisu sposobne, ili koje nisu u mogućnosti starati se o sebi, svojim pravima, interesima i obavezama.”¹² PZRS normira: “Republika Srpska starateljstvom pruža posebnu zaštitu maloljetnoj djeci koja nemaju roditeljskog staranja i punoljetnim licima koja nisu sposobna ili nisu u mogućnosti starati se sami o svojim pravima i interesima.”¹³

Prisutna različitost, kako je to vidljivo iz citiranih odredbi, odnosi se na određenje koje sadrži PZRS, gdje se u odnosu na određenje instituta starateljstva u PZFBiH i PZBD ne normira nesposobnost/nemogućnost punoljetne osobe da se “stara o sebi” i svojim “obavezama”, zbog čega joj je neophodna odgovarajuća društvena zaštita. Izostavljanje ovih dvaju bitnih elemenata, odnosno neophodne pretpostavke za stavljanje punoljetnih osoba pod starateljstvo, s fokusom samo na nesposobnost/nemogućnost staranja same osobe o svojim pravima i interesima, može se različito tumačiti. S jedne strane, moguće je da zakonodavac smatra da se pod “staranjem o sebi” podrazumijeva isključivo sposobnost osobe za obavljanje osnovnih higijensko-životnih potreba, pa stoga i nema šireg vezivanja značenja ovog pojma s (ne)mogućnošću samostalnog staranja o sopstvenoj ličnosti, što čini neophodnu pretpostavku staranja o pravima, interesima i obavezama. Ovo tim prije što se u PZFBiH i PZBD u određenju starateljstva u prvi plan stavlja mogućnost staranja o ličnosti, odnosno zaštita same osobe koja je pod starateljstvom, a potom njezina prava i interesi. S druge strane, ukoliko određenje starateljstva normirano u PZRS uporedimo s određenjem ovog instituta u PZSRBiH, zamjena sintagme “društvena zajednica” nazivom entiteta, što je također neuobičajeno u odnosu na druga dva određenja, više govori o političkim konotacijama nego o pravnim uzusima i pravnoj formulaciji. U istom kontekstu, PZRS u svojim odredbama ne sadrži određenje svrhe starateljstva, za razliku od PZFBiH i PZBD koji svrhu starateljstva normiraju na sljedeći način: “Svrha starateljstva je zaštita ličnosti i interesa

¹² Čl. 160. st. 1. PZFBiH; čl. 141. st. 1. PZBD.

¹³ Čl. 11.

punoljetnih štićenika, posebno njihovim liječenjem i osposobljavanjem za samostalan život i rad.”¹⁴ Budući da citirano određenje svrhe starateljstva proizlazi iz samog definiranja instituta starateljstva, čija je ključna odrednica u sva tri porodična zakona u BiH zaštita štićenika,¹⁵ ono je djelomično sukladno s međunarodnim standardima. To se na prvom mjestu odnosi na pravo ovih osoba da žive u zajednici, s tim da se ovo pravo posebno kod osoba s oduzetom poslovnom sposobnošću u svakodnevnom životu štićenika gotovo i ne ostvaruje.

Zajedničko za sva tri zakona je da niti jedan od njih u svojim odredbama iz oblasti starateljstva nad punoljetnim osobama kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost ne normira obavezu poštivanja ljudskih prava, osnovnih sloboda i ljudskog dostojanstva ovih osoba. Drugim riječima, u aktuelnom bosanskohercegovačkom porodičnom zakonodavstvu pri određenju starateljstva i svrhe njegove primjene ne postoje pojmovi: “ljudsko dostojanstvo”, “jednakost pred zakonom”, “ljudska prava”, “ljudske slobode”, što opet najkonkretnije govori o odnosu bosanskohercegovačkog društva prema ovoj skupini svojih članova.

Ljudsko dostojanstvo i pravo na jednakost pred zakonom

Pojam “dostojanstvo”, koji zauzima ključno mjesto u suvremenom diskursu o ljudskim pravima, danas je implementiran u brojnim dokumentima o ljudskim pravima, što nedvosmisleno govori o njegovom značaju, posebno kada su u pitanju prava osoba s invaliditetom koje su jedna od najvulnerabilnijih društvenih skupina. S tim u vezi, bez obzira na prisutnost brojnih rasprava vezano za njegovu neodređenost, često sa suprotstavljenim teorijskim stajalištima koliko za njegovo filozofsko toliko i pravno značenje, očigledno je da ljudsko dostojanstvo danas u pravu predstavlja princip, odnosno ideju “koja se ne može niti izostaviti niti zaobići” (Franeta 2011: 826). U prilog navedenom posebno govore odredbe sadržane u Općoj deklaraciji o ljudskim pravima, tj. u čl. 1. ovog dokumenta, gdje stoji: “Sva ljudska bića se rađaju slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima.” U istom kontekstu, u određenoj mjeri citirana odredba govori u prilog tvrdnji da ljudsko dostojanstvo, iako „neopipljivo predstavlja nešto što sva ljudska bića neotuđivo nose u sebi, a što je u temelju moralnih zahtjeva koje ona imaju već samim tim što su ljudska bića” (Rosen 2015: 27).

¹⁴ Čl. 161. PZFBiH i čl. 142. PZBD.

¹⁵ Čl. 160. st. 1. PZFBiH; čl. 11. PZRS; čl. 141. st. 1. PZBD.

Također, povezivanje ljudskog dostojanstva s ljudskim pravima u citiranoj odredbi Opće deklaracije upućuje na zaključak da svako ljudsko biće uživa jednaka neotuđiva prava, bez obzira na njegove specifične karakteristike, kao što je npr. određeni oblik invaliditeta. Stoga je jasno da samo čovjek svojim nehumanim postupcima prema drugom čovjeku može povrijediti tuđe dostojanstvo i ljudska prava. To se posebno odnosi na nepoštivanje ljudskih prava jedne određene društvene skupine od drugih članova društva.

Važno je spomenuti medije i njihovu ulogu u doprinosu razvoja društvene svijesti o poštivanju ljudskih prava i osoba sa invaliditetom. "Mediji i njihova djelovanja su nezaobilazni dio kada govorimo o bilo kojoj društvenoj pojavi, fenomenu ili promjeni. Uloga medija u predstavljanju i definiranju potreba osoba s invaliditetom je od jako velikog društvenog značaja. Osobe s invaliditetom i njihovo predstavljanje nisu u dovoljnoj mjeri prisutni u medijima. U ovom kontekstu, nedovoljna prisutnost za sobom povlači uskraćivanje prava i prilike za predstavljanje doživljenih iskustava, problema s kojima se susreću, kršenju prava ali i postignutih uspjeha osoba s invaliditetom. S druge strane, njihova prisutnost i dovoljna vidljivost u medijima doprinijela bi rušenju društvenih predrasuda i promociji značaja ove populacije u društvu" (Sefo 2022: 97).

Ovakav pristup, koji je na tragu antičkog poimanja ostvarivanja ljudske slobode kao uvjeta poštivanja zakona, a time i poštivanja ljudskog dostojanstva i ljudskih prava, danas se može vezati za primjenu međunarodnih standarda o ljudskim pravima u državama koje su ratificirale određene međunarodne dokumente. Za osobe s invaliditetom to je CRPD, koju je BiH ratificirala prije više od jedne decenije, s tim da odredbe ovog međunarodnog dokumenta sve do danas nisu implementirane u zakonodavstvu iz oblasti starateljstva. Posljedica takvog postupanja je da se u BiH, kao i u jednom broju drugih država, osobama s invaliditetom može oduzeti ili ograničiti poslovna sposobnost, što je u suprotnosti ne samo s ljudskim dostojanstvom ovih osoba nego i osnovnim/općim principom ljudskih prava jednakosti pred zakonom, neophodnim za korištenje ostalih ljudskih prava. Stoga je mogući zaključak da problem poštivanja ljudskog dostojanstva uvijek nastaje "kad se dostojanstvo valja snositi s jednakošću i univerzalnošću, s onim što pripada svima, i s onim što pripada svima na jednak način" (Ottmann 1997: 33).

Pri tome, zakonska mogućnost oduzimanja ili ograničenja poslovne sposobnosti nekoj osobi predstavlja povredu ljudskog dostojanstva te osobe, posebno kroz nepoštivanje njezine subjektivnosti, slobode, samoodređenja, odnosno kroz ponižavanje, stigmatizaciju i isključenost, iako su to "povrede koje se ne sastoje u diranju u biološki integritet ljudske vrste" (Ottmann 1997:

41). Primjer za navedeno postupanje predstavljaju osobe kojima je oduzeta poslovna sposobnost. Nakon što sudska odluka o oduzimanju poslovne sposobnosti postane pravosnažna, one gube pravnu samostalnost, njihove izjave volje nemaju pravni učinak, a samu osobu zastupa staratelj. Time ove osobe, sukladno zakonskim odredbama, ne mogu sklopiti brak, ne mogu usvojiti dijete, ne mogu priznati vanbračno materinstvo/očinstvo, ne mogu podnijeti tužbu za utvrđivanje ili osporavanje materinstva/očinstva, nemaju biračko pravo itd. Jednom riječju, osoba kojoj je oduzeta poslovna sposobnost pravno ne postoji (Miković 2020: 345). Ona ne može poduzimati nikakve pravne poslove; njezin staratelj, koji je u dužnostima i pravima izjednačen sa starateljem maloljetne osobe koja nije navršila 14 godina života,¹⁶ u potpunosti preuzima zaštitu i brigu o takvoj osobi, odnosno njezinim pravima i interesima.

Ovakvo postupanje u kontekstu ljudskih prava, odnosno prava čovjeka/osobe da kao umno biće "... bude gospodar nečega, da mu nešto pripada, da nečim raspolaže, jednom riječju: da ima pravo na nešto, u suprotnosti je ne samo sa suvremenim standardima ljudskih prava, nego i s ljudskim dostojanstvom", i to posebno što "za to pravo i za taj zahtjev kažemo da je čovjeku urođeno, da je neotuđivo, da se čovjek s njim rađa (zapravo začinja)" (Macan 1992: 71). Jedno od takvih prava je i pravo čovjeka na poštivanje njegovog ljudskog dostojanstva koje se povređuje oduzimanjem poslovne sposobnosti, koja je isto tako "univerzalno svojstvo urođeno svim ljudima na osnovu toga što su ljudi pa se mora priznati i ljudima s invaliditetom ravnopravno s drugima."¹⁷ Navedeni pristup posebno je naglašen u odredbama CRPD¹⁸, gdje se u okviru općih principa poštivanje urođenog ljudskog dostojanstva nalazi na prvom mjestu ali i u Općem komentaru člana 12 "Jednakost pred zakonom" UN-ova Komiteta za prava osoba s invaliditetom (dalje: Opći komentar), u kome se ističe da čl. 12. CRPD "jednostavno opisuje specifične elemente koje su države ugovornice dužne uzeti u obzir kako bi obezbijedile pravo na jednakost pred zakonom za ljude s invaliditetom, ravnopravno s drugima."¹⁹ Sveopća prisutnost ovoga pojma u ključnim međunarodnim i regionalnim ugovorima o ljudskim pravima također ukazuje na preferiranje principa da "ne postoje okolnosti dopuštene međunarodnim pravom o ljudskim pravima, u kojima bi osobi moglo biti oduzeto pravo na to da bude pred zakonom priznata kao osoba ili u kojima bi joj to pravo moglo biti ograničeno."²⁰

¹⁶ Čl. 194. st. 1. PZFBiH; čl. 211. st. 1. PZRS; čl. 175. st. 1. PZBD.

¹⁷ T. 8. Općeg komentara.

¹⁸ V. čl. 3. CRPD.

¹⁹ T. 1. Općeg komentara.

²⁰ T. 5. Općeg komentara.

Međutim, kako je čovjek društveno biće, koje živi i koje mora živjeti u zajednici, njegova sva prava su “nužno povezana s društvenim životom i pozitivnim zakonima donesenim unutar uređene društvene zajednice” (Macan 1992: 72), koji nekada nisu usklađeni s međunarodnim standardima ljudskih prava. Drugim riječima, takvi zakoni često sadrže odredbe koje su diskriminirajuće, odnosno odredbe koje ne poštuju princip jednakosti pred zakonom i princip poštivanja ljudskog dostojanstva. Jedan od primjera za takvo postupanje je bosanskohercegovačko porodično zakonodavstvo u čijim odredbama je normirana mogućnost da se punoljetnoj osobi može oduzeti ili ograničiti poslovna sposobnost nakon čega se ta osoba stavlja pod starateljstvo. Takva zakonska mogućnost, i pored ratifikacije CRPD, najkonkretnije govori ne samo o nepoštivanju ljudskog dostojanstva i kršenju prava na jednakost pred zakonom nego i o odnosu bosanskohercegovačkog društva prema osobama s invaliditetom, tim prije što se ljudsko dostojanstvo u oblasti prava danas nesporno veže za poštivanje ljudskih prava svih ljudskih bića/osoba, pa bi “poštovanje prema osobama moglo biti naprosto poštovanje njihovih prava, tako da ne može biti jedno bez drugog (...). Stoga poštovati dostojanstvo osoba znači naprosto poštovati osobe, a mi poštujemo osobe tačno na isti način kako poštujemo zakon” (Rosen 2015: 24). To bi u slučaju bosanskohercegovačkog porodičnog zakonodavstva značilo poštivanje međunarodnih standarda ljudskih prava na čiju se primjenu država obavezala ratifikacijom određenih međunarodnih dokumenata. Drugim riječima, da se u BiH poštuje vrijednost ljudskog dostojanstva svih osoba s invaliditetom, odgovarajuće odredbe iz CRPD bile bi još prije više od jedne decenije implementirane u zakonodavstvu iz oblasti starateljstva. Time bi, sukladno međunarodnom pravu o ljudskim pravima, sve osobe s invaliditetom ostvarile pravo na jednako priznavanje pred zakonom, odnosno pravo na poslovnu sposobnost, uz mogućnost podrške u ostvarivanju poslovne sposobnosti.

Zaključak

Starateljstvo nad punoljetnim osobama kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost u BiH danas ima općedruštveni karakter, pri čemu su odredbe vezane za ovu oblast posebno normirane u tri aktuelna porodična zakona. Primjena ovog instituta kroz dugi historijski period, u zavisnosti od historijskih prilika i vremena donošenja odgovarajućeg zakonodavstva, različito se određuje. Tako je sve do završetka Drugog svjetskog rata jedna od bitnih karakteristika njegove primjene bila patrijarhalnost, koja je formiranjem FNRJ, odnosno SFRJ, zamijenjena državnim starateljstvom uz konstituiranje starateljske zaštite i organa starateljstva. U istom kontekstu, Socijalistička Republika BiH prvi put 1979. godine usvaja poseban Porodični zakon u okviru

koga se uređuje i oblast starateljstva, s tim da su određenje starateljstva i svrha njegove primjene bili gotovo istovjetni kao u zakonodavstvu na nivou SFRJ koje je važno za sve njezine republike, među kojima je bila i BiH. Uz navedeno, još jedna zajednička karakteristika ovog zakona sa zakonodavstvom iz oblasti starateljstva na nivou SFRJ bila je ta da u svojim odredbama nije sadržavala obavezu poštivanja ljudskog prava, osnovnih sloboda i ljudskog dostojanstva osoba pod starateljskom zaštitom.

Osamostaljenjem BiH i donošenjem novog porodičnog zakonodavstva, na nivou entiteta i distrikta, određenje i svrha starateljstva ostaju gotovo identični kao u Porodičnom zakonu SRBiH. Identično Porodičnom zakonu iz 1979. godine je i to da niti jedan od tri aktuelna porodična zakona u BiH u svojim odredbama ne propisuje obavezu poštivanja principa "ljudsko dostojanstvo" i "jednakost pred zakonom", što je u suprotnosti s odredbama svih četiriju ustava (Ustava BiH, Ustava FBiH, Ustava RS i Statuta Brčko distrikta BiH), koji garantiraju najveću ustavnu zaštitu ljudskih prava. U svjetlu navedenog je i činjenica da se BiH ratifikacijom CRPD, koja je prvi pravno obavezujući međunarodni ugovor kojim se štite prava svih osoba s invaliditetom, bez obzira na oblik i uzrok nastanka invaliditeta, obavezala na implementaciju odredaba CRPD u svom nacionalnom zakonodavstvu. Važnost ispunjenja ovakve obaveze nakon ratifikacije CRPD, čija je svrha "unapređenje, zaštita i osiguranje punog i ravnopravnog uživanja svih ljudskih prava i temeljnih sloboda osoba s invaliditetom i unapređenje poštivanja njihovog ljudskog dostojanstva",²¹ za ovu društvenu skupinu predstavlja mogućnost jednog sasvim novog pristupa u ostvarivanju ljudskih prava.

Na tragu navedenog je i to da danas, koliko god CRPD u cjelini, a posebno odredbe sadržane u čl. 12, predstavljao gotovo nedostižan ideal, u većini država koje su ratificirale ovaj međunarodni ugovor postoje određeni pomaci koji su posebno vidljivi u dijelu većeg poštivanja ljudskih prava, osnovnih sloboda i ljudskog dostojanstva svih osoba s invaliditetom. Ti pomaci ogledaju se u ukidanju zakonske mogućnosti oduzimanja poslovne sposobnosti i zadržavanja ograničenja poslovne sposobnosti, ali za određene oblasti i određeni vremenski period, uz poštivanje svih osobnih prava, a time u određenoj mjeri i ljudskog dostojanstva ovih osoba. Uz navedeno, većina ovih država uvela je i institut anticipiranih naredbi koji također predstavlja bitan pomak u odlučivanju o vlastitim pravima za slučaj nesposobnosti. Budući da je u BiH još uvijek na snazi tradicionalni tip zakonodavstva, koje umjesto odlučivanja uz podršku normira mogućnost zamjenskog odlučivanja, neophodnost njegove reforme u oblasti starateljstva, kako bi bile ispunjene

²¹ Čl. 1. st. 1. CRPD.

obaveze preuzete međunarodnim ugovorima i implementirani međunarodni standardi ljudskih prava, kako je to garantirano u sva četiri bosanskohercegovačka ustava, nameće se kao neodložni imperativ. Stoga u novom zakonodavstvu priznanje ljudskog prava na poslovnu sposobnost na prvom mjestu treba vezati za ukidanje mogućnosti oduzimanja poslovne sposobnosti, a potom za uvođenje anticipiranih naredbi, uz jasno naglašenu obavezu poštivanja principa “jednakosti pred zakonom” i “ljudsko dostojanstvo”. Na ovaj način bi, pored ostvarivanja jednakih prava za sve osobe s invaliditetom i druge članove društvene zajednice, bio ispunjen i jedan od uvjeta za prijem BiH u Europsku uniju, čije zemlje članice prihvatanje i ostvarivanje ljudskih prava koja su zasnovana na ljudskom dostojanstvu smatraju neophodnim.

Literatura

1. Alinčić, M., Hrabar, D., Jakovac-Lozić, D., Korać Graovac, A., 2007. *Obiteljsko pravo* (treće izmijenjeno i dopunjeno izdanje). Zagreb: Narodne novine dd.
2. Begović, M., 1957. *Porodično pravo*. Beograd: Naučna knjiga.
3. Franeta, D., 2011. Ljudsko dostojanstvo između pravnodogmatičkih i filozofskih zahtjeva. Smisao, pretpostavke i implikacije Dürigovog shvaćanja ljudskog dostojanstva. *Filozofska istraživanja*, 31(4), str. 825-842. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/82496> (20. 5. 2022).
4. Macan I., 1992. Čovjek i njegovo dostojanstvo. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 47(1), str. 67-75. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/51929> (6. 9. 2022).
5. Marković, L., 1920. *Porodično pravo*, Druga knjiga građanskog prava. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona.
6. Miković, B., 2020. Starateljska zaštita osoba kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost s posebnim osvrtom na njihov status u porodičnim odnosima i kršenje osnovnih ljudskih prava. U: *Međunarodna naučna konferencija Odgovornost u pravnom i društvenom kontekstu Zbornik radova*. Niš: Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, str. 331-348.
7. Mladenović, M., 1989. *Porodično pravo u Jugoslaviji* (četvrto dopunjeno izdanje). Beograd: Naučna knjiga.
8. Osnovni zakon o starateljstvu (1947) “Službeni list FNRJ”, br. 30/47.
9. Osnovni zakon o starateljstvu (1965) “Službeni list SFRJ”, br. 16/65.
10. Ottmann, H., 1997. Dostojanstvo čovjeka. Pitanja o neupitno priznatome pojmu. *Politička misao*, 34(4), str. 31-44. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/105642> (20. 5. 2022).
11. Perić, Ž., 1923. *Porodično pravo – specijalni deo građanskog prava III*. Beograd: Bankarska štamparija.

12. Porodični zakon Brčko distrikta BiH, “Službeni glasnik BD BiH”, br. 23/07.
13. Porodični zakon Federacije BiH, “Službene novine FBiH”, br. 35/05, 41/05 i 31/14.
14. Porodični zakon Republike Srpske, “Službeni glasnik RS”, br. 54/02, 41/08 i 63/14.
15. Porodični zakon SRBiH, “Službeni list SRBiH”, br. 21/79 i 44/89.
16. Prokop, A., Alinčić, M., 1968. *Porodično pravo – starateljstvo*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
17. Radovčić, V., 1975. Pokušaj kodifikacije građanskog prava u staroj Jugoslaviji – predosnova Građanskog zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 7(1), str. 249-307.
18. Rosen, M., 2015. *Dostojanstvo – historija i značenje pojma*. Beograd: Clio.
19. Sefo, M., 2022. *Uvod u komunikologiju*. Sarajevo: Perfecta.
20. UN-ova Konvencija o pravima osoba s invaliditetom (*Convention on the Rights of Persons with Disabilities*), “Službeni glasnik BiH – Međunarodni ugovori”, br. 11/09.
21. UN-ov Komitet za prava osoba s invaliditetom (Committee on the Rights of Persons with Disabilities), 2014. Opći komentar broj 1, Član 12: Jednako priznavanje pred zakonom. CRPD/C/GC/1. Dostupno na: http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD/C/GC/1&Lang=en (6. 9. 2022).

Doc. dr. Mersiha Jusić

Internacionalni univerzitet u Sarajevu /

International University of Sarajevo

mjusic@ius.edu.ba

UDK 316.6

Pregledni naučni rad

PSIHOLOGIJA VJEROVANJA U TEORIJE ZAVJERE

PSYCHOLOGY OF CONSPIRACY BELIEFS

Sažetak

Teorije zavjere postojale su oduvijek i (neki) ljudi su (od)uvijek u njih vjerovali. Međutim, ekspanzijom savremenih medijsko-informacionih tehnologija i društvenih mreža kao primarnih platformi informiranja danas, aktuelizirano je pitanje utjecaja teorija zavjere na svakodnevni život. Upravo su aktuelne društvene, političke i zdravstvene krize potaknule globalni istraživački interes u ovoj domeni. Posebno se u vremenu pandemije COVID-a 19 uvidjelo koliko su ovakva uvjerenja značajna kao determinante zdravstveno relevantnog ponašanja i prihvatanja preventivno-epidemioloških mjera. Stoga je od velike kako teorijske tako i praktične važnosti naučno pristupiti razumijevanju samih karakteristika teorija zavjere. U ovom radu analiziraju se psihološki i socijalni faktori vjerovanja u teorije zavjere. Kroz prizmu epistemičkih, egzistencijalnih i socijalnih potreba pokušava se odgovoriti na pitanje šta to potiče pojedince da usvajaju teorije zavjere. Također se govori i o individualnim razlikama u crtama ličnosti kao osnovi za podložnost teorijama zavjere. Poseban fokus stavljen je na razumijevanje univerzalnih principa kognitivnog funkcioniranja koji pogoduju zavjereničkim uvjerenjima (pristranost potvrđivanja, kognitivna ušteda, potreba za kognitivnim zatvaranjem, efekt iluzorne istine itd.). S obzirom na poseban društveni značaj, autorica se posebno usredotočuje na efekte teorija zavjera na zdravstveno ponašanje tokom pandemije COVID-a 19. Unatoč nedostatku teorijskih okvira u literaturi o teorijama zavjere s obzirom na to da se radi o istraživačkom polju koje se tek u posljednje vrijeme počelo intenzivno razvijati, autorica razmatra postojeće i potencijalne preventivne i intervencijske alate iz sfere socio-psiholoških, zdravstvenih i komunikacijskih strategija. Razmatra se i značaj informacijske i medijske pismenosti kao način jačanja otpornosti na pogrešne informacije.

Ključne riječi: teorije zavjere, pogrešne informacije, COVID-19, ličnost, društvene mreže

Summary

Conspiracy theories have always existed, and (some) people have always believed in them. However, due to the expansion of contemporary media and information technologies, as well as social networks becoming primary platforms of information,

the issue of how conspiracy beliefs affect daily lives has become popular again. Current societal, political and health crises have sparked global research interest in the topic. Especially during the COVID-19 pandemic, it has become obvious how significant these beliefs are in determining health behavior and adhering to preventive anti-epidemic measures. Therefore, it is of immense importance, both theoretical and practical, to approach the characteristics of this phenomenon scientifically. This article analyzes psychological and social factors of conspiracy beliefs. Through the prism of epistemic, existential and social needs, the article tries to explain what pushes individuals toward the conspiracy theories. It also discusses individual and personality differences as the underpinning basis for susceptibility to conspiracy beliefs. A special focus is put on universal principles of cognitive functioning that boost conspiracy beliefs (confirmation bias, saving cognitive resources, cognitive closure, effect of illusory truth, etc.) Considering their exceptional societal importance, the author puts a special focus on the effects of conspiracy theories on health relevant behavior during the COVID-19 pandemic. Despite the lack of a clear theoretical framework in this recently emerging research field, the author reflects on existing and potential prevention and intervention tools belonging to social-psychological, health and communication strategies. The importance of the media and information literacy as a means to improve resilience to misinformation is also discussed.

Key words: *conspiracy theories, misinformation, COVID-19, personality, social media*

Uvod

Vrijeme u kojem živimo izlaže nas konstantnom protoku informacija, te od nas zahtijeva da ih efikasno obrađujemo. Prema *zakonu najmanjeg truda* koji na čovjeka gleda kao na “kognitivnog štedišu”, pokušavamo ulagati minimum misaone energije pri razmišljanju i izvođenju zaključaka. Usto, i sam internet kao medij favorizira brzinu procesiranja informacija nauštrb kvalitete i kompleksnosti, izlažući nas na taj način riziku da ćemo previdjeti bitne inpute, brzati sa zaključkom i zanemariti sve ono što ne znamo o temi o kojoj (tako brzo) zaključujemo.

U medijsko-informacijskom kontekstu pandemije COVID-a 19 reagiranje na pogrešne informacije i teorije zavjere predstavlja poseban izazov, te aktuelizira sve veći značaj ove teme. Teorije zavjere definiraju se kao “pokušaji da se objasne krajnji uzroci značajnih društvenih i političkih događaja i okolnosti kroz djelovanje tajnih zavjera dva ili više moćnika” (Douglas et al. 2019: 4). Hofstadter (1966: 14) ih opisuje kao vjerovanja u “razgranatu, podmuklu i nadnaravno moćnu međunarodnu zavjereničku

mrežu koja ima za cilj da provede iznimno okrutne radnje.” Zavjerenici svjesno manipuliraju onima koji su uključeni, svjedoče ili su pogođeni navedenim događanjima, poput rata, bolesti, prirodnih nesreća, siromaštva ili pak terorističkih napada. Iako se u rijetkim slučajevima teorije zavjere pokažu istinitima (kao npr. poznata afera Watergate), velika većina njih se kroz historiju pokazala netačnim (Pipes 1997). U tom smislu važno je napomenuti da su, s jedne strane, skepticizam i sumnja u mnogim životnim situacijama opravdani i predstavljaju adaptivnu psihološku reakciju. S druge pak, povjerenje u sistem i oslanjanje na naučno kredibilne činjenice predstavljaju osnovu optimalnog funkcioniranja sistema zaštite društva. Stoga je važno postaviti pitanje kako razlikovati zdravi skepticizam od tendencije odbacivanja relevantnih i na činjenicama zasnovanih interpretacija stvarnosti, s jedne, i vjerovanja u neosnovane teorije zavjere, s druge strane, kako ne bismo delegitimizirali opravdane sumnje. Također, da li postoje dublji psihološki faktori u ličnosti individue po kojima se “teoretičari zavjere” razlikuju od ostalih, te kolika je u svemu tome uloga aktuelnog društveno-političkog konteksta i opće atmosfere u društvu? Koje su praktične implikacije teorijskih spoznaja, na osnovu kojih bi se društvo moglo uhvatiti ukoštac sa ovom pojavom? Ovo su neka od pitanja na koja se pokušava odgovoriti u ovom radu.

Podrazumijevat ćemo da teorije zavjere odlikuju četiri ključne karakteristike: tiču se događaja koji se percipira na način drugačiji od manifestnog; vjeruje se da “moćnici” zataškavaju nešto; objašnjenje teoretičara zavjere prihvata mali broj ljudi; dokazi i činjenice ne potkrepljuju navedeno objašnjenje (Freeman i Bentall 2017). Iako teorije zavjere dominantno vežemo za štetne posljedice po društvo, ne treba izgubiti iz vida i neke od njihovih poželjnih efekata. Oni se prvenstveno odnose na provociranje veće transparentnosti vladajućih struktura, stimuliranje javnog dijaloga o pitanjima o kojima se inače ne bi govorilo, kao i potencijalno razotkrivanje stvarnih zavjera. Međutim, društvene, političke i javnozdravstvene konsekvence vjerovanja u teorije zavjere daleko premašuju ove poželjne efekte. Zato se posebna praktična važnost razumijevanja ove naizgled trivijalne pojave ogleda u njenim negativnim efektima, između ostalog, i po javno zdravlje. Tako je utvrđeno da je prihvatanje teorija zavjere o COVID-u 19 koje su cirkulirale u medijima i na društvenim mrežama bilo negativno povezano sa preventivnim zdravstvenim mjerama i prihvatanjem vakcinacije u budućnosti (Romer i Jamieson 2020). Štaviše, i u nekim eksperimentalnim studijama je utvrđeno da vjerovanje u teorije zavjere utječe na namjeru vakcinisanja (Jolley i Douglas 2014b). Radi ilustracije, globalno je procent onih koji su između aprila i maja 2020. vjerovali u pogrešne informacije o COVID-u 19 bio između 15 i 37% (Roozenbeek et al. 2020).

Stoga ćemo u ovom radu govoriti prvenstveno o psihološkom aspektu vjerovanja u teorije zavjera, koje su tek u posljednjoj deceniji postale predmet sistematičnog istraživanja sa jasnom operacionalizacijom i mjerenjem. U nedostatku teorijskog okvira koji eksplicitno tumači teorije zavjere, u ovom radu ćemo analizirati pojedinačne aspekte istih koji mogu doprinijeti boljem razumijevanju ovog fenomena i ponuditi smjernice za buduća istraživanja.

Motivacija za vjerovanje u teorije zavjere

Kao i sva druga pitanja o ljudskoj motivaciji, i ono o tome šta potiče ljude da (po)vjeruju u teorije zavjera je kompleksno i slojevito. Interes za razumijevanje motiva je ne samo teoretski nego prije svega i praktični, s obzirom na to da uvidom u temeljne pokretače ovakvog odnosa prema informacijama dobijamo alate i prostor za rad na pojačavanju otpornosti na teorije zavjere i pogrešne informacije općenito.

Ako krenemo od temeljnih motiva koji bi usmjerili individuu ka prihvatanju teorija zavjere unatoč i drugačijim dostupnim objašnjenjima, u literaturi možemo naći tri značajne socio-psihološke potrebe koje bi to vjerovanje trebalo da zadovolji (Douglas et al. 2017).

Prva grupa potreba obuhvata one za razumijevanjem, spoznajom i uvjerenošću (*epistemičke* potrebe). Jasno je da ova vrsta potreba posebno dolazi do izražaja u kriznoj situaciji i pri suočavanju sa novim i nepoznatim prijetnjama, te stoga teorije zavjere omogućavaju pojedincu određen nivo predviđanja razvoja situacije. Istraživanja potvrđuju da se vjerovanje u teorije zavjere uistinu pojačava u uslovima nesigurnosti (Van Prooijen i Jostmann 2013) i kada se radi o događajima iznimno značajnim za društvo (Leman i Cinnirella 2013). Vjerovanja u teorije zavjere su češća kod osoba koje stalno traže pravilnosti i značenje u svijetu koji ih okružuje, poput onih koji vjeruju u natprirodne fenomene (Oliver i Wood 2018, Leiser et al. 2017). Također je utvrđena povezanost i sa tzv. hipersenzitivnom detekcijom djelovanja, tj. tendencijom percipiranja intencionalnosti tamo gdje ona ne postoji (Van der Tempel i Alcock 2015), kao i sa osjećajem dosade (Brotherton i Eser 2015). Čini se da su teorije zavjere posebno privlačne osobama koje imaju jaku potrebu za smislom i tačnošću, a koje ne raspolažu kognitivnim alatima da taj smisao i tačnost dosegnu na drugačiji, racionalniji način (Douglas et al. 2017).

Druga grupa potreba su *egzistencijalne*, tj. potrebe za moći i sigurnosti, koje individui omogućavaju da osjeti kontrolu nad prijetnjom i osjećaj da nije bespomoćna. Istraživanja su utvrdila povezanost vjerovanja u teorije zavjere sa osjećajem bespomoćnosti (Pratt 2003), naučene bespomoćnosti (Farhart et

al. 2020), egzistencijalne anksioznosti (Newheiser et al. 2011) i anksioznosti (Radnitz i Underwood 2017). Vjerovanje u teorije zavjere daje pojedincu osjećaj kontrole. Tako se npr. u jednom istraživanju pokazalo da eksperimentalno pojačanje osjećaja kontrole smanjuje zavjerenička uvjerenja kod ispitanika (Van Prooijen i Acker 2015). Usljed osjećaja ugroženosti koji je nastupio kao posljedica pandemije COVID-19, ljudi su pribjegavali teorijama zavjere i odbacivali oficijelne interpretacije kako bi, na neki način, preuzeli ulogu “aktera” u situaciji u kojoj su im ruke vezane, te time kompenzirali osjećaj ugroženosti. Također, negiranje postojanja virusa i njegove opasnosti u jednom je trenutku bilo psihološki lakše prihvatiti nego činjenice o njegovom brzom širenju i neizvjesnom ishodu infekcije. Na taj način su se kroz neke teorije zavjere o COVID-u 19 ispunjavale višestruke egzistencijalne potrebe.

Na koncu, grupa motiva široko okarakterisana kao *socijalni* odnosi se na potrebu pojedinca da ima pozitivnu percepciju samog sebe, kao i grupe kojoj pripada. Osjećaj posebnosti i povećanog samopoštovanja postiže se kroz percepciju ekskluziviteta informacije/teorije o nečemu, što pojedinca izdvaja iz mase “poslušnika” koji prosto prihvataju mainstream objašnjenja. Ovdje govorimo i o narcizmu na nivou individue, ali i o tzv. kolektivnom narcizmu, uvjerenju o posebnosti grupe i istovremenoj percepciji da ta grupa nije dovoljno priznata i prepoznata, koji je također povezan sa sklonošću teorijama zavjere (u kojima su drugi udruženi protiv dotične grupe). Upravo je pri razumijevanju privlačnosti teorija zavjere nastalih na bazi kolektivnog narcizma potrebno razmotriti realni socio-politički kontekst zbog kojeg se one čine prihvatljivim. Istraživanja su potvrdila da u teorije zavjere više vjeruju članovi grupa nižeg statusa, nego višeg, te da one na neki način opravdavaju loš položaj vlastite grupe (Uscinski i Parent 2014), o čemu će i kasnije biti govora.

Diskutabilno je u kojoj mjeri vjerovanje u teorije zavjere uistinu i zadovoljava spomenute potrebe (Douglas et al. 2017), ali je općeprihvaćeno stajalište da one dolaze kako iz kognitivne tako i iz socio-emocionalne sfere.

Osim ove tri grupe motiva, zanimljivo stajalište navode i Franks i saradnici (2013), koji smatraju da su teorije zavjere zapravo instrumenti pomoću kojih se ljudi suočavaju sa događajima koji dovode u pitanje postojeći pogled na svijet. Pomoću njih grupe se simbolički nose sa prijetnjama koje se na taj način transformiraju iz apstraktnih u konkretne, pripisujući krivnju grupi zavjerenika. Teorije zavjere omogućavaju “običnim ljudima” da uđu u diskurs u kojem inače dominiraju eksperti, što jasno pokazuje tzv. antivakcinalni pokret, kao i teorije zavjere o COVID-u 19. Ovo možemo smatrati i načinom suočavanja sa kolektivnom traumom kroz koju društvo prolazi.

Na osnovu ovog kratkog pregleda motivacionih faktora uključenih u sklonost vjerovanju u teorije zavjere vidimo kako se i sam pristup istima odigrava na više nivoa, uključujući univerzalne i vrlo široke ljudske potrebe, ali i one obojene aktuelnim društvenim kontekstom koji sam po sebi fluktuiira, što ukazuje na kompleksnost samog fenomena. U tom smislu ćemo u nastavku rada obrazložiti i osnovne zakonitosti misaonih procesa koji pogoduju stvaranju i širenju teorija zavjere.

Neke kognitivne zakonitosti koje pogoduju zavjereničkim uvjerenjima

Vjerovanje u teorije zavjere nije primarno patološka pojava. Postoje određene univerzalne zakonitosti kognitivnog funkcioniranja čovjeka koje stvaraju osnovu za vjerovanje teorijama zavjere i olakšavaju razumijevanje ove pojave, koju barem djelimično možemo posmatrati posljedicom kognitivne pristranosti i heuristika na putu traženja objašnjenja o aktuelnim događajima. Razmotrimo prvo opće principe na kojima počiva proces mišljenja.

Teorija dualnog procesiranja (Stanovich i West 2000) postulira postojanje dvaju sistema mišljenja: jednog koji se odvija automatski, bez svjesne kontrole ili namjere, te uz mali ili nikakav napor. Ovaj emocionalno i kontekstualno obojeni, tzv. sistem 1, koristi se u većini svakodnevnih i poznatih situacija. S druge strane, sistem 2 koji je svjestan, logičan, objektivan i racionalan koristi se svjesno uz kognitivni napor i trud. S obzirom na to da su po svojoj prirodi ljudi “kognitivne štediše”, postoji tendencija da se utroši što manje mentalne energije, te da se što više osloni na autopilota, sistem 1, koji i jeste efikasan u smislu utroška vremena i energije, izuzev ako se suočavamo sa novim, nepoznatim i kompleksnim problemima, o kojima bi pogrešno zaključivanje nosilo rizik posljedica. Mnoge spoznajne “prečice”, tj. zakonitosti na osnovu kojih izvodimo zaključke, obiluju pristranostima, od kojih su neke u korijenu nastanka i vjerovanja u teorije zavjere.

Razmotrimo na početku tzv. “brzanje sa zaključcima”, koje se bazira na intuitivnom nasuprot analitičkom stilu mišljenja, te predstavlja najvidljiviji aspekt ove opće tendencije da se, uslovno rečeno, efikasnije misli. Empirijska istraživanja potvrđuju da je ovaj kognitivni mehanizam impliciran i u vjerovanje u teorije zavjere, koje više privlače osobe sa intuitivnim stilom razmišljanja (Pytlik et al. 2020, Moulding et al. 2016). Također, potreba za kognitivnim zatvaranjem (eng. *need for closure*), tj. za sigurnim i konkretnim odgovorom i svojevrsna averzija prema dvosmislenosti, u nekim istraživanjima je povezana sa vjerovanjem u teorije zavjere (Marchlewska et al. 2018), što je razumljivo, posebno ukoliko ne postoje ili su oskudne

službene interpretacije nekog značajnog događaja. Potreba za kognitivnim zatvaranjem odnosi se ne samo na tendenciju da se dođe do brzog rješenja (kognitivnog zatvaranja) nego da se to rješenje kasnije i održi. To znači da će i nakon dolaska do odgovora postojati kognitivna pristranost koja će održati “ukopanost” u postojeće uvjerenje. Istini za volju, nemotiviranost da se asimiliraju informacije koje opovrgavaju aktuelna uvjerenja postoji i inače i kod drugih vrsta stavova. No, s obzirom na to da se često radi o nejasnim i dvosmislenim novim informacijama, više prostora ostaje za interpretaciju koja i dalje podržava teoriju zavjere. Tačnije, odigravaju se poznati mehanizmi izbjegavanja disonance (Festinger 1957) i pristranosti potvrđivanja, u kojima se dokazi koji idu u prilog teoriji zavjere ne preispituju, dok se ostali podvrgavaju kritičkoj evaluaciji i odbijaju. Favoriziraju se informacije koje potkrepljuju postojeća uvjerenja ili vrijednosti, jer se zbog toga osoba osjeća dobro. Subjektivno, njen dojam je da su dokazi koji dovode u pitanje teoriju zavjere neuvjerljivi. Ovaj mehanizam kognitivne konzistentnosti posebno je poguban ako uzmemo u obzir i selektivnost informacija kojima su izloženi korisnici društvenih mreža u svojim “filter balonima”, koji nastaju na osnovu njihovih već postojećih preferencija i interakcija sa nuđenim sadržajima. Na taj način u tehničkom smislu potkrepljuje se zadržavanje postojećih zavjereničkih uvjerenja.

Društvene mreže, koje danas predstavljaju osnovnu platformu informiranja, obiluju neprovjerenim informacijama koje, s obzirom na to da se često ponavljaju, dovode do tzv. efekta iluzorne istine (Fazio et al. 2015) ili, u poznatom obliku: “Laž koja se više puta ponovi postaje istina.” Informacije koje se ponavljaju i koje su samim tim poznatije češće će biti procijenjene kao tačne u poređenju sa novim informacijama, što je empirijski potvrđeno u istraživanju Fazija i saradnika (2015), pa čak i kad su u suprotnosti sa prethodnim znanjem ispitanika (Fazio 2020). Na isti način i teorije zavjera koje preplave virtuelni prostor zbog svoje poznatosti stvaraju dojam istinitosti. Pri pokušaju da se ospore, ponovo se citiraju i tako potencijalno “jačaju” u percepciji konzumenta informacija. Tako je npr. i poznati antivakcinalni pokret počeo objavom članka kasnije poznatog kao AW98 (Motta i Stecula 2021) o povezanosti primjene MMR vakcine (vakcine protiv ospica, zaušnjaka i rubeole; engl. *Measles, Mumps and Rubella*) i autizma kod djece. Iako je članak kasnije povučen jer je ustanovljeno da je baziran na pogrešnim podacima, eksperti koji su osporavali antivakcerske stavove referirali su se na ovaj inicijalni (ali pogrešni) nalaz, time ga “održavajući u životu”. Motta i Stecula (2021) su kvantificirali ovaj utjecaj, te zaključili da je skepticizam prema vakcinama porastao nakon objave članka i potencijalno ojačao usljed negativnog medijskog izvještavanja o MMR-u.

Plauzibilno je očekivati da su u vanrednim okolnostima koje izazivaju osjećaj nesigurnosti, poput donedavno aktuelne pandemije COVID-a 19, svi ovi prirodni i tipični misaoni procesi katalizirani kako bi se što prije orijentiralo u stvarnosti i razumjelo ono što se dešava, no to razumijevanje može biti i iluzorno i to iz više razloga. Prvi razlog je u već spomenutoj tendenciji impulsivnog zaključivanja, tj. intuitivnog mišljenja, koje uključuje gore opisano brzanje sa zaključcima. Drugi razlog je u potrebi za pojednostavljivanjem svijeta i stvaranjem koherentne “priče” koja će osmisliti dostupne informacije i povezati ih u jednu čvrstu konstrukciju. Pritom se mogu zanemariti djelići informacija koji se u nju ne uklapaju. Paradoksalno, lakše je napraviti koherentnu priču na osnovu manjeg broja informacija, jer operiranje sa više njih zahtijeva elaboriran i kompleksan pristup. Zbog toga se nerijetko dešava da su ljudi subjektivno vrlo uvjereni u svoje zaključke/teorije zavjere, iako su oni nastali na vrlo oskudnim osnovama i uz potpuno zanemarivanje mnogo relevantnijih informacija. Iako preferiraju misliti o sebi samima kao racionalnim bićima, ne možemo tvrditi da u svom svakodnevnom životu ljudi uistinu i posvećuju posebnu pažnju sistematskom razmatranju izvora informacija i kredibiliteta tih informacija, kao i to da su svjesni svega onoga što ne znaju o pojavama o kojima zaključuju. Ono što je privlačno u mnogim teorijama zavjera jesu upravo jednostavni a zadovoljavajući narativi, koji u kombinaciji sa sklonosti intuitivnom mišljenju i subjektivnim uvjerenjem u njegovu ispravnost pogoduju njihovom nastanku, širenju i održavanju. Mnogo misaone energije moralo bi se uložiti u razumijevanje kompleksne mreže faktora koji stoje iza određenih događaja, te se stoga percipira da samo određeni mali broj tih faktora (centri moći) generira spomenute događaje.

Osim opisanih kognitivnih procesa, koji svakako predstavljaju osnovu razumijevanja zavjereničkih uvjerenja, važnu ulogu igraju i individualni faktori koji se odnose na ličnost i socijalni status.

Osobine ličnosti i socio-demografske varijable

Temeljno pitanje na koje psihološke studije pokušavaju odgovoriti jeste da li je podložnost teorijama zavjera jedna generalna tendencija unutar ličnosti ili je kontekstualno determinirana. Drugim riječima, da li će osoba koja je sklona povjerovati u jednu specifičnu teoriju zavjera također lakše povjerovati i u neku koja se tiče sasvim druge teme? I da li prihvatanje općenitih teorija zavjera korelira sa prihvatanjem onih vrlo specifičnih? Raspoloživa istraživanja idu u smjeru potvrđivanja ove generalne sklonosti vjerovanju u teorije zavjera (Goertzel 1994), koja se u literaturi naziva konspirativnom ideacijom (Brotherton i Eser 2015). Ipak, dosadašnja istraživanja nisu

sistematično i jednoznačno odgovorila na ovo pitanje (Scherer i Pennycook 2020), koje je vrlo značajno iz praktičnog razloga, kako bi se i intervencije osmišljene u jednoj domeni (npr. političkoj) mogle primjenjivati i u drugim (npr. zdravstvenoj).

Individualne razlike sagledat ćemo prvo iz aspekta ličnosti, a potom i socio-demografskih varijabli. Otvorenost ka iskustvu, kao jedna od dimenzija Big Five modela ličnosti (McCrae i Costa 2008), koja se odnosi na intelektualnu znatiželju, aktivnu imaginaciju i otvorenost ka novim idejama, u nekim je istraživanjima bila povezana sa vjerovanjem u teorije zavjera (Swami et al. 2010, Orosz et al. 2016), kao i dimenzija neuroticizma (Hollander 2017). U jednom skorijem istraživanju Bowesa (2020) osobe sklone teorijama zavjera postizale su niže rezultate na skalama saradljivosti i savjesnosti. Ovakve korelacije i zaključci nastali na njima činili su se psihološki plauzibilnima, s obzirom na to da prihvatanje novih i neobičnih ideja, koje mogu biti i ekscentrične kao što to teorije zavjere obično i jesu, kao i na to da nesaradljivost sama po sebi podrazumijeva sumnjičavost i antagonizam. Međutim, Goreis i Voracek (2019), u svojoj opsežnoj metaanalizi kojom su obuhvatili sve dotad objavljene studije o Big Five dimenzijama ličnosti i vjerovanju u teorije zavjere, navode da agregirane veličine efekata nisu statistički značajne, te da ne postoji osnova za tvrdnje da su dimenzije ličnosti (iz Big Five modela) istinski povezane sa vjerovanjem u teorije zavjere.

Od ostalih osobina ličnosti literatura najčešće izdvaja narcizam i samopoštovanje. U jednoj su studiji Cichocka i saradnici (2016) ustanovili da je narcizam, pretjerana slika o sebi praćena potrebom za potvrđivanjem izvana i paranoidnom ideacijom, povezana sa prihvatanjem teorija zavjere, te se od svih osobina ličnosti danas smatra njegovim najboljim prediktorom. Također, samopoštovanje se pokazalo negativno koreliranim sa zavjereničkim uvjerenjima (npr. Galliford i Furnham 2017).

Istraživanja su se bavila i socio-demografskim varijablama. Pritom konzistentne spolne razlike nisu jasno utvrđene (Miller et al. 2016, Farhart et al. 2020, Uscinski i Parent 2014) te se općenito smatra da su i muškarci i žene jednako podložni teorijama zavjere. Samo u rijetkim studijama su muškarci pokazali značajniju podršku teorijama zavjere (Cassese 2020).

Kad je riječ o dobi, rezultati istraživanja ne upućuju na jednoznačan zaključak. U nekim istraživanjima mlađe osobe su bile nešto sklonije da vjeruju u teorije zavjere (Goertzel 1994), u nekim pak starije (Pytlik et al. 2020). Nadalje, iako su starije osobe za vrijeme pandemije COVID-a 19 dijelile više informacija o virusu općenito, a time i lažnih, manje su vjerovale u njih (Lazer et al. 2020).

Općenito se i niži socio-ekonomski status u literaturi često dovodi u vezu sa većom sklonošću teorijama zavjere (Freeman i Bentall 2017, Uscinski i Parent 2014), te se čini plauzibilnim da niži prihod, niži nivo obrazovanja, te pripadnost marginaliziranim grupama može predstavljati rizični faktor ove tendencije. Interpretiranje ovog nalaza zasniva se na percepciji članova ovih grupa da je svijet izvan njihove kontrole, pri čemu teorije zavjere pružaju objašnjenje koje je povoljno za ego, štiteći pozitivnu sliku o sebi prebacivanjem krivnje na druge.

Psihopatologijski i afektivno-regulacijski korelati zavjereničkih uvjerenja

Neki istraživači su vjerovanju u teorije zavjere dali i psihopatološku notu. Tako Freeman (2016) smatra da je ono usko povezano sa paranoidnim spektrom – percipiranjem direktnih prijetnji usmjerenih prema osobi, a Darwin i saradnici (2017) sa shizotipijom, tj. poremećajem ličnosti koji podrazumijeva smanjenu sposobnost za socijalne odnose i nelagodu pri bliskim kontaktima. Također, paranoidna ideacija i nepovjerenje u autoritet koreliraju sa zavjereničkim narativima (Van Prooijen et al. 2015) kao i nedostatak povjerenja u druge ljude (Goertzel 1994). Paranormalna uvjerenja, tj. prihvatanje naučno neobjašnjivih fenomena (prekognicija, ekstrasenzorna percepcija, psihokineza itd.), praćena sujevjerjem i magijskim mišljenjem, također su pokazala povezanost sa vjerovanjem u teorije zavjere (Darwin et al. 2017). Anksioznost, i kao trenutno stanje i kao osobina ličnosti, u nekim istraživanjima pokazalo se prediktorom zavjereničkih uvjerenja (Swami et al. 2016). Čini se da se ovi nalazi o generalnoj tendenciji osobe da percipira zavjere “iza kulisa” uklapaju u ono što mnogi psiholozi pretpostavljaju, a to je da negativne životne okolnosti, negativne emocije, izolacija, stres itd. pogoduju nastanku ovog fenomena. Općenito nepovoljna situacija u kojoj se pojedinac nalazi, bilo na socio-ekonomskom, kao što smo već vidjeli, ili pak na psihološkom planu, stvara plodno tlo za traženje objašnjenja u teorijama zavjere. U tom smislu je posebno važno afektivno stanje pojedinca, s obzirom na to da ga ono ne samo “gura” u smjeru teorija zavjere nego se reflektira i na kognitivnom planu i determinira njegov kasniji način procesiranja informacija. Stoga ćemo se u nastavku kratko osvrnuti na povezanost anksioznosti, straha, stresa i regulacije emocija sa teorijama zavjere.

Istraživanja pokazuju da su zavjerenička uvjerenja povezana sa percipiranim gubitkom kontrole, stresom, anksioznošću i percepcijom prijetnje (Moulding et al. 2016). Stoga su neki autori sugerirali da su teorije zavjere zapravo

duboko emocionalne teorije, jer su zasnovane na negativnim emocionalnim doživljajima i stanjima, a ne racionalnim razmatranjima (Grzesiak-Feldman 2013). Povećan nivo anksioznosti i uznemirenosti pojačava tendenciju aktiviranja heuristika i kognitivnih šablona koji promoviraju zavjereničko razmišljanje. Plauzibilno je očekivati da povećana svijest o prijetnjama i veća sklonost da se nejasne informacije i okolnosti protumače na prijeteci način promovišu teorije zavjere. U tom smislu teorije zavjere možemo posmatrati kao pokušaj da se izbjegnu ili pak smanje negativne emocije, te općenito stavi pod kontrolu akutni stres. Međutim, dostupni dokazi ukazuju da u tome nisu efikasne, jer u konačnici ne dovedu do smanjenja averzivnih emocija, a kroz mehanizam povratne sprege mogu čak dodatno negativno djelovati smanjujući osjećaj autonomije i kontrole, a povećati stepen anksioznosti, bespomoćnosti i egzistencijalne prijetnje (Liekfett 2021).

Osim jasno ustanovljenih korelacija negativnih emocija sa teorijama zavjere, najnovija istraživanja kao značajan faktor izdvajaju i emocionalnu regulaciju, koja bi, po nekim preliminarnim pokazateljima, mogla igrati značajnu ulogu u nastajanju i širenju teorija zavjera (Scandurra et al. 2022), a posebno s obzirom na to da vanredne društvene situacije postavljaju pred svakog pojedinca dodatne zahtjeve za adekvatno nošenje sa stresom. Emocionalna regulacija kao multidimenzionalni konstrukt obuhvata svjesnost, razumijevanje i prihvatanje vlastitih emocija, sposobnost kontrole impulsivnog ponašanja u stanju uznemirenosti, sposobnost korištenja adekvatnih strategija upravljanja jačinom i trajanjem emocija u skladu sa zahtjevima situacije i u odnosu prema željenim ciljevima (a ne njihovog eliminiranje ili izbjegavanje), te spremnost da se dožive i negativna afektivna stanja u kontekstu neke smislene aktivnosti (Gratz i Roemer 2004). Deficit u jednoj ili više ovih dimenzija ukazuje na teškoće u regulaciji emocija, koje se ispoljavaju kao povećana reaktivnost na stresne situacije, te veća tendencija da se informacije procesiraju na kognitivno pristrasan način. Tako mnoge novije studije ukazuju na to da su pojedinci kojima nedostaje adaptivna regulacija emocija bili posebno pogođeni krizom pandemije COVID-a 19 (Guerrini Usubini et al. 2021), na osnovu čega se pretpostavlja da su isti općenito ranjiviji na teorije zavjere u atmosferi povišenog negativnog afekta.

Društveno-politički faktori

Ne oduzimajući legitimitet psihopatološkoj i kliničkoj dimenziji vjerovanja u teorije zavjere, a s obzirom na njihovu relativno široku zastupljenost, sasvim je jasno da se u razumijevanju ovog fenomena moraju uzeti u obzir i širi faktori, kako socijalni tako i politički.

Kad je riječ o individualnim razlikama u političkim stavovima, općenito je prihvaćeno da je podložnost teorijama zavjere i pogrešnim informacijama veća kod zagovornika desničarskih ideologija (Baptista i Gradim 2020). Veza političkog konzervativizma i nižeg nivoa obrazovanja sa podložnošću lažnim vijestima utvrđena je u istraživanju Rozenbeeka i Van der Lindena (2019). Ovakvi nalazi sasvim su razumljivi ukoliko politički ekstremizam posmatramo kao stil razmišljanja i interpretiranja društvenih procesa. Desničarski politički ekstremizam, često utemeljen u autoritarnoj ličnosti, podrazumijeva istovremeno potčinjavanje autoritarnoj figuri vođe, duboko ukorijenjen mentalitet tradicionalnih vrijednosti i, istovremeno, podozrenje i nepovjerenje prema vladinim strukturama (Richey 2017), na što se prirodno “nakaleme” vjerovanja u teorije zavjere koja potom po svom sadržaju još dodatno potkrepljuju takav svjetonazor. Teorije zavjere pokazale su se povezanim i sa radikaliziranim i ekstremističkim ponašanjem, na oba pola političkog spektra. One dominiraju u diskursu radikaliziranih grupa i čak se, zanimljivo, i preklapaju u svom sadržaju unatoč nominalno suprotnim stavovima koje zagovaraju dotične grupe (Bartlett i Miller 2010). Zato se smatra da je uloga koju teorije zavjere igraju u dinamici funkcioniranja ovih grupa vrlo značajna.

Već smo spomenuli kako je niži socio-ekonomski status povezan sa vjerovanjem u teorije zavjere. U tom smislu, prema mišljenju Van Prooijena i saradnika (2018), upravo osjećaj deprivacije uzrokuje kod članova manjinskih skupina percepciju da je društveni i politički sistem montiran (na njihovu štetu), posebno ako su lično doživjeli diskriminaciju, potičući tako ne samo teorije zavjere koje su relevantne za pitanja njihovog identiteta nego i druge, sasvim irelevantne teorije zavjere. Moulding et al. (2016) su kod osoba podložnih teorijama zavjere ustanovili tendenciju da svijet vide kao prijeteće mjesto koje nema jasno fiksiranu moralnost. I Goerzel (1994) je u svom sada već klasičnom istraživanju utvrdio povezanost vjerovanja u teorije zavjere sa anomijom te nesigurnošću vezanom za zaposlenje. Freeman i Bentall (2017: 596) čak navode i empirijske dokaze da je “zavjerenički pogled na svijet povezan sa brojnim indikatorima lošijeg socijalnog, psihološkog i fizičkog zdravlja... zavjereničke interpretacije bujaju u uslovima marginalizacije, siromaštva, teških iskustava iz djetinjstva, manjka kontrole, nižeg samopoštovanja i nesretnosti.” Prema nekim istraživanjima, religiozni pojedinci više naginju teorijama zavjere (Lahrach i Furnham 2017).

Sve ovo ukazuje na duboke korijene sklonosti teorijama zavjere, koje su više od pukog trenutno aktuelnog i popularnog stava. No, istovremeno, činjenica da se pri istraživanju mora uzeti u obzir i ova dimenzija, dimenzija socijalne pozicije kolektiviteta s kojim se identifikira pojedinac, nameće i značajne

metodološke izazove u pokušaju da se adekvatno izmjeri i instrumentalno obuhvati ova pojava.

Iako smo se u ovom radu višestruko referirali na donedavno aktuelnu pandemiju, smatramo da se, s obzirom na dalekosežnost efekata zavjereničkih uvjerenja, u ovom kontekstu najeklatantnije uočavaju gore analizirani faktori nastanka istih. Također, uzimajući u obzir i društveni značaj razumijevanja zdravstvenog ponašanja ljudi koje je u fokusu mnogih istraživanja danas, u nastavku ćemo se detaljnije pozabaviti konceptualizacijom ove povezanosti i efektima prihvatanja teorija zavjere na zdravstveno ponašanje.

Teorije zavjere o COVID-u 19 i zdravstveno relevantno ponašanje

Kao što smo vidjeli, motivacija za kreiranjem i prihvatanjem teorija zavjere je egzistencijalna i može proisteći iz osjećaja ugroženosti. Zasićenost medijsko-informacijskog prostora provjerenim i neprovjerenim informacijama o virusu izložila je stanovništvo povećanom riziku usvajanja teorija zavjere o istom, te osvijestila protagoniste javnih zdravstvenih mjera kako je skoro jednako važno uhvatiti se ukoštac sa tzv. infodemijom (Wang et al. 2019), čiji utjecaj još uvijek nije u potpunosti razjašnjen u kontekstu pandemije COVID-a 19 (Ghaddar et al. 2022). Infodemija se definira kao “pretjerana količina dostupnih informacija, od kojih su neke tačne, neke upitne i neprovjerene, koja se širi među ljudima putem digitalnih i informacionih medija, a koja može dovesti do zbunjenosti i iscrpljenosti, otežavajući pojedincima da pronađu povjerljive izvore i razlikuju tačne informacije od onih lažnih ili nekvalitetnih” (WHO 2020: 1). Upravo zbog potencijalnih posljedica po zdravstveno ponašanje ljudi, teorije zavjere možemo smatrati i javnozdravstvenim problemom.

Sadržaji koji su se odnosili na virus COVID-a 19 na društvenim medijima bujali su i množili se s obzirom na to da senzacionalističke informacije te one koje rezoniraju sa osjećajem nesigurnosti, napetosti i straha privlače više pažnje, te se češće i dijele među korisnicima u poređenju sa vijestima iz nauke koje su obično u manje privlačnoj formi. Zapravo, obični korisnici društvenih mreža, tj. osobe koje ne pripadaju nijednoj instituciji, nesvjesno postaju kreatori pogrešnih informacija i glavni zagovarači teorija zavjere. Uvriježena vertikalna komunikacija u zdravstvu koja tradicionalno polazi od kredibilnog institucionalnog izvora svrgnuta je nemilosrdnom proliferacijom zavjereničkih poruka koje se horizontalno šire. Tako se formalne institucije urušavaju pod naletom tzv. “pacijenata eksperata” koji zamagljuju granice između autoriteta i kvazistručnosti (Seymour et al. 2015), te samouvjerenim narativima obojenim emocijama i ličnim iskustvima rezoniraju sa

anksioznošću drugih korisnika društvenih mreža te, shodno tome, podrivaju povjerenje u oficijelne institucije (Porat et al. 2018). Ne samo da se poljuljao ugled i autoritet zdravstvenih institucija u interpretaciji aktualne zdravstvene prijetnje, nego su nerijetko zdravstvene institucije u samom fokusu teorija zavjere. Tako se i ranije (npr. tokom epidemije Zika virusa 2015-2016) zdravstvenim institucijama pripisivala namjera depopulacije Zemlje, što je kao zavjerenička ideja ponovo uskrsnulo tokom pandemije COVID-a 19. Osim ove teorije zavjere (tzv. teorije kontrole nad populacijom, Ghaddar et al. 2022), istraživanja su dokumentovala još dvije najfrekventnije: teoriju o artificijelnom porijeklu virusa i teoriju o virusu kao sredstvu ostvarenja profita kroz prodaju medikamenata i vakcina (Ghaddar et al. 2022). U sklopu potonje su i tvrdnje da su naučnici plaćeni da bi frizirali podatke i tako zataškali dokaze o štetnim popratnim efektima vakcine, a prenelaglasili njenu efikasnost. U jednom istraživanju oko trećina ispitanika u potpunosti se složila sa tvrdnjama ovih teorija zavjere, dok ih je polovina bilo neutralno u odnosu prema tim tvrdnjama (Ghaddar et al. 2022). Također, na društvenim mrežama širila se i teorija prema kojoj vlade skrivaju istinu o pandemiji i koriste vanredno stanje kako bi ostvarivale svoje interese, kao i ona da je pandemija prevara koja služi kao izgovor vlastima da kroz preventivne mjere ostvare političke ciljeve. Nekolicina istraživanja je u jeku pandemije COVID-a 19 imala cilj rasvijetliti povezanost teorija zavjere i namjere vakcinacije, s obzirom na to da je plauzibilno pretpostaviti da je tzv. otpor vakcinaciji dovoljno dobar indikator i prediktor zdravstvenog ponašanja pojedinca. Već odranije je poznato da antivakcinalne teorije zavjere mogu imati značajan utjecaj na ovo zdravstveno ponašanje (Jolley i Douglas 2014b).

U tom smislu, teorijski okvir koji pomaže da se ovaj utjecaj objasni razvili su američki socijalni psiholozi i on se najčešće citira kad je riječ ne samo o predikciji spremnosti na vakcinisanje nego i zdravstvenom ponašanju općenito, a to je model uvjerenja o zdravlju (eng. *Health Belief Model- HBM*, Rosenstock 1966), koji zdravstveno ponašanje tumači kroz analizu uvjerenja. Konkretnije, prema ovom modelu zdravstveno ponašanje individue će zavisi od toga kakva su njegova/njena uvjerenja o zdravstvenom problemu, šta percipira kao korist od određenog zdravstveno relevantnog ponašanja, koje su percipirane barijere ka istom, te od samoeфикаsnosti (Rosenstock 1966). Danas je taj model ponovo aktuelan u pokušaju da se objasni otpor vakcinaciji (Shmueli 2021). Može se primijetiti da teorije zavjere mogu imati efekt na svaku od spomenutih komponenti. Istraživanja ukazuju na povezanost osjećaja bespomoćnosti i razočarenja sa vjerovanjem u teorije zavjera općenito, te povjerenja prema vlastima (Jolley i Douglas 2014a). Teoretski, sve navedene varijable ostvaruju utjecaj i u okviru HBM-a, te posljedično determiniraju namjeru vakcinisanja. Prvo, vakcine se predstavljaju kao

zdravstvena prijetnja/opasnost preko koje se ostvaruje i neki globalni zlonamjerni plan, inducira se osjećaj bespomoćnosti i razočarenja, što je direktno povezano sa percepcijom samoeфикаsnosti itd.

Treba napomenuti da, iako se i tokom pandemije COVID-a 19 razvilo nekoliko instrumenata za mjerenje spremnosti i razloga za vakcinaciju, determinante ove spremnosti još uvijek nisu dovoljno razjašnjene u kontekstu teorija zavjere (Yeh et al. 2021). Općenito možemo zaključiti da su antivakcinacijske teorije zavjere potiču sumnju oko sigurnosti vakcina, jačaju osjećaj bespomoćnosti i razočarenja smanjujući povjerenje u vlasti, što u konačnici dovodi do otpora vakcinaciji (Jolley i Douglas 2014b).

Umjesto zaključka: Kako djelovati?

Na prethodnim stranicama vidjeli smo kako su faktori povezani sa vjerovanjem u teorije zavjere višestruki, te obuhvataju kako individualne karakteristike osobe tako i karakteristike aktuelnog društveno-političkog, pa i medijskog konteksta. Također smo opisali i neke univerzalne zakonitosti kognitivnog funkcioniranja koje doprinose podložnosti teorijama zavjere. Osobine ličnosti, kao i mnogi drugi korelati vjerovanja u teorije zavjere, nisu u dosegu sistematskog društvenog utjecaja. U tom smislu, djelovanje na ovu pojavu najefikasnije je i najkonkretnije u medijsko-informacionoj domeni, te obuhvata mjere upozoravanja na pogrešne informacije, sumnjive izvore i teorije zavjere¹, ali prvenstveno jačanja medijske i informacione pismenosti stanovništva, tj. otpornosti na pogrešne informacije. Svi naponi koji njeguju naviku kritičkog evaluiranja informacija i kompleksnog pristupa izvođenju zaključaka, tj. analitičko mišljenje, jačat će otpornost na pogrešne informacije, pa tako i teorije zavjere. Ovi naponi svakako najviše pripadaju odgojno-obrazovnoj sferi, te se samim tim najviše tiču rada sa mladima, a obuhvataju aktivnosti sa ciljem razvoja kritičkog, kompleksnog i objektivnog pristupa informacijama kroz osvještavanje kognitivnih “zamki” (Jusić 2021). Čini se da je ova sposobnost da se preispita kredibilnost dostupnog sadržaja ključna u izgradnji otpornosti na teorije zavjere. No, kao što smo vidjeli, ne samo da je važno kultivirati tu intelektualnu opreznost u korištenju društvenih mreža nego se uz to mora prepoznati i uloga emocija. Poteškoće u regulaciji emocija, kako smo vidjeli, mogu djelimično doprinijeti prihvatanju zavjereničkih objašnjenja (Scandurra et al. 2022). Isto istraživanje utvrdilo je moderirajući efekt kritičke upotrebe društvenih mreža na vezu između emocionalne

¹ Ovakvi naponi pak u slučaju direktnog cenzurisanja i ograničavanja širenja teorija zavjere povratnom spregom mogu dovesti i do pojačavanja percepcije da se nešto zataškava.

disregulacije i teorija zavjere. Stoga se preporučuje multimodalni pristup koji bi osim kognitivnih faktora fokusirao i regulaciju emocija.

U tom smislu, nije moguće prenatglasiti sve one opće mjere koje djeluju na mentalno zdravlje stanovništva, u smislu jačanja sposobnosti uspješnog suočavanja sa stresom i njegovanja vlastitog mentalnog zdravlja. U skladu s tim, promoviranje mentalnog zdravlja i servisa dostupnih u zajednici te sveukupno osnaživanje pojedinaca jačat će otpornost i na teorije zavjere. Konkretnije, edukacije i kraći interventni programi u zajednici, koji razvijaju i njeguju osjećaj kontrole i samoafirmacije (osvješćivanje vlastitih vrijednosti, značenja i osjećaja), mogu pomoći u slabljenju teorija zavjere (Van Prooijen 2020). Pored toga, inicijative zasnovane na angažmanu u zajednici kroz dvosmjerni sistem komunikacije, koji bi omogućio participaciju svakog pojedinca i otvorio prostor da se artikuliraju vlastiti strahovi, te da se na njih sistemski odgovori, u konačnici bi oslabile kreiranje i širenje teorija zavjere. Ne samo da se tako povećava osjećaj pripadnosti i vlastite važnosti nego i povjerenje u sistem i njegovu transparentnost. Plauzibilno je pretpostaviti da bi programi prevencije i intervencije koji bi na ovaj način odgovorili na socio-psihološke potrebe pojedinaca i zajednice u cjelini ublažili akutna emocionalna stanja i povoljno djelovali i smanjili kolektivnu prijemчивost za nastanak i širenje teorija zavjere. Izostanak ovakvih sveobuhvatnih mjera i općenito slabost sistema zaštite mentalnog zdravlja ili nedostupnost usluga koje se tiču istog dovest će do toga da će društvena kriza koja generiše teorije zavjere uzeti svoj danak.

Nadalje, u razmatranju preventivnih mjera neophodno je razmotriti i komunikacijski aspekt teorija zavjera. Čini se da se protiv njih posebno teško boriti kad već dospiju u javni prostor, te da je efikasnije ukoliko se djeluje i prije toga zbog spomenutog efekta iluzorne istine. Stoga eksperti preporučuju i pristup inokulacije teorijama zavjere i pogrešnim informacijama (Lewandowsky et al. 2020), gdje se prije stvarne izloženosti istima ljudi upoznaju sa njihovim postojanjem, te razvijaju neku vrstu „imuniteta“ na „argumente“ teorije zavjere. U nekim istraživanjima i pristup ismijavanja teorija zavjere pokazao se efikasnim (Orosz et al. 2016). Jolley i Douglas (2014b) su u svojim eksperimentalnim istraživanjima direktno manipulirali sadržajem koji je dostupan ispitanicima, na osnovu čega sugeriraju da direktno opovrgavanje određenih zavjereničkih tvrdnji daje rezultat, te ovakav pristup opisuju kao obećavajući. Ovakvo direktno osporavanje kontraargumentima, iako se čini kao najlogičnija strategija, može djelovati, ali i ne mora, s obzirom na opisano asimiliranje informacija koje podupiru postojeća uvjerenja, kao i stalno ponavljanje i referiranje na teorije zavjere koje time postaju još poznatije i samim tim „istinitije“. U kontekstu zdravstvenih kriza, naučne i zdravstvene institucije su, već sada je očito, prinuđene da „siđu u prostor

običnih smrtnika” i proaktivno djeluju, tako što će u saradnji sa profesionalcima iz medija emitirati relevantne zdravstvene informacije u medijima i na društvenim mrežama u “lakše probavljivom obliku”, a koje se ne odnose nužno samo na zdravstvene teme koje su trenutno aktuelne. Svakako da je u vremenu zdravstvene krize najprioritetnije reagovati na ono što najviše zabrinjava građanstvo i prepoznati dominantni uzrok stresa. No, kroz jednu kontinuiranu informacionu strategiju i općenito veću prisutnost u javnom medijskom prostoru možemo očekivati da će se prosječni konzument naviknuti na postojanje jasno definiranog i etabliranog izvora informacija kada je zdravlje u pitanju, koji će onda i u vremenu krize ostati prioritetan i relevantan.

Sasvim je sigurno da neće svaka intervencija djelovati na svako zavjereničko uvjerenje, jer će to zavisiti od individualne osnove na kojoj je ono nastalo, te u kojoj je mjeri “organski” implicirano u cijeli sklop ličnosti, stavova i društvene pozicije osobe. Kontraargumenti će vjerovatnije djelovati na promjenu vjerovanja u teorije zavjere ako su one nastale “površinski”, na osnovu zapažanja pojedinca o nekim dvosmislenostima i nelogičnostima u podacima o dotičnom događaju, odnosno ukoliko su čisto kognitivne prirode. No, ukoliko je teorija zavjere ukorijenjena u pojedincu tako da se naslanja na cijeli niz njegovih potreba, daje odgovore na važna pitanja, te bezbolno objašnjava njegov/njen nepovoljan socio-ekonomski status, onda bi i intervencije morale zahvatiti mnogo dublje kako bi dovele do napuštanja teorije zavjere. Slično tome, Ecker i saradnici (2010) navode da neke intervencijske strategije mogu biti uspješne kod osoba sa jakim zavjereničkim uvjerenima za razliku od onih sa slabim. Iako se prepoznaje da efikasnost različitih intervencija zavisi od socio-demografskih karakteristika osobe, njene lične uključenosti i nivoa informacijske i medijske pismenosti, ostaje još mnogo neodgovorenih pitanja i prostora za empirijski rigoroznije studije.

Povezivanje korisnika na društvenim mrežama, pored svojih pozitivnih efekata i društveno obogaćujućih mogućnosti koje nude po pitanju razmjene mišljenja i stavova, kao što smo vidjeli, otvara prostor i svojevrsnoj akumulaciji individualnih uvjerenja zasnovanih na subjektivnim iskustvima i kvazistručnosti, koja stvara plodno tlo za cvjetanje teorija zavjera. Stoga bi i same društvene mreže, preuzimajući na sebe dio tereta kao odgovorni agensi socijalizacije, mogle korisnicima nuditi opciju provjere činjenica ili ih pak upozoravati da pristupaju informaciji nekredibilnog izvora, te tako doprinijeti otpornosti na teorije zavjere.

Sumirano, iako postoji velika potreba za istraživanjima o efikasnim intervencijama na ovom planu (Douglas et al. 2019), sasvim je jasno da će svi naponi u tom smjeru morati integrirati psihološke spoznaje sa spoznajama o komunikacijskim aspektima teorija zavjera u virtuelnom prostoru.

Literatura

1. Baptista, J. P., Gradim, A., 2020. Understanding Fake News Consumption: A Review. *Social Science* 9, 185, str. 1-22.
2. Bartlett, J., Miller, C., 2010. *The power of unreason: Conspiracy theories, extremism and counter-terrorism*. London: Demos.
3. Bowes, S. M., Costello, T.H., Ma, W., Lilienfeld, S.O., 2020. Looking under the tinfoil hat: Clarifying the personological and psychopathological correlates of conspiracy beliefs. *Journal of Personality*, 00, str. 1-15.
4. Brotherton, R., Eser, S., 2015. Bored to fears: Boredom proneness, paranoia, and conspiracy theories. *Personality and Individual Differences*, 80, str.1-5.
5. Cassese, E., Farhart, C., Miller, J., 2020. Gender Differences in COVID-19 Conspiracy Theory Beliefs. *Politics & Gender*, 16(4), str. 1009-1018.
6. Cichocka, A., Marchlewska, M., Golec de Zavala, A., 2016. Does self-love or self-hate predict conspiracy beliefs? Narcissism, self-esteem, and the endorsement of conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science*, 7(2), str. 157–166.
7. Darwin, H., Neave, N., Holmes, J., 2011. Belief in conspiracy theories. The role of paranormal belief, paranoid ideation and schizotypy. *Personality and Individual Difference*, 50, str.1289-1293.
8. Douglas, K. M., Sutton, R. M., Cichocka, A., 2017. The psychology of conspiracy theories. *Current Directions in Psychological Science*, 26(6), str. 538-542. Dostupno na: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0963721417718261>. [4. 3. 2021].
9. Douglas, K.M., Uscinski, J.E., Sutton, R.M., Cichocka, A., Nefes, T., Ang, C.S., Deravi, F., 2019. Understanding Conspiracy Theories. *Advances in Political Psychology*, 40 (1): str. 3-35.
10. Ecker, U. K. H., Lewandowsky, S., Tang, D.T.W., 2010. Explicit warnings reduce but do not eliminate the continued influence of misinformation. *Memory & Cognition*, 38, str. 1087-1100.
11. Farhart, C. E., Miller, J.M., Saunders, K.L., 2020. Conspiracy Stress or Relief? Learned Helplessness and Conspiratorial Thinking. U: Suhay,E.,Baker, D. *The Politics of Truth*. Oxford: Oxford University Press. str. 1-38.
12. Fazio, L. K., Brashier, N. M., Payne, B. K., Marsh, E. J., 2015. Knowledge does not protect against illusory truth. *Journal of Experimental Psychology: General*, 144(5), 993.
13. Fazio L. K., 2020. Repetition increases perceived truth even for known falsehoods. *Collabra: Psychology*, 6. 38. 10.1525/collabra.347.

14. Festinger, L., 1957. *A Theory of cognitive dissonance*. Stanford, CA: Stanford University Press.
15. Franks, B., Bangerter, A., Bauer, M. W., 2013. Conspiracy theories as quasi-religious mentality: An integrated account from cognitive science, social representations theory, and frame theory. *Frontiers in Psychology*, 4 (424), str.1-12. Dostupno na: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2013.00424/full>. [4. 3. 2021].
16. Freeman, D., 2016. Persecutory delusions: a cognitive perspective on understanding and treatment. *Lancet Psychiatry*, 3: str. 685-692.
17. Freeman, D., Bentall, R. P., 2017. The concomitants of conspiracy concerns. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 52(5), str. 595-604. Dostupno na: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00127-017-1354-4>. [4. 3. 2021].
18. Galliford, N., Furnham, A., 2017. Individual difference factors and beliefs in medical and political conspiracy theories. *Scandinavian Journal of Psychology*, 58, str. 422-428.
19. Ghaddar, A., Khandaqji, S., Awad, Z., Kansoun, R., 2022. Conspiracy beliefs and vaccination intent for COVID-19 in an infodemic. *PLoS ONE* 17(1): e0261559. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0261559>
20. Goertzel, T., 1994. Belief in conspiracy theories. *Political Psychology*, 15, str. 731-742.
21. Goreis, A., Voracek, M., 2019. A Systematic Review and Meta-Analysis of Psychological Research on Conspiracy Beliefs: Field Characteristics, Measurement Instruments, and Associations With Personality Traits. *Frontiers in Psychology*, 10:205, str. 1-13. Dostupno na: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2019.00205/full>. [15. 3. 2021].
22. Gratz, K. L., Roemer, L., 2004. Multidimensional assessment of emotion regulation and dysregulation: Development, factor structure, and initial validation of the difficulties in emotion regulation scale. *Journal of Psychopathological Behavioral Assessment*, 26, str. 41-54.
23. Grzesiak-Feldman, M., 2013. The effect of high-anxiety situations on conspiracy thinking. *Current Psychology*, 32, str.100-118.
24. Guerrini Usubini, A., Cattivelli, R., Varallo, G. Castelnuovo, G. Molinari, E. Giusti, E.M., Musetti, A., 2021. The relationship between psychological distress during the second wave lockdown of COVID-19 and emotional eating in Italian young adults: The mediating role of emotional dysregulation. *Journal of Personalized Medicine*, 11, 569.
25. Hofstadter, R., 1966. The paranoid style in American politics. U: Hofstadter, R. *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*. New York: Knopf. str. 3-40.
26. Hollander, B. A., 2017. Partisanship, individual differences, and news media exposure as predictors of conspiracy beliefs. *Journal of Mass Communication Q*, 95, str. 691-713.

27. Jolley, D., Douglas, K. M., 2014a. The social consequences of conspiracism: Exposure to conspiracy theories decreases intentions to engage in politics and reduce one's carbon footprint. *British Journal of Psychology*, 105(1), str. 35-56.
28. Jolley, D., Douglas, K.M., 2014b. The Effects of Anti-Vaccine Conspiracy Theories on Vaccination Intentions. *PLoS ONE* 9(2): e89177. doi:10.1371/journal.pone.0089177
29. Jusić, M., 2021. Mladi kao konzumenti i evaluatori informacija dostupnih na internetu – kako djelovati? U: Memišević, H., Hadžić, S. *Zbornik radova sa međunarodne konferencije Multidisciplinarni pristup u edukaciji i rehabilitaciji*. Sarajevo: Perfecta, str. 163-174.
30. Lahrach, Y., Furnham, A., 2017. Are modern health worries associated with medical conspiracy theories? *Journal of Psychosomatic Research*, 99, str. 89-94.
31. Lazer, D., Ruck, D. J., Shugars, S., Joseph, K., Grinberg, N., Gallagher, R. J., Horgan, L., Gitomer, A., Bajak, A., Baum, M. A., Ognyanova, K., Qu, H., Hobbs, W. R., McCabe, S., Green, J. The COVID-19 Consortium for Understanding the Public's Policy Preferences Across States., 2020. Report No 18. *The state of the nation: a 50-state COVID-19 survey report*. Dostupno na: <https://doi.org/10.31219/osf.io/vzb9t>. [10. 4. 2021].
32. Leiser, D., Duani, N., Wagner-Egger, P., 2017. The conspiratorial style in lay economic thinking. *PLoS ONE*, 12(3), e0171238. Dostupno na: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0171238#sec001>. [15. 3. 2021].
33. Leman, P. J., Cinnirella, M., 2013. Beliefs in conspiracy theories and the need for cognitive closure. *Frontiers in Psychology*, 4 (378), str. 1-15. Dostupno na: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2013.00378/full> [1. 5. 2021].
34. Lewandowsky, S., Cook, J., Ecker, U. K. H., Albarracín, D., Amazeen, M. A., Kendeou, P., Lombardi, D., Newman, E. J., Pennycook, G., Porter, E., Rand, D. G., Rapp, D. N., Reifler, J., Roozenbeek, J., Schmid, P., Seifert, C. M., Sinatra, G. M., Swire-Thompson, B., Van der Linden, S., Vraga, E. K., Wood, T. J., Zaragoza, M. S., 2020. The Debunking Handbook 2020. Dostupno na: <https://sks.to/db2020>. [15. 3. 2021].
35. Liekefett, L., Christ, O., Becker, J. C., 2021. Can conspiracy beliefs be beneficial? Longitudinal linkages between conspiracy beliefs, anxiety, uncertainty aversion, and existential threat. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 965.
36. Marchlewska, M., Cichocka, A., Kossowska, M., 2018. Addicted to answers: Need for cognitive closure and the endorsement of conspiracy beliefs. *European Journal of Social Psychology*, 48, str.109-117.
37. McCrae, R. R., Costa, P. T. Jr., (2008). The five-factor theory of personality. U: John, O.P., Robins, R.W., Pervin, L.A. *Handbook of personality: Theory and research* (3.izdanje). New York, NY: Guilford Press. str. 159-181.

38. Miller, J.M., Saunders, K.L., Farhart, C.E., 2016. Conspiracy Endorsement as Motivated Reasoning: The Moderating Roles of Political Knowledge and Trust. *American Journal of Political Science*, 60 (4): str.824-844.
39. Motta, M., Stecula, D., 2021. Quantifying the effect of Wakefield et al. (1998) on skepticism about MMR vaccine safety in the U.S.. *PLOS ONE* 16(8): e0256395. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0256395>
40. Moulding, R., Nix-Carnell, S., Schnabel, A., Nedeljkovic, M., Burnside, E. E., Lentini, A. F., Mehzabin, N., 2016. Better the devil you know than a world you don't? Intolerance of uncertainty and worldview explanations for belief in conspiracy theories. *Personality and Individual Differences*, 98, str. 345-354. doi: 10.1016/j.paid.2016.04.060
41. Newheiser, A., Farias, M., Tausch, N., 2011. The functional nature of conspiracy beliefs: Examining the underpinnings of belief in the Da Vinci Code conspiracy. *Personality and Individual Differences*, 51(8), str.1007-1011.
42. Oliver, J. E., Wood, T. J., 2018. *Enchanted America: How intuition and reason divide our politics*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
43. Orosz, G., Krekó, P., Paskuj, B., Tóth-Király, I., Bothe, B., Roland-Lévy, C., 2016. Changing conspiracy beliefs through rationality and ridiculing. *Frontiers in Psychology*, 7:1525. Dostupno na: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2016.01525/full>. [18. 3. 2021].
44. Pipes, D., 1997. *Conspiracy: How the paranoid style flourishes and where it comes from*. New York, NY: Simon & Schusters.
45. Porat, T., Garaizar, P., Ferrero, M., Jones, H., Ashworth, M., Vadillo, M. A., 2019. Content and source analysis of popular tweets following a recent case of diphtheria in Spain. *European Journal of Public Health*, 29 (1), str. 117-122. <https://doi.org/10.1093/eurpub/cky144>
46. Pratt, R., 2003. Theorizing conspiracy. *Theory and Society*, 32 (2), str. 255-271.
47. Pytlik, N., Soll, D., Mehl, S., 2020. Thinking Preferences and Conspiracy Belief: Intuitive Thinking and the Jumping to Conclusions-Bias as a Basis for the Belief in Conspiracy Theories. *Frontiers in Psychiatry*, 11:568942. Dostupno na: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2020.568942/full>. [20. 4. 2021].
48. Radnitz, S., Underwood, P., 2017. Is belief in conspiracy theories pathological? A survey experiment on the cognitive roots of extreme suspicion. *British Journal of Political Science*, 47(1), str. 113-129.
49. Richey, S., 2017. A Birther and a truther: the influence of the authoritarian personality on conspiracy beliefs. *Politics & Policy*, 45, str. 465-485.
50. Romer, D., Jamieson, K.H., 2020. Conspiracy theories as barriers to controlling the spread of COVID-19 in the U.S. *Social Science & Medicine*, 263, str. 113356. Dostupno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S027795362030575X>. [18. 3. 2021].

51. Roozenbeek, J., Schneider, C.R., Dryhurst, S., Kerr, J., Freeman, A.L.J., Recchia, G., van der Bles, A.M., van der Linden, S., 2020. Susceptibility to misinformation about COVID-19 around the world. *Royal Society Open Science*, 7, 201199. Dostupno na: <https://royalsocietypublishing.org/doi/10.1098/rsos.201199>. [15. 3. 2021].
52. Rosenstock, I. M., 1966. Why people use health services. *Milbank Mem Fund Q*, 44:Suppl: str. 94-127. <https://doi.org/10.2307/3348967>.
53. Scandurra, C., Pizzo, R., Pinto, L.E., Cafasso, C., Pellegrini, R., Cafaggi, F., D'Anna, O., Muzii, B., Bochicchio, V., Maldonato, N.M., 2022. Emotion Dysregulation and Conspiracy Beliefs about COVID-19: The Moderating Role of Critical Social Media Use. *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education* 12 (10), str. 1559-1571. <https://doi.org/10.3390/ejihpe12100109>
54. Scherer, L. D., Pennycook, G., 2020. Who Is Susceptible to Online Health Misinformation? *American Journal of Public Health*, 110, str. 276-277. Dostupno na: <https://ajph.aphapublications.org/doi/full/10.2105/AJPH.2020.305908>. [21. 4. 2021].
55. Seymour, B., Getman, R., Saraf, A., Zhang, L. H., Kalenderian, E., 2015. When advocacy obscures accuracy online: digital pandemics of public health misinformation through an antifuoride case study. *American Journal of Public Health*, 105 (3), str. 517-523. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2014.302437>
56. Shmueli, L. 2021. Predicting intention to receive COVID-19 vaccine among the general population using the health belief model and the theory of planned behavior model. *BMC Public Health*, 21, 804. Dostupno na: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/33902501/> [2. 11. 2022].
57. Stanovich, K. E., West, R F., 2000. Individual difference in reasoning: implications for the rationality debate? *Behavioral and Brain Sciences*, 23 (5), str. 645-726.
58. Swami, V., Chamorro-Premuzic, T., Furnham, A., 2010. Unanswered questions: a preliminary investigation of personality and individual difference predictors of 9/11 conspiracist beliefs. *Applied Cognitive Psychology*, 24, str. 749-761.
59. Swami, V., Furnham, A., Smyth, N., Weis, L., Lay, A., Clow, A., 2016. Putting the stress on conspiracy theories: examining associations between psychological stress, anxiety, and belief in conspiracy theories. *Personality and Individual Differences*, 99, str. 72-76.
60. Uscinski, J. E., Parent, J. M. 2014., *American Conspiracy Theories*. Oxford: Oxford University Press.
61. Van der Tempel, J., Alcock, J. E., 2015. Relationships between conspiracy mentality, hyperactive agency detection, and schizotypy: Supernatural forces at work? *Personality and Individual Differences*, 82, str. 136-141.
62. Van Prooijen, J.-W., Jostmann, N. B., 2013. Belief in conspiracy theories: The influence of uncertainty and perceived morality. *European Journal of Social Psychology*, 43(1), str. 109-115.

63. Van Prooijen, J.-W., Acker, M., 2015. The influence of control on belief in conspiracy theories: Conceptual and applied extensions. *Applied Cognitive Psychology*, 29(5), str. 753-761
64. Van Prooijen, J.-W., Krouwel, A. P. M., Pollet, T. V., 2015. Political Extremism Predicts Belief in Conspiracy Theories. *Social Psychological and Personality Science*, 6(5), str. 570-578.
65. Van Prooijen, J.-W., Staman, J., Krouwel, A. P. M., 2018. Increased conspiracy beliefs among ethnic and Muslim minorities. *Applied Cognitive Psychology*, 32, str. 661-667.
66. Van Prooijen, J.-W., 2020. An existential threat model of conspiracy theories. *European Psychologist*, 25, str. 16-25. doi: 10.1027/1016-9040/a000381
67. Wang, Y., McKee, M., Torbica, A., Stuckler, D., 2019. Systematic Literature Review on the Spread of Healthrelated Misinformation on Social Media. *Social science & Medicine*, 240, 112552; <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2019.112552>
68. World Health Organization (WHO). 2020. Infodemic Management: Infodemiology. Dostupno na: <https://www.who.int/teams/risk-communication/infodemic-management/1st-who-infodemiology-conference> [4. 11. 2022].
69. Yeh, Y.-C., Chen, I.-H., Ahorsu, D.K., Ko, N.-Y., Chen, K.-L., Li, P.-C., Yen, C.-F., Lin, C.-Y., Griffins, M.D., Pakpur, A.H. 2021. Measurement invariance of the Drivers of COVID-19 Vaccination Acceptance Scale: Comparison between Taiwanese and mainland Chinese-speaking populations. *Vaccines*, 9(3), str. 297. <https://doi.org/10.3390/vaccines9030297> PMID: 33810036

Prof. dr. Jasna Duraković
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences
jasna.durakovic@fnp.unsa.ba

UDK 37.035(497.6)

Stručni članak

**ZNAČAJ RODNO ODGOVORNOG OBRAZOVANJA U BOSNI
I HERCEGOVINI: NUŽNOST PROMJENE OBRAZOVNIH
I UDŽBENIČKIH POLITIKA**

**THE IMPORTANCE OF GENDER RESPONSIBLE EDUCATION
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA – THE NEED TO CHANGE
EDUCATIONAL AND TEXTBOOK POLICIES**

Sažetak

Obrazovne ustanove u Bosni i Hercegovini spadaju u najvažnije institucionalne nosioce procesa socijalizacije djece i mladih, kao i kreiranja i prenošenja društveno vrednovanih znanja i vještina. Rodno odgovorno obrazovanje je od izuzetne važnosti za lični razvoj i kvalitet života svakog čovjeka, jer predstavlja značajan faktor demokratizacije, ekonomskog razvoja, prosperiteta i održivosti svakog društva. Ovaj rad bavi se pitanjem rodne diskriminacije u sistemu obrazovanja, koja je naročito opasna, jer direktno podržava stereotipe o nejednakosti djevojčica i dječaka, muškaraca i žena. U Bosni i Hercegovini je neophodno kreirati i implementirati adekvatna zakonska rješenja za unapređenje sistema obrazovanja, koji će uistinu voditi brigu o balansu postojećih rodni hijerarhija kroz promjenu obrazovnih i udžbeničkih politika.

Ključne riječi: rodno odgovorno obrazovanje, rodna diskriminacija, rodni stereotipi, obrazovne politike, udžbeničke politike

Summary

Educational institutions in Bosnia and Herzegovina should be among the most important institutional bearers of the process of socialization of children and youth, as well as the creation and transfer of socially valued knowledge and skills. Gender responsible education is especially important for the personal development and quality of life of every person, because it is a significant factor in democratization, economic development, prosperity and sustainability of any society. This article addresses the issue of gender discrimination Gender in the education system, which can be particularly dangerous because it directly supports stereotypes about inequality between girls and boys, men and women. In Bosnia and Herzegovina, it is

necessary to create and implement proper laws to improve the overall education system, which will truly take care of the balance of existing gender hierarchies through changes in education and textbook policies.

Keywords: *gender responsible education, gender discrimination, gender stereotypes, educational policies, textbook policies*

Uvod

Ravnopravnost spolova predstavlja jedan od temeljnih principa ljudskih prava i osnovnih sloboda. Princip ravnopravnosti temelji se na zajedničkim pojmovima jednakih prava, jednakog tretmana, jednakih mogućnosti i jednakih rezultata u smislu prava i sloboda žena i muškaraca. Adnan Kadribašić napominje da se pojam *ravnopravnost spolova* odnosi na položaj žena i muškaraca i u pravilu se promatra iz aspekta cijelog društva. Ovaj pojam je neodvojiv od pojmova *ljudska prava i slobode* i *zabrana diskriminacije*. Uživane ljudskih prava i osnovnih sloboda i zaštita od diskriminacije temeljne su pretpostavke za postizanje ravnopravnosti spolova. Tako svi sporazumi u oblasti ljudskih prava zahtijevaju od država članica da osiguraju uživanje ljudskih prava i osnovnih sloboda, te da uspostave sisteme za zaštitu od diskriminacije.¹

Bosna i Hercegovina suočava se i danas sa problemom rodne nejednakosti, jer živimo u društvu gdje su i dalje snažno prisutni rodni stereotipi, pa se često postavlja pitanje: da li smo postali (ostali) imuni na rodnu diskriminaciju? Rodni stereotipi i predrasude su generalni sudovi koji se donose često kao netačni zaključci o osobama zbog njihovog spola i kao takvi predstavljaju jedan od osnovnih uzroka diskriminacije na osnovu spola, kršenja prava i neravnopravnosti. Kada govorimo o pojmu rodni stereotipa i predrasuda, onda tu pravimo vezu uz pojam rodni uloga, odnosno za pojam roda. Kadribašić dalje navodi da su prethodne analize pokazale da u Bosni i Hercegovini postoje rodni stereotipi i predrasude, te da ovi podaci pokazuju kako većina stanovnika iskazuje patrijarhalne stavove kada su u pitanju uloge žena i muškaraca u BiH, odnosno da iskazuju slaganje s rodni ulogama po kojima su muškarcima primjerenije uloge u sferi javnog života, dok su ženama primjerenije uloge u sferi privatnog života.²

¹ Kadribašić, A. 2020. *Priručnik za uključivanje principa ravnopravnosti spolova u zakone i politike*. UNDP i UN Women, Sarajevo, str. 9.

² Kadribašić, A. 2020. *Priručnik za uključivanje principa ravnopravnosti spolova u zakone i politike*. UNDP i UN Women, Sarajevo, str. 12.

Neprestano smo izloženi rodnim predrasudama, zato se naprosto čini da nam je rodna diskriminacija ukorijenjena u društvu. Svakodnevno igramo rodne uloge koje nam je društvo uredilo i nametnulo kao prihvatljivo. Generiramo prepoznatljive životne situacije koje nosimo iz naslijeđa od naših majki, očeva, šire porodice, tradicije, škole i obrazovnog sistema, religije, medijske i kulturne industrije.³

Zato bi imperativ za sve obrazovne ustanove u Bosni i Hercegovini morao biti da budu najvažniji institucionalni nosioci procesa socijalizacije djece i mladih, kreiranja i prenošenja društveno vrednovanih znanja i vještina. Lični razvoj i kvalitet života svakog čovjeka mora da sadrži odgojne i obrazovne sistemske komponente rodne osviještenosti, jer je rodno odgovorno obrazovanje značajan faktor unapređenja ekonomskog razvoja, prosperiteta, održivosti i demokratizacije svakog društva.

Predmetni fokus ovog rada je rodna diskriminacija u sistemu obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Primarni cilj rada je proučiti i potvrditi postojeći problem rodne diskriminacije u društvu, koji u velikoj mjeri otežava efikasnu implementaciju rodno odgovornih politika u sistem obrazovanja. Sekundarni cilj je ponuditi moguća rješenja u smislu kvalitetnog programiranja obrazovnih i udžbeničkih rodno odgovornih politika. Nakon provedenih analiza, potvrđena je vidna rodna diskriminacija u sistemu obrazovanja u Bosni i Hercegovini, te je kao takva od zakonodavnih i obrazovnih institucija okarakterizirana kao vrlo opasna.⁴

Glavna hipoteza ovog rada temelji se na argumentu postojanja rodne nejednakosti, koja je još uvijek duboko ukorijenjena u bh. društvu. Rodna diskriminacija direktno podržava stereotipe o nejednakosti djevojčica i dječaka, muškaraca i žena, te se i danas nameće kao prihvatljiva društvena vrijednost. Takve vrijednosti stoje na čvrstim polugama moći i utjecaja i često nameću svoje dominantno muške okvire kod kreiranja politika u oblasti odgoja i obrazovanja, koji otežavaju efikasnu implementaciju rodno odgovorne obrazovne i udžbeničke legislative u BiH. Zbog toga je neophodno za sve obrazovne ustanove da jačaju sistem obrazovanja, kao i sve sastavne

³ Vidjeti više u: Šuta-Hibert, M. ur. 2015. *Rodni stereotipi: zvuči poznato?* TPO fondacija, Sarajevo, str. 19-23.

⁴ Pogledati više u dokumentu: Obrazovanje i ravnopravnost spolova – analiza zastupljenosti problematike ravnopravnosti spolova u udžbenicima, 4. 2. 2010. file:///C:/Users/LAPtop/Downloads/Zaklju%C4%8Dci%20s%20tematske%20sjednice%20%20Obrazovanje%20, 0i%20ravnopravnost%20spolova%20-%20analiza%20zastupljenosti%20problematike%20ravnopravnosti%20spolova%20u%20ud%C5%BEbenicima%20(04.02.2010.)%20(2).pdf (pristupano 24 .6. 2021).

elemente tog sistema (vrtiće, škole, univerzitete, istraživačke institute, nastavno osoblje, nastavne planove i programe, udžbenike i drugu nastavnu literaturu) kroz vođenje brige o balansu postojećih rodni hijerarhija, gdje se podjednako trebaju osnaživati djevojčice i dječaci, djevojke i mladići, žene i muškarci, kao i svi oni koji na izvjestan način participiraju u obrazovnom procesu, proizvodnji i unapređenju kvaliteta znanja koje se prenosi novim generacijama.

Metodologija

Ovaj rad rukovodi se metodom kvalitativne analize sadržaja već postojećih objavljenih relevantnih istraživanja, tekstova, knjiga, zakona i pravnih propisa, strategija, međunarodnih pravnih dokumenata i konferencija u oblasti zaštite i afirmacije ženskih ljudskih prava, koji su se bavili pitanjem rodne ravnopravnosti i kroz analize detektirali postojeću rodnu diskriminaciju u okviru obrazovnih i udžbeničkih politika u Bosni i Hercegovini.

Primjenom metode kvalitativne analize sadržaja u radu će se napraviti jasna komparacija navedenih podataka iz relevantnih izvora u vremenskom slijedu i prostornim odnosima. Ovaj metod će omogućiti proučavanje mogućih promjena društvenih pojava i ponašanja (promjene u obrazovnom procesu u kontekstu rodno odgovornih politika) u određenom vremenskom razdoblju (vremenski okvir obuhvata period od 2010. godine kada je prvi put napravljena sveobuhvatna analiza obrazovnih politika do 2022. godine) u Bosni i Hercegovini.

Udžbenička politika u obrazovnom sistemu u Bosni i Hercegovini

Analizom sadržaja provedenog istraživanja, koje se osvrće na neophodne promjene udžbeničke politike u obrazovnom sistemu u BiH, primjetno je da se podjela zanimanja još uvijek vidno reflektira kroz rodno neosjetljive udžbeničke politike: muškarci koji se spominju u udžbenicima su uglavnom državnici, službenici, vojna lica, političari, policajci, sveštenici, heroji, dok se žene uglavnom spominju samo kao žene sa sela, majke i domaćice.⁵ Vrlo

⁵ Pogledati više u dokumentu: Obrazovanje i ravnopravnost spolova – analiza zastupljenosti problematike ravnopravnosti spolova u udžbenicima, 4. 2. 2010. [file:///C:/Users/LAPtop/Downloads/Zaklju%C4%8Dci%20s%20tematske%20sjednice%20%20Obrazovanje%20,0i%20ravnopravnost%20spolova%20-%20analiza%20zastupljenosti%20problematike%20ravnopravnosti%20spolova%20u%20ud%C5%BEbenicima%20\(04.02.2010.\)%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/LAPtop/Downloads/Zaklju%C4%8Dci%20s%20tematske%20sjednice%20%20Obrazovanje%20,0i%20ravnopravnost%20spolova%20-%20analiza%20zastupljenosti%20problematike%20ravnopravnosti%20spolova%20u%20ud%C5%BEbenicima%20(04.02.2010.)%20(2).pdf) (pristupano 24. 6. 2021).

rijetko se ili gotovo nikako ne spominju žene naučnice u udžbenicima, a udžbenici historije nerijetko zanemaruju plejadu hrabrih i zaslužnih žena, koje su mijenjale tok historije u vremenu velikih ratova ili onih koje su u značajnoj mjeri obilježile našu prošlost.

Udžbenici u osnovnim i srednjim školama, koji u potpunosti ignoriraju jedan spol, šalju pogrešnu sliku o tome šta je sve dobro za učenike/ice. Zajedno s već formiranim društvenim percepcijama o tome šta je prikladno za djevojčice a šta za dječake, oni rađaju dodatne negativne stereotipe o tome šta vole ili znaju dječaci, a šta djevojčice. Na koncu, sve to u značajnoj mjeri reflektira se na odabir srednje škole. Vrlo često formiraju se stereotipi da su žene bolje u zanimanjima koja zahtijevaju pružanje brige (njegovateljice, odgajateljice, medicinske sestre i sl.) ili u zanimanjima koja ne traže od žena da donose neke krupne odluke, dok su muškarci mnogo bolji u zanimanjima poput majstora, ekonomista, inženjera i građevinaca. Obrazovni sistem kao takav nužno nameće atmosferu u školama koja vrlo često reflektira rodne stereotipe, i to najviše u segmentu podjele poslova. U školama su često zanimanja rodno podijeljena, pa se nerijetko desi da je baš muškarac nastavnik fizičkog ili direktor, dok su žene psihologinje, pedagogice, sekretarice i sl. Takva podjela zanimanja dodatno se potvrđuje neadekvatnim udžbeničkim politikama.⁶

Međunarodnopravni dokumenti i postojeći zakonski okvir u BiH

UN je zasigurno dao enorman doprinos u unapređenju ženskih ljudskih prava. Međunarodna zajednica je davno prepoznala političku važnost priznavanja jednakih prava žena i muškaraca i važnost u eliminaciji podređenog položaja žena u svijetu, a tu činjenicu potvrđuju brojni međunarodnopravni dokumenti i stotine tematskih svjetskih konferencija koje su bile posvećene ženskim ljudskim pravima.

Svi međunarodni pravni instrumenti koji štite ljudska prava te uključuju i rodno specifične pravne instrumente sačinjavaju međunarodno priznati skup standarda za postizanje ravnopravnosti spolova. Oni moraju funkcionirati kao okviri, smjernice i direktive za sve zemlje koje ih ratificiraju, te na taj način usmjeriti zemlje u njihovom naporu da ostvare ravnopravnost spolova, zaštite i promoviraju ljudska prava žena i muškaraca.

⁶ Vidjeti više u: Šuta-Hibert, M. ur. 2015. *Rodni stereotipi: zvuči poznato?* TPO fondacija, Sarajevo, str. 20-21.

Progresivno razmišljanje koje se desilo na nivou Vijeća Evrope vodilo je novom razumijevanju ravnopravnosti žena i muškaraca, tako da je još 1988. godine usvojena *Deklaracija o ravnopravnosti žena i muškaraca* kao prvi dokument u kojem se ističe da je ravnopravnost među ženama i muškarcima temeljno načelo ljudskih prava. Ova deklaracija potvrđuje načelo ljudskih prava i ističe područja u kojima treba provesti akcije kako bi se postigla ravnopravnost spolova.⁷

U Bosni i Hercegovini ravnopravnost spolova utvrđena je kao jedan od ciljeva razvoja države. Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini, koji je donesen 2003. godine, utvrdio je potrebu djelovanja u korist ravnopravnosti spolova. Ravnopravnost spolova nužno podrazumijeva da osobe muškog i ženskog spola moraju jednako biti prisutne u svim područjima javnog i privatnog života, da imaju jednak status, jednake mogućnosti za ostvarivanje svih prava, kao i da imaju jednaku korist od ostvarenih rezultata.⁸

Komisija za ostvarivanje ravnopravnosti spolova Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH⁹ održala je sada već davne 2010. godine tematsku sjednicu pod nazivom “Obrazovanje i ravnopravnost spolova: Analiza zastupljenosti problematike ravnopravnosti spolova u udžbenicima”. Sjednici su prisustvovali predstavnici entitetskih i kantonalnih gender komisija, državnih, entitetskih i kantonalnih ministarstava iz oblasti obrazovanja, državnih i entitetskih gender agencija i gender centara, Agencije za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje, Institucije ombudsmena za ljudska prava BiH, nevladinih organizacija koje se bave promoviranjem ljudskih prava i vrijednosti, a prvenstveno ravnopravnosti spolova, te međunarodnih organizacija u Bosni i Hercegovini.

Rodna analiza sadržaja udžbenika u Bosni i Hercegovini, koja se razmatrala na ovoj sjednici, ukazala je na mnogobrojne nedostatke i slabosti, a naročito sljedeće: djevojčice i žene su brojno manje zastupljene, muškarci se najčešće predstavljaju kao nosioci zanimanja, aktivnosti u domaćinstvu prvenstveno se

⁷ Vidjeti više u: Hadžiomerović-Muftić, H., Idžaković, F., Petrič, N., Zahiragić, A. 2011. *Komentar Zakona o ravnopravnosti spolova*. Helsinški parlament građana, Banja Luka, str. 6-14.

⁸ Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini, prečišćeni tekst (“Službeni glasnik BiH”, br. 32/10), član 9. tačka b, str. 3.

⁹ Pogledati više u dokumentu: Obrazovanje i ravnopravnost spolova – analiza zastupljenosti problematike ravnopravnosti spolova u udžbenicima, 4. 2. 2010. file:///C:/Users/LAPtop/Downloads/Zaklju%C4%8Dci%20s%20tematske%20sjednice%20%20Obrazovanje%20, 0i%20ravnopravnost%20spolova%20-%20analiza%20zastupljenosti%20problematike%20ravnopravnosti%20spolova%20u%20ud%C5%BEbenicima%20(04.02.2010.)%20(2).pdf (pristupano 24. 6. 2021).

prikazuju kao ženske, žene se češće prikazuju kao majke nego muškarci kao očeви, djevojčice i žene češće se prikazuju kao pasivne i emotivne, a dječaci i muškarci su više aktivni i poduzetni, upotrebljava se generički muški rod, udžbenike uglavnom pišu muškarci, a također i tekstove koji se uvrstavaju u njih.¹⁰

Zakonom o ravnopravnosti spolova u BiH¹¹ propisana je obaveza usklađivanja svih državnih i entitetskih zakona s odredbama ovog zakona, stoga su doneseni sljedeći zaključci:

1. uskladiti državne, entitetske i kantonalne zakone iz oblasti obrazovanja sa Zakonom o ravnopravnosti spolova BiH;
2. osigurati da se putem zajedničkog jezgra nastavnih programa i planova promovira ravnopravnost spolova i da se planovima i programima te metodologijom rada osigura uspostavljanje obrazovnog sistema koji će garantirati eliminaciju onih nastavnih programa koji sadrže stereotipnu društvenu ulogu muškarca i žene, a koji za posljedicu imaju diskriminaciju i neravnopravnost spolova;
3. osigurati ravnopravnu zastupljenost spolova u tijelima za uspostavljanje standarda u obrazovanju u Bosni i Hercegovini, stručnim institucijama entiteta i kantona i Brčko distrikta BiH, kao i drugim stalnim i povremenim stručnim tijelima;
4. osigurati upotrebu rodno osjetljivog jezika u pisanju funkcija, zvanja, statusa;
5. zakonom predvidjeti, kao težu povredu obaveza, nasilje na osnovu spola, uznemiravanje i seksualno uznemiravanje, te propisati kazne za nepreduzimanje odgovarajućih mjera i efikasnih mehanizama protiv diskriminacije i uznemiravanja na osnovu spola i seksualnog uznemiravanja.¹²

¹⁰ Isto parafrazirano prema dokumentu: Obrazovanje i ravnopravnost spolova – analiza zastupljenosti problematike ravnopravnosti spolova u udžbenicima, 4. 2. 2010. file:///C:/Users/LAPtop/Downloads/Zaklju%C4%8Dci%20s%20tematske%20sjednice%20%20Obrazovanje%20, 0i%20ravnopravnost%20spolova%20-%20analiza%20zastupljenosti%20problematike%20ravnopravnosti%20spolova%20u%20ud%C5%BEbenicima%20(04.02.2010.)%20(2).pdf (pristupano 24. 6. 2021).

¹¹ Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini, prečišćeni tekst ("Službeni glasnik BiH", br. 32/10), član 30. tačka b i tačka c, str. 8.

¹² Pogledati više u dokumentu: Obrazovanje i ravnopravnost spolova – analiza zastupljenosti problematike ravnopravnosti spolova u udžbenicima, 4. 2. 2010.

file:///C:/Users/LAPtop/Downloads/Zaklju%C4%8Dci%20s%20tematske%20sjednice%20

Od 2010. godine do danas nije napravljen značajan iskorak u promjeni obrazovnih i udžbeničkih politika, koje i dalje po ustaljenoj matrici promoviraju rodnu diskriminaciju i produbljuju rodne stereotipe.

Programiranje obrazovanja kroz promjenu obrazovnih i udžbeničkih politika

U međunarodnom promišljanju sve je prisutnija svijest o važnosti roda i svijest o značenju ravnopravnosti spolova sa svim što se implicira u odnosu na historijsku pozadinu i kulturno razumijevanje. Evropska unija je godinama sistemski radila na promociji rodno osviještene politike, koja se razvila u dosljedan pristup, slijedeći UN-ovu Konferenciju o ženama održanu 1995. godine u Pekingu.¹³ Pekinškom deklaracijom ističe se važnost ulaganja u obrazovanje žena, kako bi se ostvarila visoka društveno-ekonomska dobit i definiralo rodno ravnopravno obrazovanje kao jedno od najboljih sredstava za postizanje održivog razvoja.¹⁴

Dakle, ukoliko želimo postići stvarni društveni napredak i postići obrazovanje za sve, rod se ne smije posmatrati kao odvojen zadatak u sklopu rada na programiranju obrazovanja. Sav rad na planiranju i implementaciji treba posmatrati iz perspektive roda, koja se može shvatiti kao naočale. Tako se, kako navode Gavrić i Stojić, kroz jedno staklo mogu posmatrati potrebe djevojčica, dok se kroz drugo staklo mogu posmatrati potrebe dječaka, a slika će biti cjelovita samo ako se gleda kroz oba stakla ravnomjerno.¹⁵

Obrazovni sistem u BiH mora omogućiti pravo na rodno osjetljivo obrazovanje, koje treba biti osigurano bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi, te je nužno da se osigura pristup obrazovnim aktivnostima za sve pojedince. Bitno je istaknuti potrebu za promocijom demokratske kulture u školama i obrazovnim ustanovama u kojima svi podjednako mogu razvijati znanja i

“Obrazovanje%20i%20ravnopravnost%20spolova%20-
%20analiza%20zastupljenosti%20problematike%20ravnopravnosti%20spolova%20u%20ud
%C5%BEbenicima”%20(04.02.2010.)%20(2).pdf (pristupano 24. 6. 2021).

¹³ Vidjeti više u: Misija OEBS-a u Crnoj Gori, 2017. *Zakoni za žene i muškarce: Praktični vodič za rodno-senzitivno zakonodavstvo*, OEBS, Podgorica, str. 9.

¹⁴ Vidjeti više u dokumentu: Filipović-Hadžiabdić, S. ur. 2008. *Pekinška deklaracija i platforma za akciju*. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH i Agencija za ravnopravnost spolova BiH, Sarajevo. <https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2014/01/04-PEKINSKA-DEKLARACIJA-kb.pdf> (pristupano 27. 6. 2021).

¹⁵ Vidjeti više u knjizi: Gavrić, S., Stojić, H. 2011. *Žene u Bosni i Hercegovini: Dolje ti je Rijeka, dolje ti je pruga*. Buybook, Sarajevo.

vještine koje su im potrebne za sudjelovanje, preuzimanje inicijative, snalaženje i adaptaciju u društvenim promjenama i rodnom partnerstvu, koji su preduvjet potpunog ispunjenja potreba svakog pojedinca. Sve prethodno navedeno podrazumijeva nužno drugačiji pristup kroz procjenu potreba i prioriteta onih grupa koje su isključene i grupa sa drugačijim potrebama učenja u odnosu na specifičnost konteksta. Potrebno je utvrditi i poduzeti korake koji će ispraviti diskriminacijske politike kojima se ograničava pristup mogućnostima učenja.

Sastavni dio obrazovne reforme u Bosni i Hercegovini trebala bi biti procjena potreba, kao i češće institucionalno provođenje temeljitih rodničkih analiza, koje bi zasigurno u relativno kratkom periodu počele rješavati postojeći problem rodno neosjetljivog obrazovnog sistema.

Ključni faktori koji bi mogli utjecati na povećanje rizika od rodne diskriminacije ili rodnog nasilja zasigurno su: neobučeni i neprofesionalni nastavnici/ce, demotivirani i nedovoljno plaćeni nastavnici/ce, nedostatak nadzornih mehanizama i okruženje u kojem dominiraju muškarci. Jako je važno da nastavnici/ce i drugo obrazovno osoblje prođu kroz stručne obuke o ponašanju prema djeci i mladim osobama koje su žrtve rodnog nasilja ili diskriminacije. Upravo zbog toga, sastavni dio nastavnih programa trebalo bi biti promoviranje podizanja svijesti o rodnoj ravnopravnosti kroz proučavanje razlika u uvjetima, potrebama, stepenu učešća, pristupu izvorima i razvoju, kontroli sredstava, donošenju odluka, koje postoje između muškaraca i žena u odnosu na njihove dodijeljene rodne uloge. Kada govorimo o stvarnoj implementaciji rodno odgovornog obrazovanja, onda možemo reći da suština ovakvih rodničkih analiza ne bi trebala biti samo površna analiza razlika u učešću žena i muškaraca u donošenju odluka ili u pristupu, već bi za krajnji cilj ovakve analize morale imati donošenje učinkovitih mjera za smanjivanje svih oblika diskriminacije.

Nastavni programi također bi značajno trebali biti unaprijeđeni, a kao glavni zadatak imati za cilj pomoći učenicima i studentima da unaprijede svoja znanja i vještine. Ali kako turbulentne promjene u društvu mijenjaju i obrazovni ambijent, tako se i znanja i vještine koje su potrebne učenicima i studentima također mijenjaju. U tom kontekstu također se ističe prijelaz potreba za novim nastavnim programima i modelima nastave koji promoviraju rodnu ravnopravnost. Posebnu pažnju trebalo bi posvećivati rodnoj dimenziji u sadržajima nastavnih programa i razvoju općih planova i programa, gdje bi se nužno morala napraviti detaljna analiza zastupljenosti istaknutih žena kroz našu zajedničku historiju u obrazovnoj literaturi koja se koristi, uloga koje se ženama dodjeljuju, njihovog značaja i doprinosa u nauci i društvu.

Kao i kod drugih područja u sferi obrazovanja, analiza nastavnih programa treba podrazumijevati i razmatranje rodne dinamike. Bitno je uključiti rodno uravnoteženi niz ključnih aktera u analizu i reviziju nastavnih programa, jer su dosadašnje analize nastavnih programa pokazale kako su oni opterećeni patrijarhalnim stereotipima o rodnim ulogama muškaraca i žena.

Sadržaj nastavnog programa treba prilagođavati potrebama učenika/ica i pobrinuti se da njihovo učenje bude relevantno i odgovarajuće. U tom kontekstu svi nastavni sadržaji mogu imati rodnu dimenziju, tako što će sadržaji svih nastavnih programa promovirati principe rodne ravnopravnosti i nenasilja fokusirajući se na ljudska prava i jednakost spolova uz ravnopravan tretman. Pritom obrazovni praktičari trebaju procijeniti svijest nastavnika o rodnoj problematici u sklopu šire procjene potreba za edukacijom nastavnog osoblja.

Zaključak

Uprkos sve većoj svijesti o neravnopravnosti među spolovima te nastojanjima zakonodavnih institucija (državnih i entitetskih) i međunarodnih organizacija da se ostvari ravnopravnost u BiH, suštinske promjene dolaze vrlo sporo. Škole i obrazovne ustanove u svojim formalnim i neformalnim programima i dalje uglavnom prenose znanje, učenje, vrijednosti i iskustva muškaraca. Društvo koje želi biti inkluzivno i rodno osviješteno treba poduzeti svjesne napore kako bi promijenilo stavove i smanjilo razlike među spolovima, a obrazovne ustanove u tom procesu moraju imati ključnu ulogu. Obrazovne ustanove zauzimaju jedinstven položaj u svakoj zajednici i samo kroz podizanje svijesti mogu ispravljati pogrešne informacije i na taj način ilustrirati nove uzorne modele ponašanja. Obrazovnim ustanovama je neophodna pomoć u provođenju rodno osviještene politike. Iako u Bosni i Hercegovini postoje svi zakonski okviri i mehanizmi za provođenje rodno odgovornog obrazovanja, ovaj koncept je i dalje teško razumljiv većini onih koji rade u nastavi, a uz to se ne odražava niti u politikama niti u praksama koje slijede obrazovne ustanove.¹⁶

Društveni uvjeti u Bosni i Hercegovini u kojima se odvija borba za ravnopravnost daleko su od idealnih, bez obzira na to što se stvaraju u kontekstima u kojima bi emancipacija trebala biti neminovnost. Potpuna emancipacija je jedino ona koja preispituje postojeće društvene postavke, a ne ona koja jednostavno uključuje ženu u već postavljene patrijarhalne

¹⁶ Vidjeti više u priručniku: Gender centar RS 2011. *Priručnik za uvođenje principa ravnopravnosti spolova*. Europrint, Banja Luka.

vrijednosti.¹⁷ Upravo to nas i obavezuje da konačno počnemo s procesom stvarne implementacije već postojećih legislativnih okvira, uz kreiranje rodno osviještenih i rodno odgovornih obrazovnih i udžbeničkih politika u Bosni i Hercegovini.

Literatura

1. Filipović-Hadžiabdić, S. ur. 2008. *Pekinška deklaracija i platforma za akciju*. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH i Agencija za ravnopravnost spolova BiH, Sarajevo. <https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2014/01/04-PEKINSKA-DEKLARACIJA-kb.pdf> (pristupano 27. 6. 2021).
2. Gavrić, S., Stojić, H. 2011. *Žene u Bosni i Hercegovini: Dolje ti je Rijeka, dolje ti je pruga*. Buybook, Sarajevo.
3. Gender centar RS 2011. *Priručnik za uvođenje principa ravnopravnosti spolova*. Europrint, Banja Luka.
4. Hadžiomerović-Muftić, H., Idžaković, F., Petrić, N., Zahiragić, A. 2011. *Komentar Zakona o ravnopravnosti spolova*. Helsinški parlament građana, Banja Luka.
5. Kadribašić, A. 2020. *Priručnik za uključivanje principa ravnopravnosti spolova u zakone i politike*. UNDP i UN Women, Sarajevo.
6. Misija OEBS-a u Crnoj Gori, 2017. *Zakoni za žene i muškarce: Praktični vodič za rodno-senzitivno zakonodavstvo*, OEBS, Podgorica.
7. Spahić, A. et al.; priredila Čaušević, J. 2015. *Zabilježene: Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE, Sarajevo.
8. Tematska sjednica "Obrazovanje i ravnopravnost spolova: Analiza zastupljenosti problematike ravnopravnosti spolova u udžbenicima", Komisija za ravnopravnost spolova PDPSBiH, 4. 2. 2010. [file:///C:/Users/LAPtop/Downloads/Zaklju%C4%8Dci%20s%20tematske%20sjednice%20i%20obrazovanje%20i%20ravnopravnost%20spolova%20i%20analiza%20zastupljenosti%20problematike%20ravnopravnosti%20u%20ud%C5%BEbenicima%20\(04.02.2010.\)%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/LAPtop/Downloads/Zaklju%C4%8Dci%20s%20tematske%20sjednice%20i%20obrazovanje%20i%20ravnopravnost%20spolova%20i%20analiza%20zastupljenosti%20problematike%20ravnopravnosti%20u%20ud%C5%BEbenicima%20(04.02.2010.)%20(2).pdf) (pristupano 24. 6. 2021).
9. Štimac Radin, H. ur. 2010. *Rodno osviještena politika u obrazovanju*. Ured za ravnopravnost spolova Vlade Republike Hrvatske, Zagreb.
10. Šuta-Hibert, M. ur. 2015. *Rodni stereotipi: zvuči poznato?* TPO fondacija, Sarajevo.
11. Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini, prečišćeni tekst ("Službeni glasnik BiH", br. 32/10).

¹⁷ Prema Spahić, A. et al.; priredila Čaušević, J. 2015. *Zabilježene: Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE, Sarajevo, str. 264-265.

Mirza Čerkez, prof.

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Rektorat / Rectorate

mirza.cerkez@unsa.ba

UDK 329.12+341.231.14

Stručni članak

LIBERALIZAM I LJUDSKA PRAVA – POGLED NA PROBLEM S DRUGE STRANE OGLEDALA

LIBERALISM AND HUMAN RIGHTS – A VIEW THROUGH THE LOOKING-GLASS

Sažetak

Namjera autora je ponuditi u ovome radu jedan informativno-historijski prikaz nastanka i ponašanja liberalizma kroz historiju s kratkim osvrtom na doktrinu ljudskih prava kao njegov izdanak i ukazati na probleme koji nastaju njihovom primjenom zbog razlikovanja početnih principa liberalizma i problema koji nastaju njihovom primjenom od ljudi koji sebe smatraju liberalima uslijed unutrašnje kontradiktornosti: plastičnosti i popravljivosti početnih principa liberalizma i načina njihovog prevazilaženja.

Ključne riječi: liberalizam, doktrina ljudskih prava, problem univerzalija, moral, relativizam

Summary

The author's intention is to offer in this paper an informative historical reading on the conduct of liberalism throughout history, with a brief overview of the doctrine of human rights as its offspring and point out the problems arising from their practical (mis)application by people who consider themselves liberals due to their misunderstanding of ideology's internal contradictions: plasticity and corrigibility of the primary principles of liberalism and ways to overcome them.

Keywords: liberalism, human rights, the problem of universals, morality, relativism

Kao i mnoge ideologije, liberalizam se pojavljuje unutar različitih političkih konteksta od kojih su mnogi imali kontradiktorna samoprepoznatljiva polazišta, te je danas pojam *liberalna demokratija* oznaka većine, ako ne i sveukupnosti političkih sistema koji se nazivaju *liberalnim*.

Odmah da se razumijemo: ovaj esej nije iznošenje argumenta protiv liberalizma, već naprotiv, jedan informativno-historijski prikaz nastanka i ponašanja liberalizma kroz historiju s osvrtom na ljudska prava kao njegov izdanak. Potrebno je povući razliku između toga šta su početni principi liberalizma i kako političari koji sebe nazivaju liberalima ili se smatraju pripadnicima te grupe krše te iste principe.

Džon Rols (John Rawls) daje definiciju ljudskih prava kao pravednosti: “Ljudska prava nisu posljedica neke određene filozofije, niti jednog od mnogih načina za posmatranje svijeta. Ona nisu samo povezana sa tradicijom Zapada, čak i ako su se prvi put pojavila i nastala unutar te tradicije. Ona potiču od definicije pravednosti.”¹ Kada neko smjelo iznosi jednu ovakvu krajnje nedoličnu i bezobzirnu tvrdnju, najbolji način za njenu provjeru je historija. Još su stari Grci, na koje se zapadna civilizacija voli pozivati kao na vlastite daleke preteče, pokušali definisati šta je pravedno. Isto kao i Rimljani. Ljudska prava su prvi put formulisana u 17. vijeku. Ljudska prava su logički izdanak liberalizma i specifičan proizvod specifičnog vremena i prostora: angloamerički odgovor na skup religijsko-političkih problema iz vremena kada su religija i politika još uvijek činile jednu cjelinu.

Prije nego krenem dalje, želim povući još jednu jasnu crtu i objasniti razliku između objektivnih i subjektivnih prava. Objektivna prava važe uopšteno, ona su važeća za sve. Npr. *dobro je pokopati mrtva čovjeka ili treba biti poslušan roditeljima*. Ovakva vrsta prava ne ističe ko treba pokopati mrtvaca ili ko treba biti poslušan roditeljima, već dužnost. Za razliku od objektivnih, subjektivna prava važe samo za onog ko ih izriče; npr. *ja imam pravo na život, sreću i jednake prilike*. Velika je vjerovatnoća da danas, kad neko spomene prava, ima na umu subjektivno poimanje.

Kada su stari Grci pričali o pravima ili definisali šta je to lijepo, pravedno ili nepoželjno, oni su imali na umu njihovo *objektivno* poimanje: ono što vrijedi za sve. Njima bi najvjerojatnije ideja *subjektivnih prava* bila nerazumljiva; u klasičnom grčkom nije se mogla napraviti rečenička konstrukcija *ja imam pravo na*. Njima je bilo pravedno ono što je u harmoničnom poretku stvari, a ne šta je dobro za pojedinca. Za razliku od njih, Rimljani su definisali pravednost na osnovu pojedinčevog položaja koji je ostvarivao u zajednici: ne na osnovu njegovog vlasništva ili bogatstva, već koliko joj je doprinio.

¹Iz intervjuja Džona Rolsa za *Le Monde* od 30. novembra 1993.

Kako je došlo onda do promjene, pa čak i poremećaja u jednoj ovakvoj vrsti distributivne pravednosti koja je ciljala na društvenu harmoniju? Ignorisanje kršćanstva i njegovog uticaja na razvoj i oblikovanje zapadne civilizacije kao civilizacijskog sklopa ne vodi nigdje. Isto je tako nekim pojedincima nemoguće pojmiti kako su ljudska prava derivat kršćanstva i kršćanske misli.

Moje je mišljenje kako su ljudska prava apstraktan metafizički pojam, neostvariv u državi kao konstrukt nastalom na pravu jačeg.

Prema teoriji društvenog ugovora, jedinog danas mogućeg oblika liberalizma –ugovornog, pojedinci se odriču svojih prirodnih prava u korist suverena (vladara) koji ima pravo raditi šta hoće i koji određuje ko može imati ljudska prava kao građanin dotične države, dok pak teorija ljudskih prava iznosi kako su ona neotuđiva svakome pojedincu. Isto tako smatram kako su ljudska prava sekularna redefinicija kršćanskog poimanja duše, čije dokazivanje i primjena nanovo otvara u novome kontekstu jedan od korjenitih metafizičkih problema koji je bjesnio u skolastici: problem univerzalija.

Problem ontološkog utemeljenja ljudskih prava – problem univerzalija

Problem univerzalija vrtio se oko toga da li postoje opšti pojmovi nezavisno od pojedinačnih stvari. Obrisi ovog problema počeli su se nazirati još u antici kada je Platonu njegov učenik Antisten iz Atine rekao kako vidi konja, ali ne i konjstvo (ideju konja). Problem je prenesen u skolastiku kroz Boecijev prevod djela neoplatoniste Porfirija *Uvod u Aristotelove kategorije* gdje se u uvodu Porfirije pita da li Aristotelove kategorije postoje u umu ili u realnosti, ali se njime nije bavio jer je građa bila obimna za uvod.

Ovaj problem nije zaobišao ni islamsku filozofiju.

Razvila su se dva ekstremna i dva umjerena gledišta pristupa problemu: ekstremni realizam koji tvrdi kako je nešto realnije što je opštije, na čiju je stranu stala Katolička crkva. Nasuprot njemu je stajao ekstremni nominalizam koji je negirao postojanje opštih pojmova i isticao isključivo postojanje pojedinačnih stvari. Ovaj pristup je crkva proglasila herezom, jer je jedan od njegovih glavnih predstavnika (Roselin) otišao toliko daleko da je obnovio herezu modalizma dokazujući logičku nemogućnost postojanja trojednog boga.

Konceptualizam je bio prelazni oblik između ova dva gledišta koji je pokušao njih pomiriti: umjereni realizam Tome Akvinskog je pretpostavljao postojanje opštih pojmova, ali i njihovo zasebno ostvarivanje u svakoj pojedinačnoj stvari ili umjereni nominalizam Pjera Abelara koji tvrdi da opšti pojmovi postoje, ali da ne mogu postojati u realnosti kao samostalna bića.

Kršćanstvo polazi od toga kako svaki pojedinac ima dušu, koja ga dovodi u poseban odnos sa bogom i koja svakome pojedincu daje apsolutnu vrijednost. Uzmimo definiciju duše iz Biblije Kralja Džejmsa kao radnu: duša je duhovna, racionalna i besmrtna supstanca u čovjeku koja mu omogućava mišljenje, razum, čini ga različitim od divljaka i podložnim moralnom vladanju. Besmrtnost duše je temeljni princip kršćanskog sistema vjerovanja, a njena priroda je takva da joj je bog potreban kao predmet vrhovne naklonosti.

Pošto u kršćanskom poimanju duše ista postoji nezavisno od osobnih kvaliteta pojedinca koji je posjeduje i zajednice kojoj taj pojedinac pripada, moguće je posmatrati pojedince ne kao posebne pojedince unutar njihovih zajednica već kao apstraktna ljudska bića koja su sva jednaka po tome što dijele zajedničku esenciju. Pošto je ljudska duša univerzalna i vječna, ljudska bića tada se mogu posmatrati u apstrakciji nezavisno od vremena i prostora i nezavisno od položaja koji zauzimaju u zajednici.

Problem se javio oko pitanja morala. Primijenimo li tada starogrčko poimanje po kojem moral proizlazi iz poretka stvari, to bi značilo kako bog ne može intervenisati u takvome svijetu u kome se dobro i zlo periodički pravilno smjenjuju kao dan i noć.

Tada se javlja nominalizam Vilijama od Okama koji iznosi da, ako je moral inherentan poretku stvari, to ne ostavlja mjesta za božiju intervenciju, pa bi i on morao slijediti poredak stvari. Odatle dolazi ideja kako moral ne potječe od poretka stvari, već proizlazi iz božije volje. Kako je poredak zamijenjen božijom voljom, a čovjek stvoren na božiju priliku, mali je korak do zamjene božanske volje ljudskom: voljom svakog pojedinca, što rezultira moralom koji je zasnovan na univerzalnim apstraktnim pravima koja isijavaju iz volje svakoga pojedinca i evo nas na prosvjetiteljskoj definiciji ljudskih prava.

Učenje o pojmu kao pravoj stvarnosti prvi je iznio Platon. On je smatrao da ideja kao jedinstvo određenja vrste mnoštva postoji realno i ona je uzrok same stvarnosti. Ovakav način mišljenja preuzima Augustin, ali on ne prihvata ideje kao samostalno područje, nego ih prenosi u božiji um i tumači kao misli samoga boga. To je nastavio srednjovjekovni realizam i u opštem gledao božiju uzročnost svega što postoji. Tako je logički pojam u realizmu dobio ontološko-teološku interpretaciju.

Nominalisti su pošli drugim putem. Oni su priznavali samo pojedinačnost, a opšte su smatrali kao zvuk ili izrazom pojedinačnog do koga dolazimo subjektivnim putem, apstrakcijom. Dakle, njihov zaključak je glasio: opšte izvan subjekta ne postoji. Ovu misao je već u antici izrazio gore spomenuti Platonov učenik Antisten iz kiničke škole.

Liberalizam danas postoji unutar različitih političkih konteksta. Iako danas pojam *liberalna demokratija* uključuje većinu (ako ne i sve) političke sisteme koji tvrde da su liberalni, veoma je izvodivo zamisliti neliberalne demokratije ili nedemokratske liberalne države. Nije potrebno ići daleko u prošlost po primjere: liberalizam je postojao uporedo sa kolonijalizmom. Šokantnije je kako su države koje se zaklinju da su bastioni liberalizma, poput Francuske ili SAD-a, imale sve do početka 19. vijeka institucionalizovane programe ropstva na rasnoj osnovi. Važno je napomenuti kako je liberalizam na mnoge načine operacionalizovan poput religije. Ljudi koji sebe smatraju “liberalima” obično vjeruju u pojmove poput “sloboda govora i izražavanja” na isti način kao što su drevni ljudi antike mogli vjerovati u postojanje Zeusa ili Here.

Liberalizam se najbolje i najbrže shvaća kroz ideje i razmišljanja početnih mislilaca koji su obrazložili njegove teorije. Društvo je također važno za uzeti u obzir, ali samo u mjeri do koje je odlučno prihvatiti ili odbaciti određenu političku filozofiju.

Ko bi bili mislioci od kojih bismo trebali izvlačiti ideje liberalizma? Odgovor zahtijeva proces eliminacije koji bi utvrdio ko nije prikladan za predstavljanje liberalizma. Temeljni princip ovog procesa je neograničavanje na mislioce liberalizma. Tomas Hobs nije na ovome spisku npr. jer oko njega postoji značajna naučna kontroverza do koje mjere se on može smatrati liberalnim. Drugi princip isključenja je popularnost mislilaca u nekome društvu, što i ne mora ukazivati na njihovu akademsku vrijednost. Savremeni primjer bi bio Džordan Piterson (Jordan Peterson) koji je izuzetno popularan u zapadnim reakcionarnim konzervativnom krugovima, a koji nema pojma o marksizmu koji rado napada ili koji ima krive postavke i uvjerenja o postmodernizmu (obnavlja sanitetizovanu nacističku naraciju o komunističkoj zavjeri za rušenje Zapada). Nasuprot ovome, metoda selekcije mislilaca može se pridodati drugome principu kao principu po sebi. Treći zahtjev je uklapanje mislilaca unutar jedne od tri kategorije: prva kategorija uključuje mislioce koji se smatraju osnivačima ideologije. U slučaju liberalizma, može se iznijeti uvjerljiv argument kako je ovdje mjesto Džonu Loku i Šarlu Monteskjeu (Charles de Montesquieu).

Drugoj kategoriji pripadaju mislioci koji se smatraju obnoviteljima ideologije: pojedinci koji su rekonstituisali ideologiju na značajan način. Tu uključujem Džona Stjuarta Mila čije su dorade ideologije postale kategorički važne za unutrašnje rasprave unutar liberalizma. Treća kategorija su mislioci koji se smatraju glavnim “doprinositeljima”. Što se tiče liberalizma, tu je riječ o Džonu Rolsu čija su razjašnjenja postala relevantna u filozofskom diskursu 20. vijeka.

Ove principe ću koristiti kao filter za prosijavanje mnoštva akademskih radova o ideologijama koje istražuju čime se dobija najbolje od najboljeg iz filozofskog razmišljanja. Međutim, neko kritičan može iznijeti slučaj da li se filozofi uopšte smatraju filozofima, misliocima ili teoretičarima samo zbog toga što ih značajan dio društva smatra takvima.

Drugim riječima, ako neakademska masa (ili politički agenti koji također ne predstavljaju neakademsku klasu) nisu smatrali Loka filozofom iz bilo kojeg društvenog, političkog ili ekonomskog razloga, onda Lok ne bi bio smatran filozofom, a kamoli “osnivačem” političkog liberalizma. Stoga je možda ironično kako su laici krajnji faktor odluke o tome koga smatrati učenjakom ili specijalistom u nekoj akademskoj oblasti.

Ovo je iz više razloga problematično. Prvo, ako je društvo diskriminatorno, eksploatisane klase nikada se ne mogu smatrati naučnim, bez obzira na njihove sposobnosti i doprinos društvu. Drugo, teoretičar može imati logički neispravnu, ali retorički privlačnu teoriju koja se može dopasti nekim masama. Ovu posljednju tezu je iznio Platon kao razlog svog odbacivanja demokratije. Treće, institucije kao što su univerziteti ili parlamenti mogu iz političkih ili ekonomskih razloga dozvoljavati samo filozofski diskurs unutar specijalizovanih ideoloških parametara. To je uglavnom neizbježno. Dakle, izuzetno je važno dati predgovor da ono što će uslijediti odnosi se na najpopularnije akademske ideje određene ideologije.

Liberalizam se može podijeliti u tri kategorije: fiskalni, društveni i politički. Mada je fiskalni ili ekonomski liberalizam relevantan i važan za ovu raspravu, nećemo ići u njegove detalje. Temeljna načela liberalizma su najbolje sažeta u poznatom Lokovom djelu “Dvije rasprave o vladi”: “Svo čovječanstvo je jednako i nezavisno, niko ne bi trebao nauditi jedan drugom u njegovu životu, zdravlju, slobodi ili imovini.” Slična formulacija koristi se i u američkoj Deklaraciji o ljudskim pravima: “Smatramo da su ove istine očigledne, da su svi ljudi stvoreni jednaki, da ih je njihov Stvoritelj obdario određenim neotuđivim pravima, među kojima su život, sloboda i težnja za srećom.”²

Fokusiraću se na djela tri filozofa po imenu Džon: “osnivača”, obnovitelja i “glavnog doprinosioca”. Džon Lok (John Locke) smatra se osnivačem modernog liberalizma jer je on postavio epistemološke temelje svim misliocima koji su došli iza njega. Za Loka se može reći da je imao najviše uticaja na ideološki politički establišment nacija kao npr. Velika Britanija,

² Američka deklaracija nezavisnosti:

https://www.constitutionfacts.com/content/declaration/files/Declaration_ReadTheDeclaration.pdf.

SAD i Francuska. Džon Stjuart Mill (John Stewart Mill) smatra se obnoviteljem liberalne misli, budući da je on obnovio diskusiju o liberalizmu na akademskom i na društvenom nivou. Smatra se “progresivnim” zbog svojih stavova o opštem pravu glasa (učešće žena u politici), koji bi bili nagovještaj prvog i drugog talasa feminizma. Konačno, nesumnjivi veliki doprinos liberalizmu je Rolsovo korištenje misaonih eksperimenata kada se zalaže za ovu ideologiju. Džon Rols je bio najrašireniji doprinosilac liberalnoj nauci u akademskim krugovima 20. vijeka.

Lokova moralna filozofija je kritikovana zbog njene očite nekoherentnosti. Džerom B. Šnevind (Jerome B. Schneewind) ovu kritiku ovako rezimira: “Lokovi neuspjesi su ponekad jednako značajni kao i njegovi uspjesi. Primjer su njegovi stavovi o moralu.” Lokov najpoznatiji rad o epistemologiji – *Esej* – jasno prikazuje Loka kao empiristu koji daje primarnu prednost iskustvu i podacima dobivenim kroz informacije dobivene kroz čula kao primarni, ako ne i jedini način sticanja znanja. Ono što ga razlikuje od logičkih pozitivista 20. vijeka je njegovo neodbacivanje “ideja uma” kao stvarnih, ili kao istina u nekim slučajevima. Lok kaže: “Kad god um uputi jednu od svojih ideja na nešto van njega, ta ideja postaje kandidat da bude istinita lažna, jer u takvoj referenci um prešutno pretpostavlja da ideja odgovara vanjskoj stvari.”³ Međutim, kada Lok kaže da mi možemo imati ideje u našem umu koje mogu biti kandidat za istinu, on se naglo zaustavlja kako ne bi rekao da one mogu biti istinite po sebi.

Ovo bi naravno bilo dosljedno da se Lok nije tu zaustavio i dodao: “(On je) hrabar da misli da je moral sposoban za Demonstraciju kao i matematika: jer precizna stvarna Suština moralnih riječi stoji za, može biti savršeno poznata, i tako Kongruentnost, Nepodudarnost samih Stvari, mogu biti sigurno otkriveni, i u čemu se sastoji savršeno znanje.”⁴

Očit problem u ovome je što se za matematiku, koja je sama po sebi metafizički jezik, ne može reći da postoji u stvarnome svijetu u bilo kakvom stvarnom empirijskom smislu. Izgleda kako je Lokov očigledni empirizam suprotstavljen njegovom pokušaju da bude kartezijanski racionalist i da pretpostavi postojanje morala koji je moguće praktično demonstrirati. Lok se koristi teologijom, pretjeranim pozivanjem na Boga kako bi našao izlaz iz svoje epistemološke kaljuge. Iako je uočljivo u njegovoj izreci npr. da “sa čulnim opažanjem koje pokazuje put, razum nas može dovesti do znanja zakonodavca ili neke superiorne moći kojoj smo nužno podložni.” Loku je

³ An Essay concerning Human Understanding, 25th edition, London, Printed for Thimas Tegg 73, 1825, str. 276.

⁴ An Essay concerning Human Understanding Written by John Locke, 25th edition, London, Printed for Thomas Tegg 73, 1825, str. 378.

moral koji vidimo kao “samoočigledan” rezultat toga što je Bog obdario ljudska bića sposobnošću da prepoznaju tu realnost. Ovo se naravno kosi sa njegovim empirističkim insistiranjem u drugim dijelovima *Eseja*, kao što Bog na više od jednog očiglednog načina protivrječi empirističkoj premisi. Još jedan sloj kontradikcija u Lokovom moralnom i epistemološkom rasuđivanju odnosi se na njegov hedonistički moral. Lok kaže kako “ništa osim zadovoljstva ili bola ili onoga što izaziva ili pribavlja Zadovoljstvo i bol za nas” nije važno za ostvarivanje morala. Postavlja se jednostavno pitanje: kako utvrđujemo da nas Božiji moral vodi u hedonizam? Da li činjenica da su ljudska bića sposobna za bol i zadovoljstvo dokazuje da nas je Bog obdario sposobnošću da ovo prepoznamo kao “samorazumljivi” moral? Ako je tako, kako možemo dokazati nešto tako na empirijski način korištenjem čulnih spoznaja?

Ova pitanja su stvorila kritiku kod filozofa koji nisu bili u stanju zasititi Lokova vuka i ostaviti kozu čitavu. Glavno pitanje bi bilo: kako ovo uopšte utiče na liberalizam?

Ako su Lokovi početni principi jasno kontradiktorni, kao što sam i uspio dokazati, možemo li sigurno pretpostaviti da je čitav njegov sistem vlasti zasnovan na nekoherentnom moralnom rezonovanju? Dalje, budući da se Lokovi principi u velikoj mjeri oslanjaju i zasnivaju na postojanju Boga koji stupa u interakciju, kakvu bi zamjenu početnih principa liberalni ateisti uspostavili (posebno imajući u vidu Lokovo liberalno koje uopšte ne bi prihvaćalo ateizam) da spase liberalizam kao koherentnu filozofiju odozdo ka gore?

Sliku dalje usložnjava procjenjivanje jednog od ključnih Lokovih argumenata: njegovu raspravu o prirodnom pravu i jednakosti.

Ova rasprava nalazi se u poglavlju “Država prirode” u njegovoj *Drugoј raspravi*. Za Lokovu liberalnu filozofiju je centralno mjesto poenta rađanja “jednakim” (još jedan često citirani pasus iz Američke deklaracije nezavisnosti). U svom pobijanju Roberta Filmera (koji je branio doktrinu božanskih prava kralja) Lok iznosi biblijske argumente protiv ropstva braneći jednakost. Lok uviđa da ljudska bića jesu prirodno u “stanju savršene slobode da odrede svoje postupke, raspolažu svojom imovinom i ličnostima kako smatraju da treba u granicama zakona prirode, bez traženja dopuštenja ili zavisnosti od volje bilo kog drugog čovjeka.”⁵ Lokova rasprava o slobodi više se čini deskriptivna nego sugestivna utoliko što se čini kako on ukazuje na stvari kakve ne bi trebale biti. Čisto iz filozofske perspektive, može se postaviti pitanje kako je Lok došao do ovog zaključka i gdje se determinizam uklapa u njegovu teoriju.

⁵ Two Treatises of Government by John Locke, str. 93.

Čini se kako Lok dokazuje da je ljudsko biće nezavisno od bilo kakve odlučne ili na drugi način uvjerljive sile koja utiče na nj. Kako ovo možemo dokazati? Da li je Lok pokušao osigurati mehanizam pomoću kojeg se bilo šta od ovog može utvrditi? Sasvim je očigledan bolni odgovor na ova goruća pitanja. Lok definiše jednakost kao “stanje (...) u kome su sva moć i jurisdikcija recipročni, niko nema više od drugoga, ne postoji ništa očiglednije od tih stvorenja iste vrste i ranga, promiskuitetno rođenih na svim istim prednostima prirode i upotreba istih sposobnosti, također treba da budu jednaka među drugim bez podređenosti i podčinjavanja, osim ako gospodar svih njih treba, bilo kakvom očitom izjavom svoje volje, postaviti jedno iznad drugog i dodijeliti mu putem evidentnog i jasnog imenovanja, nesumnjivo pravo na dominaciju i suverenitet.”⁶

Uočava se očita suprotstavljenost drugog dijela ovog citata sa prvim. Ova Lokova lutanja ne ukazuju samo na nedosljednosti unutar njegova početnog misaonog procesa već i na njegovo snažno oslanjanje na Bibliju kako bi napravio slučaj za društvo. Upravo na ovakvim klimavim temeljima upoznajemo se sa Lokovim konceptom društvenog ugovora, kao i zaštite života i imovine.

S obzirom na ovakve temelje, stoga bi se činilo poštenim da ih je iznio savjesni kritičar Lokovih biblijskih argumenata (kao npr. prirodnjak, pozitivist ateista) koji bi bio u stanju preformulisati, preispitati ili na drugi način odbaciti Lokov dokaz kao nezadovoljavajući, patetičan ili čak razočaravajući.

Uprkos ovoj gruboj epistemološkoj stvarnosti, Lokove ideje su postale toliko duboko ukorijenjene u društveno tkivo zapadnih društava da je teško zamisliti njihovu reviziju u skorije vrijeme. To je iz razloga što, mada utemeljen na teološkim (pa čak i biblijskim) pravilima, Lokov sistem upravljanja ne treba nijednu od ovih stvari da bi funkcionisao.

Štaviše, čini se da su neke vlade koje naglašavaju važnost slobode mnogo uspješnije od druge vrste despotskih vlada koje čine suprotno. Šta možemo zaključiti iz ovog posmatranja? Historijski eksperimenti su nam pokazali da su vlade koje naglašavaju provjere i ravnoteže i podjelu vlasti (kako će Monteskje kasnije razraditi) uspješne u promovisanju ljudskih sloboda i građanske kohezije. Ovdje moramo biti oprezni i razlikovati između korisne ideje i istine, jer nužno jedno ne povlači drugo.

Iz Lokove teorije dâ se zaključiti da ljudska prava potječu od Boga jer je on ljude smatrao svojom svojinom, pa ih je zbog toga dao ljudima. Međutim, vjera u Boga i ljudska prava dijele istu osobinu: da su samoočita, umjesto da

⁶ Ibidem.

se do njih došlo empirijskim putem. Isto kao što danas pobornici ljudskih prava govore kako bi društvo bez ljudskih prava zapalo u kaos, isto su tako srednjovjekovni ljudi govorili da bi svijet bez vjere u Boga zapao u kaos.

U svakom slučaju Džeremi Bentam dalje razvija hedonistički princip. Bentam je tvorac utilitarizma – najvećeg dobra za najveći broj. U svojim radovima Bentam se koristio diskursom sličnim Lokovim utoliko što bol i zadovoljstvo opisuje kao “dva gospodara”. Kao rezultat logičkih implikacija ovog principa mnogo je postavljeno pitanja uključujući i ono sa grupnim silovanjem: da li bi scenario grupnog silovanja bio prihvatljiv, jer na kraju krajeva omogućava najveće zadovoljstvo najvećem broju ljudi? Od ove tačke Džon Stjuart Mil, koji je bio izložen i Bentamu, utilitarizmu, postaje instrumentalan. On je popularizovao poznati princip štetnosti u svojoj knjizi *O slobodi*. Ovaj princip postulira da se može raditi šta god hoće (naglašena sloboda) sve dok se nekome ne nanese šteta.

Filozofije Loka i Mila su proizvod (veoma različitih) historijskih perioda u kome su oba živjela. U slučaju Loka, politička situacija je bila veoma nestabilna u Engleskoj: Engleski građanski rat (1649-1660) i Slavna vigovska revolucija iz 1688.

U Povelji prava iz 1689. su sadržane mnoge Lokove ideje o vladi, što ga je pretvorilo u jednog od najuticajnijih ljudi svih vremena. Religija ili teologija je bila ključna za filozofiju i Loka i Mila, ali je bila izuzetno važnija Loku. Ali kako su oba bili nekonformisti: kršćanin unitarijanac u slučaju Loka pa čak i agnostik u slučaju Mila, religioznost je počela jenjavati u viktorijanskom periodu. To je bilo zbog prividne kontradikcije religije sa novim naučnim diskursom i pojavom zamjenskih filozofija koje bi ljudi koristili da daju smisao svom životu. Mil je od izuzetne važnosti za današnje rasprave o liberalizmu, jer je njegove stavove o slobodi govora, izražavanja i štampe iz društvenog diskursa normativno prihvatila većina institucija zapadnog svijeta. Bez pretjerivanja je i reći da su stavovi koje je Mil učvrstio šablon za većinu mainstream političkog diskursa. Odstupanje od takva šablona signalizovalo bi neprihvatljivu ideološku aberaciju velikom broju pripadnika zapadnih postprosvjetiteljskih masa.

U epistemološkom smislu Mil nastavlja tamo gdje je Lok stao. Čini se kako Mil prepoznaje nekoherentnost teološke filozofije i proširuje se na sekularne načine kojima je Lok unapređivao svoju teoriju. Mil preciznije naglašava hedonizam koji je Lok prenio na Bentama, bliskog prijatelja Milovog oca. U knjizi *O utilitarizmu* Mil govori kako se ljudski ciljevi trebaju zasnivati na

“zadovoljstvu i slobodi od bola, kao jedinim stvarima poželjnim kao ishod”.⁷ Svrha života, prema Milu, jeste biti srećan, što se može vidjeti iz njegove izreke: “Utilitarna doktrina je da je sreća poželjna i jedina stvar poželjna kao ishod.”⁸ Neki raniji Milovi kritičari su uočili kako princip poželjnosti možda neće dozvoliti razlikovanje između životinjskih nagona i viših intelektualnih težnji. Ova kritika je bila neutemeljena, kao što Mil čuveno kaže da je “bolje biti nezadovoljno ljudsko biće nego zadovoljna svinja; bolje biti nezadovoljni Sokrat, nego zadovoljna budala.” Moguće je tvrditi, čak i da je takav slučaj, da se to ne bi mnogo kosilo sa početnim premisama Milove teorije.

Implikacija moralnog relativizma je u velikoj mjeri jasna iz Milova principa korisnosti: npr. nešto što može biti dobro za jednu osobu (činiti je srećnom) možda nije tako drugoj osobi. Dakle, krajnja istina gubi se negdje u potpunosti. Lokovo teološko polazište je pružilo ono što Milovo čisto utilitarno nije moglo: smjelost i sigurnost. Za Mila: “Kredo koje prihvata temelj morala, korisnosti ili princip najveće sreće, drži da su pravi postupci srazmjerni tome što imaju tendenciju da promoviraju sreću, a pogrešni oni koji imaju tendenciju da proizvode obrnuto od sreće.”⁹

Mil proširuje Bentamovo “najveće zadovoljstvo za najveći broj” obrazlažući da bi se postupalo *moralno* mora djelovati u skladu sa onim što bi dopuštalo da se desi.

Koje je dokaze Mil imao za utilitarizam? Filozofi kao Džefri Sejer Mekord (Geoffrey Sayre McCord) potpuno odbacuju Mila kao nedosljedna ili nekog ko krivo rezonuje.

U pokušaju da dokaže utilitarizam iz prvim početnih principa Mil kaže: “Jedini dokaz koji se može dati da je predmet vidljiv je to da ga ljudi zaista vide. Jedini dokaz da se zvuk može čuti je da ga ljudi čuju i slično sa drugim izvorima našeg iskustva. Slično pretpostavljam da je to jedini dokaz na koji je to moguće izvesti sve što je poželjno da to ljudi zaista žele. (Ovaj paragraf su Milove precizne riječi. Op. a) Ako je sreća ishod koji utilitarna praksa predlaže sama sebi, nije bila priznata u teoriji, a u praksi da bude ishod, nikoga ne može uvjeriti da je to ishod.”¹⁰ Milova centralna tvrdnja je opravdavanje sa etičke strane principa najveće sreće. Mil je ubijeđen da se uvećavanje sreće i smanjenje patnje odnosi na društveno kao cjelinu, pa su zbog toga etički ispravni postupci oni koji povećavaju sreću u društvu za najveći broj ljudi i smanjuju ljudsku bol za najveći broj ljudi.

⁷ Stuart Mill, *John Utilitarianism*, 1863, Batoche Books Kitchener, 2001, str. 36.

⁸ Ibid., str. 35.

⁹ Ibid., str. 10.

¹⁰ Ibid., str. 35.

Ono što nam Mil dalje sugerije je posmatrati ljude kao sebične i usmjerene na ono što njih čini sretnim. Šta njih čini sretnim stoga mora biti dobra stvar. Ovakav egocentrični pogled na ljudska bića ne pomaže nikako usidrenju početnog principa korisnosti. Milov logični skok sa nečeg što je *poželjno* na ono što je *dobro* filozofski je utemeljen. Taj tok misli također pretpostavlja kako su ljudska bića sebična po svojoj prirodi, nipošto altruistična – što je nedokazana pretpostavka.

Kako dokazati da je ono što volimo dobro? Kako onda dokazati da se ljudska bića “rađaju jednaka i slobodna”, ako izuzmemo Lokovo teološko promišljanje? Ova pitanja nisu samo mučila Loka i Mila već su i tegobna svakom liberalnom filozofu koji je pokušavao na neki način dati nekakvu epistemološku osnovu liberalizma. Ontološko utemeljenje vjerovanja je neriješen problem zapadne filozofije, pa stoga ni epistemološko utemeljenje liberalizma nije izuzetak.

Džon Rols u predgovoru svog djela *Teorija pravednosti* ovako komentariše neuspjeh ovih početnih principa:

“Jedan od razloga za to je taj što ga je podržavao dugi niz briljantnih pisaca koji su izgradili zaista impresivnu misao po svom obimu i prefinjenosti.” Ponekad zaboravimo da su veliki utilitaristi, Hjum (Hume) i Adam Smit (Adam Smith), Bentam (Bentham) i Mil bili prvoklasni društveni teoretičari i ekonomisti; a moralna doktrina koju su razradili je uokvirena za zadovoljavanje potrebe svojih širih interesa i uklapanja u sveobuhvatnu šemu. Oni koji su ih kritikovali su to često činili na mnogo užem frontu. Oni su ukazali na nejasnoće principa korisnosti i istakli očigledne neusklađenosti između mnogih njegovih implikacija i našeg moralnog osjećanja. Ali, vjerujem, nisu uspjeli konstruisati izvodljiviju i sistematsku moralnu koncepciju sposobnu da im se suprotstavi. Ishod je taj da nam se često čini kako smo prisiljeni birati između utilitarizma i intuicionizma. Najvjerovatnije se konačno odlučujemo na varijantu principa korisnosti koji je opisan i ograničen na određene *ad hoc* načine intuicionističkim ograničenjima. Takav pogled nije iracionalan; i nema garancije da možemo bolje. Ali ovo nije razlog da ne pokušate.”¹¹

Milov neuspjeh utemeljivanja svog primarnog principa korisnosti na ičemu je natjerao Rolsa da teži “predstavljanju pojma pravednosti koja uopštava i prenosi na viši nivo apstrakcije poznatu teoriju društvenog ugovora kakvu pronalazimo npr. kod Loka, Rusoa i Kanta.”

¹¹ Rawls, J. A Theory of Justice. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999, uvod, str. xvii.

Ovdje je posebno značajno Rolsovo navođenje “neuspjeha” zasnivanja političke filozofije ili na utilitarizmu ili na intuicizmu. U pripovijedanju o vlastitoj moralnoj filozofiji može se reći sa potpunom ironijom da Rols ponavlja neku vrstu hedonizma o kakvom su govorili njegovi prethodnici. Pozivajući se na svoju “teoriju dobra”, Rols ovaj hedonizam pakuje u “kantovsku” logiku:

“To je poznato još od Aristotela i nešto slično su prihvatili filozofi tako drugačiji u drugim aspektima kao što su Kant i Sidžvik. To nije sporno između doktrine ugovora i utilitarizma. Glavna je ideja da dobro čovjeka se određuje onim što je za njega najviše racionalan dugoročni životni plan s obzirom na razumno povoljne okolnosti. A čovjek je sretan kada je manje-više uspješan na putu ostvarivanja ovog plana. Ukratko rečeno, dobro je zadovoljenje racionalne želje. Dakle, pretpostavljamo da svaki pojedinac ima racionalan plan života sastavljen u skladu sa uslovima s kojim se suočava. Ovakav plan je osmišljen kako bi dozvolio harmonično zadovoljenje njegovih interesa. Planira aktivnosti tako da se različite želje mogu ispuniti bez smetnji. Dolazi do toga odbacivanjem drugih planova za koje je ili manje vjerovatno da će uspjeti ili koji ne predviđaju takvo inkluzivno postizanje ciljeva. S obzirom na dostupne alternative, racionalan je onaj plan koji se može poboljšati, ne postoji drugi plan koji bi, uzimajući sve u obzir, bio poželjniji.”¹²

Rolsov čuveni misaoni eksperiment *veo neznanja* zaista se zasniva na ovim premisama. Rolsovo korištenje izraza *racionalna želja* otkriva njegov očaj da utemelji početne principe svoje teorije u nešto moralno realnije. Ustvari, čini se da je zaglavio u istoj kaljuži kao i njegovi prethodnici, a koju nastoji izbjeći. U fusnotama poglavlja u kojem objašnjava *veo neznanja* Rols sljedeće kaže: “Veo neznanja je toliko prirodno stanje da mora da je nešto slično mnogima palo na pamet. Vjerujem da je formulacija u tekstu implicitna Kantova doktrina kategoričkog imperativa i na ovaj način je definisan proceduralni kriterijum i kako ga Kant koristi. Dakle, kada nam Kant kaže da testiramo našu maksimu razmatranjem onog što bi bio slučaj da je to univerzalni zakon prirode, on mora pretpostaviti kako mi ne poznajemo svoje mjesto u ovome zamišljenom sistemu prirode. Vidi npr. njegovu raspravu o temi praktičnog prosuđivanja u *Kritici praktičnog uma*, izdanje Akademija, vol. 5, str. 68-72.”¹³

Ovdje su glavni problem različita epistemološka polazišta Kanta i Rolsa. Ostavivši po strani Kantov transcendentelni idealizam (koncept s kojim se mnogi filozofi hrvaju), Kant u *Kritici čistog razuma* kaže: “Ako se intuicija

¹² Ibid. str. 79.

¹³ ibid. str. 118.

mora prilagoditi konstituciji objekta, onda ne vidim kako mogu znati bilo šta od njih a priori; ali ako je predmet (kao objekt čula) u skladu sa konstitucijom naše sposobnosti, onda mogu sebi vrlo dobro predstaviti takvu mogućnost.”¹⁴

Uočiste li nepodudarnost Kantovog prividnog prihvatanja *intuicije* i Rolsovo svesrdno odbacivanje toga na početku ovog odjeljka? Rolsov *reflektivni ekvilibrijum* je moralno-konstruktivistički model koji ima za cilj “pronaći opis početne situacije koja izražava i razumne uslove i daje principe koji odgovaraju našim razmatranim uredno prilagođenim prosudbama.”¹⁵ John Arras za ovaj model ističe kako on nije ni pokušaj postizanja moralne istine. Ovo jedino može impresionirati pojedinca koji u Rolsu vidi ponovno izražavanja početnih principa liberalizma koji su iznijeli njegovi ideološki preci, ali se isto tako može reći da ni Rols nije ostvario neku veću epistemološku korist. Međutim, ono što je bolno uočljivo je Rolsova, mada oklijevajuća, potreba za rekonstrukcijom početnih liberalnih principa, što pokazuje njegovo nezadovoljstvo njima kao istinitim početnim principima.

Završna razmišljanja

U ovom radu sam pokušao pokazati plastičnost i popravljivost početnih principa liberalizma na način kako su ih iznijela tri glavna mislioca tradicije. Svakako da nisam pokušao pružiti iscrpnu listu teoretičara liberalizma, pa zato kažem da ne predstavlja “liberalnu misao” u potpunosti, već pokrivanje velikog dijela početnih principa kako ih je prihvatila velika većina glavnih doprinosilaca. Liberalizam se brzo širio nakon što ga je prihvatio dio vlasti i nakon što je postao dio elitističkog diskursa u evropskim kolonijalističkim zemljama. Ljudima se on još više dopao nakon prelomnih trenutaka kao što su Slavna vigovska revolucija u Engleskoj 1688, Američki rat za nezavisnost 1776, Francuska buržuska revolucija 1789, a u novije vrijeme nakon dva svjetska rata. Liberalizam je dao osnovu za toleranciju između zemalja i naroda u njima. S ove tačke gledišta, liberalizam se pokazao korisnim posebno Evropljanima i njihovim teritorijalnim proširenjima, jer im je to omogućilo koegzistenciju, a u skorije vrijeme i ujedinjavanje protiv zajedničkog neprijatelja. Ljudima je liberalizam omogućio da (u frojdovskom smislu) ispoljavanje vlastitog *ida* i ograničavanje *superega*. Mnoge stvari su postale društveno dopuštene, što bez liberalizma ne bi bio slučaj. Osim njegove kvazireligijske rasprostranjenosti širom planete, mnogi vjeruju također da je liberalizam istinit i nepromjenljiv kao da su njegovi principi božanski

¹⁴ Critique of Pure Reason, Macmillan & CO Ltd, 1922, Critique of Pure Reason, str. 693.

¹⁵ Rawls, J. A Theory of Justice. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999, str. 18.

nametnuti. Sloboda govora, izražavanja i štampe su *dobre stvari*. Za nekoga ko je lišen uživanja u njima, smatra se da se prema njemu nepravedno ili neprikladno postupa.

Postavimo li striktno filozofsko pitanje: ostavljajući po strani društvene implikacije tog čina, možemo se pitati: u koje filozofsko opravdanje ovih propisa moramo vjerovati ako epistemološki temelji liberalizma nisu definitivno postavljeni? Zašto kao Rols osjećati potrebu za preispitivanjem pogrešnih primarnih načela liberalizma umjesto njihovog direktnog odbacivanja?

Svjestan sam kako je govoriti danas kritički o liberalizmu i njegovom logičkom izdanku – ljudskim pravima znači udarati na temelje društvenog uređenja Zapada, slično kao u srednjem vijeku napadati doktrinu božanskih prava kralja. Zar nije Marks u pravu kada kaže da se historija prvi put ponavlja kao tragedija a drugi put kao farsa? Danas su ljudska prava uzdignuta na isti pijedestal na kom je prije njih sjedila doktrina božanskih prava kralja.

S ovim na umu, kakva je epistemička razlika između nekoga drevnog zapadnjaka Atinjanina koji je vjerovao u Atinu da poboljša svoje društvo (bez temeljnog opravdanja za to) i modernog koji vjeruje u liberalizam (bez opravdavanja početnih principa) želeći poboljšati svoje društvo?

Imajte na umu tvrdnje kako je liberalizam bolji od svih drugih alternativa jer sprečava krvoprolića ili sukobe (Bosna je očit primjer kako ovo nije istina) ili kako dozvoljava lično izražavanje ili bilo šta drugo: to su argumenti pogodnosti za korisnost liberalizma, pa su u tom smislu dobri argumenti. Međutim, ono što je potrebno istaći je plastičnost početnih principa liberalizma koji ne dozvoljavaju donošenje definitivnih ili stvarnih moralnih sudova zasnovanih na liberalnom okviru. Stoga je liberalizam potrebno posmatrati kao ideologiju filozofske pogodnosti koja, ako se ne poštuje, uzrokuje društvene probleme, umjesto mjerila za bilo kakvu vrstu istinskog morala.

Postavimo na kraju nekoliko problematičnih pitanja liberalima:

Ako je početno opravdanje za slobodu ljudi i jednakost bilo teološko – tj. utemeljeno u Bogu, kako je čitava plejada filozofa epigona mogla usvojiti to vjerovanje i sistem vjerovanja, a da ga ne utemelje na istome principu? Mil vjeruje u jednakost, ali bez spominjanja Boga – on preuzima kompletnu teološku komponentu liberalizma, ali se ne poziva na Boga kao na njegova jamca. Na šta se misli kada se kaže da smo svi rođeni jednaki? Slobodni?! I sam Lok je govorio da nije važeći ovaj princip u svim slučajevima: Bog može

npr. odrediti da nismo svi jednaki. Bukvalno gledano, nismo svi rođeni jednakim. Neko je rođen u svili i kadifi, neko u bijedi, neko crn, a neko bijel i nizak, neko žut i visok, neko genijalan, a neko retardiran, pa gdje je tu onda jednakost? Jedino što tu vidim je nejednakost. Neko će tu zastupati jednakost prilike, neko jednakost ishoda, pa se to mora podešavati zbog neistinitosti tvrdnje kako smo svi rođeni jednaki. Šta na kraju krajeva znači da smo rođeni slobodni? Dobar dio filozofa tvrdi kako je sve unaprijed predodređeno, pa čak i materijalisti: genetikom i okolinom. Pa gdje je tu sloboda? Da li postoji interni mehanizmi unutar liberalizma kao doktrine koji brane liberalu da bude ili postane npr. rasist ako mu to pričinjava zadovoljstvo? Ko ima pravo provoditi ljudska prava – silom ako je potrebno? Možda onaj ko ih je i darovao – država?

Mil je nastojao dokazati utilitarizam uvođenjem *principa štetnosti*. Prema takvoj definiciji, utilitarizam je najveće dobro za najveći broj ljudi i stvari se vraćaju na ono što pojedincu pričinjava *zadovoljstvo* i to je najnormativniji način opisivanja liberalizma – preko hedonističkog principa čiji je logički izdanak utilitarizam u kog Mil ugrađuje princip štetnosti: *radi sve što ti čini zadovoljstvo sve dok to drugom ne počne štetiti*. Četvrto poglavlje Milove knjige *Utilitarizam: Kojoj vrsti dokaza podliježe princip korisnosti* – njegovo dokazivanje utilitarizma je najviše napadano poglavlje i segment u historiji filozofije. Osnova napada je logička greška, začarani krug. Zbog toga su ozbiljni liberalni filozofi složni kako je nemoguće dokazati utilitarizam ili hedonistički princip, te da su početni principi liberalizma *plastični i podložni promjenama*. Liberalni principi nisu: *fiksni, apsolutni, objektivni, niti istiniti*. Mil zaista proširuje slobode govora, ali to zasniva na popravljenim neutemeljenim principima. Na moralno-filozofskoj osnovi, to je pitanje neutemeljeno, jer liberalna kritika nema epistemološke težine. Na kraju se postavlja pitanje: da li je liberalizam istina samo onda kada od njega ima koristi bijeli evropski čovjek?

Ali zbog čega je liberalizam tako privlačan savremenim ljudima, posebno u postmodernom kontekstu? Možda se dio odgovora nalazi u gore spomenutom Lokovom hedonističkom principu. Frojdovski iskazano, to znači da su ljudska bića psihoanalitički sklona traženju zadovoljstva. Iako možda nikada nećemo moći dokazati kako je logično ili racionalno biti hedonist, po ovoj stavci imamo neke psihoanalitičke dokaze koji sugerišu da je u određenoj mjeri prirodno. Da je ovo znao, možda bi Lok bio u stanju ponoviti i preraditi vlastitu epistemologiju, kako bi joj omogućio bolju startnu poziciju.

Društveni liberalizam posuđuje i oslanja se na Hobsovu mitologiju o stanju haosa i redu koji je uslijedio sklapanjem društvenog ugovora. Mitologija se može dvojako definisati: 1) kao priča ili tradicija koja se nije dogodila, a koja

pomaže definisati moral i 2) kao nešto neistinito što se nikada nije zbilo. Da li je iko probao empirijski dokazati istinitost Hobsove teze haosa? Da li bi to značilo kako je feudalno društvo u Engleskoj koje je prethodilo empiristima bilo primordijalna džungla?

Sad se otvara pitanje zapadnocentričnosti: da li je sva historija svijeta počela sa Zapadom, ili je možda u slučaju II svjetskog rata postojala još jedna zapadna ideologija izrasla iz ideja koje su 1789. donijele na svijet modernizam? Da li je izoliranost evropskog uma svjetsko uređenje?

Samoreferentnost ljudskih prava kao logičkog izdanka liberalizma je rezultat angloameričke pristrasnosti i njihovog aksiomatskog prihvatanja liberalizma kao jedine istine, svetog slova i univerzalnog prapočetka, jer je to bio prvenstveno njihov način pristupa ograničenju vladarove moći i potonjem usvajanju modernizma, kada je ovaj svjetonazor počeo sredinom XIX vijeka krupnim koracima grabiti naprijed i potiskivati zatečeno.

Iz ovog slijedi zaključak kako je čitava zemaljska kugla suočena sa modernizmom išla zapadnim putem i prije toga morala imati isti razvojni put. Nažalost, taj subjektivizam ljudskih prava je poguban po ovu doktrinu zato što joj zatvara vidike i stvara pozitivnu povratnu petlju stvaranjem krivih obrazaca koji daju rezultate da je metodologija ispravna, dok je ona nažalost davno propala, posebno u SAD-u, čije se društvo nikad nije u potpunosti oporavilo od haosa koji je uslijedio 1960-ih: atentata na JFK-a i Vijetnamskog rata.

Drugi subjektivizam ljudskih prava sastoji se u krajnje zadržanom empirističkom sekularnom pristupu monoteističkim religijama: kako se prvo pojavio judaizam, pa je onda došlo do unutrašnjeg sukoba među jevrejima i da se jedna frakcija odvojila koja kasnije postaje kršćanstvo. Potom je iz neslaganja jevreja i kršćana nastala nova frakcija – islam, što na kraju dovodi do zaključka kako je riječ o jednoj zajedničkoj esenciji podijeljenoj u tri različite estetike i pristupa: ako čovjek poznaje detaljno jednu, to mu daje dovoljnu osnovu za intuitivno hermeneutičko poznavanje ostale dvije. Na ovom principu sastoji se reklamiranje i prodavanje muslimanima ljudskih prava preko pozivanja na Boga. Ovo je apsolutno netačno: mada judaizam, kršćanstvo i islam na prvi pogled djeluju identično, njihovi propisi i teologije – naročito su judeo-islamski u odnosu na kršćanske radikalno različiti.

Niti Lok koji je postavio epistemološke temelje ljudskim pravima, niti njegov suparnik u raspravi Robert Filmer nisu branili kršćansku doktrinu, već su se pozivali na Bibliju kao vrhovni autoritet iz kojeg su pokušali iznijeti teološke argumente za odbranu svojih nekršćanskih tvrdnji.

Teza božanskih prava kralja koju je zastupao Robert Filmer je usisana u kršćanstvo iz paganskih običaja Rima: riječ je o ostacima kulta sirijskog boga sunca Sol Invictus kojeg je pokušao nametnuti imperator Elagabalus, a uspio imperator Aurelijan 274. godine n. e. kao zvaničnu religiju carstva pored ostalih tradicionalnih kultova. U tom kultu je imperator nakon posebnog rituala postajao inkarnacija solarnog božanstva *Sol Invictus*. Jedna zanimljiva digresija: u Japanskom Carstvu šintoizam je cara smatrao inkarnacijom solarnog boga – unukom boginje Amaterasu.

Lok je pak pokušao utemeljiti u kartezijanskom racionalizmu Epikurovu kanoniku (nauku o spoznaji) i etiku ograničene kršćanstvom – s Bogom kao vrhovnim jamcem njihove istinitosti.

Treći problem doktrine ljudskih prava je obmanjujuća univerzalnost. Ona ustvari prikrivaju golemu neuravnoteženost moći preko posmatranja ljudi kao jednakih preko zajedničke osnove i ignorisanja razlika koje te ljude čine drugačijim od ostalih ljudi. Ovu certu ona sakrivaju preko snažnog isticanja pojedinčevih prava i hedonističkog principa dopadljivog masama. Ljudska prava i rani kapitalizam su neodvojivi. Ona su prvenstveno nastala kao opravdavanje procesu ograđivanja u Engleskoj i kao sredstvo legitimiziranja interesa tada nastajuće kapitalističke klase. I to je sušta istina. Sve ostalo je uljepšavanje.

Zanimljivo je koliko se ljudska prava i liberalizam oslanjaju na relativizam. Gotovo jezivo oživljava sukob Sokrata i Platona sa sofistima.

Polemiku gotovo sličnu onoj grčkoj iz IV vijeka prije nove ere vodili su Tomas Hobs i Bernard Mandevil, s jedne, i moralisti, s druge strane. Poput antičke, ova novovjekovna otočka polemika je imala dva velika motiva: problem postojanja vrline i morala uopšte i problem pokretača ljudskih djela. Tvrdi da je ono što ljudi obično nazivaju moralom ili vrlinom samo izraz sebičnog interesa za očuvanjem vlastitog postojanja i neka vrsta obračuna sa životnim okolnostima, Hobs je zastupao i tezu kako su pokretači ljudskih djela afekti i strasti – oni negativni, kao npr. strah i mržnja. Jezivo zvuči da je Hobs branio sofističku antimoralističku tezu da vrlina kao takva ne postoji i da su negativne emocije upravljači ljudske prirode, a moralisti sokratovsko-platonistički boj za spašavanje vrijednosti.

Platonov dijalog *Teetet* je razrada njegovog tumačenja sofističke aksiološke postavke i stava kako je ključni problem sofističke relativizacije vrijednosti u njihovoj gnoseologiji i davanju prednosti čulnoj spoznaji (*aisthesis*) nad umnom (*noesis*). Ako je čulna spoznaja kriterij spoznaje, saznajna vrijednost, istina je tad relativna, jer čulni doživljaj varira od pojedinca do pojedinca. Iz

gnoseološkog relativizma, smatra Platon, logično će se pojaviti i uslijediti i etički i estetički, tj. sveukupni aksiološki relativizam. Platonova logika je iduća: utemeljenje vrijednosti na svijesti subjekta je nesiguran i labav ontološki oslonac. Ovakvo tretiranje vrijednosti prema Platonovom mišljenju gubi realitet, pa je zavisnost od svijesti poništenje ontološke realnosti. Drugačije iskazano, za Platona ontološka realnost je uslovljena ontološkom objektivnošću. On ustvari izjednačava pojmove stvarno i objektivno: stvarno = objektivno. Prema njegovoj logici, objektivnost je jamac istinskog postojanja, a primijenjeno na aksiologiju i iskazano kantijanskim terminima, objektivitet garantuje opštost i nužnost važenja vrijednosti.

Završno pitanje je da li liberalizam ima previše povjerenja u unutrašnju dobrotu čovjeka i njegovu sposobnost donošenja pravednih i ispravnih odluka? Da li je Platon ispravno razumio izreku Protagore iz Abdere *Čovjek je mjera svih stvari* kako je čovjek krajnji arbitar svega što postoji i što ne postoji – kako je čovjek bog? Ako posmatramo stvari s polazišta doktrine ljudskih prava i liberalizma, taj odgovor je jasan. Pogledamo li pak Platonov stav prema demokratiji i vrijednostima utemeljenim na relativizmu, odgovor je još jasniji.

Ljudska prava su neshvatljiva bez problema univerzalija, kršćanstva i uloge koju su imali u njihovom oblikovanju. Gledano iz prakse, ljudska prava definišu se sa polazišta ekstremnog realizma, primjenjuju se sa gledišta ekstremnog nominalizma, ignorišući pritom umjereni realizam Akvinskog, pa je jedino preostalo gledište sermonizam Pjera Abelara: ljudska prava mogu postojati u umu kao pojam, ali ne i u realnosti kao samostalna bića. Drugim riječima: ljudska prava su neprovođiva i neostvariva. Ako uopšte postoji nepatvorena želja za pravilnom primjenom ove doktrine, jedini preostali način je ignorisani umjereni realizam Akvinskog, dok su svi ostali po principu čekiću je sve ekser.

Literatura

1. Aaron, Richard I. John Locke. Oxford: Clarendon Press, 1971.
2. Američka deklaracija nezavisnosti:
https://www.constitutionfacts.com/content/declaration/files/Declaration_ReadTheDeclaration.pdf.
3. An Essay concerning Human Understanding Written by John Locke, 25. izdanje, London, Printed for Thimas Tegg 73, 1825
4. Bošnjak, Branko. Filozofija od Aristotela do renesanse, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1978.

5. Bradley, Francis Herbert. *Ethical Studies*. Oxford: Oxford University Press, 1988.
6. English Heritage. "Religion." Pristupljeno 5. maja 2020.
<https://www.englishheritage.org.uk/learn/story-of-england/victorian/religion/>.
7. Gegenstandspunkt – The Human Right:
<https://en.gegenstandspunkt.com/articles/human-right>.
8. <https://www.princeton.edu/~starr/articles/articles07/Starr.WhyLiberalismWorks.pdf>.
9. Kalin, Boris. *Povijest filozofije s odabranim tekstovima filozofa 17*. prerađeno izd., Školska knj. Zagreb, 1991.
10. Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*, Macmillan & CO Ltd, 1922.
11. Lenz, John W. "Locke's Essays on the Law of Nature." *Philosophy and Phenomenological Research* 17, no. 1 (1956): 105-113.
12. Locke, J. *Locke: Political essays*. Edited by Mark Goldie. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
13. Locke, J. *Second Treatise of Government*.
14. Marx, Karl. *O jevrejskom pitanju*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 1952.
15. Mill, J. S. *Utilitarianism*. Edited by Roger Crisp. New York: Oxford University Press, 1998.
16. Nietzsche, Friedrich. *Svitanje: misli o moralnim predrasudama*, Zagreb: Demetra, 2005 (monografija), CROSBID ID: 434280.
17. Rawls, J. A. *Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999.
18. Rawls, John – intervju za *Le Monde*, 30. novembar 1993.
19. Rieffer, Barbara Ann. *Understanding the Role of Christianity in the Promotion of Human Rights*. Pristupljeno 10. aprila 2021.
<https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/hrhw/2006/rieffer-2006.pdf>.
20. Sayre-McCord, Geoffrey. "Mill's "Proof" of the Principle of Utility: A More than Half-Hearted Defense." *Social Philosophy and Policy* 18, no. 2 (2001): 330-360.
21. Schneewind, Jerome B. "Locke's moral philosophy." In *The Cambridge Companion to Locke*, edited by Vere Chappell. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
22. Starr, Paul. *Why Liberalism Works*. Pristupljeno 10. aprila 2021.
23. Stuart Mill, John. *Utilitarianism*, 1863, Batoche Books Kitchener 2001.
24. Waldron, J. *God, Locke, and Equality: Christian Foundations in Locke's Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Prikazi i osvrti / Reviews and Comments

Akademik Mirko Pejanović

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine /

Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina

pejanovicm@hotmail.com

**ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA ISTORIJSKOG PROCESA
REVALORIZIRANJA NACIONALNOG IDENTITETA MUSLIMANA
U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI (1956–1971)¹**

**THE IMPORTANCE OF RESEARCHING THE HISTORICAL
PROCESS OF REVALUATING THE MUSLIMS' NATIONAL
IDENTITY IN SOCIALIST YUGOSLAVIA (1956–1971)²**

Sažetak

Dr. Iva Lučić je nakon odbrane doktorske disertacije na Univerzitetu Uppsala 2016. godine priredila knjigu "U ime nacije". Knjigu je sa njemačkog na bosanski jezik preveo profesor Sulejman Bosto.

Knjiga predstavlja cjelovito historijsko istraživanje geneze priznanja muslimanske nacije u socijalističkoj Jugoslaviji u vremenu 1956–1971. godine. Na temelju izučavanja arhivske građe u institucijama jugoslavenske federacije i Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, kao i uvida u referentnu literaturu dr. Iva Lučić izvodi naučnu elaboraciju jednog od ključnih historijskih pitanja za razvoj državnosti Bosne i Hercegovine. Radi se o priznanju nacionalnog subjektiviteta Muslimana, što je u višedecenijskom trajanju došlo do pozitivnog historijskog ishoda na XVII sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine i na provođenju popisa stanovništva u Jugoslaviji 1971. godine.

U završnom dijelu svoje knjige dr. Iva Lučić izvodi preglednu historijsku i sociološko-politološku sintezu cjeline svog istraživanja. Naučne spoznaje do kojih je došla dr. Iva Lučić predstavljaju doprinos izučavanju i zasnivanju savremene političke historije Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću.

Ključne riječi: *socijalistička Jugoslavija, Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, muslimanski narod, Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine, XVII sjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine, popis stanovništva 1971. godine, Josip Broz Tito, Branko Mikulić*

¹ Tekst je prikaz knjige *U ime nacije* autorice dr. Ive Lučić; University Press: Magistrat izdanja, Sarajevo, 2022.

² The text is book review *In the Name of the Nation* by Dr. Iva Lučić, University Press: Magistrat Sarajevo, 2022

Summary

*After defending her doctoral dissertation at Uppsala University in 2016, Dr. Iva Lučić edited the book *In the Name of the Nation*, translated from German into Bosnian by professor Sulejman Bosto.*

The book presents a comprehensive historical research of the genesis of the Muslim nation recognition in socialist Yugoslavia during the period 1956–1971. Based on the study of archival material in the institutions of the Yugoslav Federation and the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina, as well as an insight into the reference literature, Dr. Iva Lučić scientifically elaborates one of the crucial historical questions for the development of Bosnia and Herzegovina's statehood. It is about the recognition of the Muslim's national subjectivity, which during the several decades course led to a positive historical outcome at the Central Committee of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina's 17th Session and at the implementation of the Yugoslav population census of 1971.

In the book's final part, Dr. Iva Lučić does a comprehensive historical and sociological-political synthesis of the wholeness of her research. The scientific findings released by Dr. Iva Lučić represent a contribution to the study and establishment of contemporary political history of Bosnia and Herzegovina in the 20th century.

Keywords: *socialist Yugoslavia, Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina, Muslim people, Central Committee of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina, 17th Session of the Central Committee of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina, population census of 1971, Josip Broz Tito, Branko Mikulić*

Istorijski proces jačanja samostalnosti jugoslavenskih republika započinje u vremenu decentralizacije jugoslavenske federacije, a to je vrijeme od 1965. godine do 1974. godine.

Bosna i Hercegovina unutar istorijskog procesa decentralizacije sopstvenim snagama izvodi više društvenih reformi od 1965. godine do kraja 80-ih godina. Izdvajaju se reforme koje su dovele do rješenja položaja hrvatskog naroda u zapadnoj Hercegovini 1965. godine i do političkog priznanja nacionalnog subjektiviteta muslimanskog naroda 1968. godine. Uz to, pokrenute su i reforme u području razvojne politike Republike Bosne i Hercegovine koje će dovesti do promjene privredne strukture od bazne ka prerađivačkoj. To je omogućilo rast zaposlenosti na milion građana. Omogućilo je i novi preporod u razvoju nauke, obrazovanja, kulture. U realizaciji tih reformi Bosna i Hercegovina je, prema stajalištu istoričara akademika Dušana Bilandžića, od 1965. do 1989. godine zabilježila zlatno doba u svom razvoju.

Zasebno pitanje unutar društvenog razvoja Bosne i Hercegovine od kraja 50-ih do 70-ih godina javlja se u vezi sa afirmacijom nacionalnog identiteta muslimanskog naroda. Muslimansko stanovništvo je skoro dvije decenije

nakon Drugog svjetskog rata na više načina bilo usmjeravano da se nacionalno, i u popisima stanovništva, individualno iskazuje kao Srbin ili Hrvat.

Političko vođstvo Bosne i Hercegovine, čija moć je bila u modelu jednopartijske vladavine, *iniciralo je proces revalorizacije nacionalnog identiteta Muslimana*. Glavnu moć u tom procesu imao je Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine. Predsjednici Centralnog komiteta SKBiH u vrijeme rješavanja nacionalnog subjektiviteta Muslimana bili su Cvijetin Mijatović od 1966. do 1969. godine i Branko Mikulić od 1969. do 1978. godine.

Priznanje Muslimana u Bosni i Hercegovini išlo je postupno, unutar širokog društvenog procesa u Bosni i Hercegovini i na nivou Federacije. Autorica knjige dr. Iva Lučić u svojoj istraživačkoj studiji pod naslovom *U ime nacije* donosi sveobuhvatno istraživanje političkog procesa revaloriziranja Muslimana u socijalističkoj Jugoslaviji (1956–1971). Istraživanje je obuhvatilo odvijanje procesa revaloriziranja Muslimana u Bosni i Hercegovini i na federalnom nivou. Ova studija je za štampu priređena nakon odbrane doktorske disertacije na Univerzitetu Uppsala 2016. godine.

Primjenom metoda sveobuhvatne analize arhivskih izvora i u Bosni i Hercegovini i u Federaciji, kao i produbljenim uvidom u relevantnu naučnu literaturu dr. Iva Lučić *dolazi do cjelovite spoznaje o ishodu jednog istorijskog društvenog procesa*. Na ishodu ovog procesa 1968. i 1971. godine stekli su se istorijski uslovi kada više nije moguće postavljati pitanje čija je Bosna i Hercegovina i kome Muslimani, u nacionalnom smislu, pripadaju.

Bosna i Hercegovina je, nakon sticanja nacionalnog identiteta Muslimana, usidrena u svojoj, na ZAVNOBiH-u utemeljenoj državnosti. Ta državnost je od 1992. godine uspostavljena u obliku suverene i međunarodno priznate države. Muslimansko stanovništvo u tom istorijskom kontekstu ima puni razvoj svog nacionalnog subjektiviteta.

Na temelju rezultata višegodišnjeg istraživanja dr. Iva Lučić svoju knjigu strukturira u osam poglavlja sa zaključanim razmatranjem na 322 stranice. U uvodu se izlaže metodološki pristup sa teorijskim okvirom istraživanja. Potom se uvodi prvo poglavlje sa elaboracijom nacionalne politike i federalizma u socijalističkoj Jugoslaviji 1945–1956. godine.

U drugom poglavlju autorica dr. Iva Lučić razmatra inicijalne pokušaje tematiziranja nacionalnog priznanja Muslimana od 1956. do 1960. godine. Tematiziranje i problematiziranje partijske politike u pogledu nacionalnog priznanja Muslimana inicirao je Cvijetin Mijatović, tada član bosanskohercegovačkog partijskog vođstva, na sjednici *Ideološke komisije*

Saveza komunista Jugoslavije 8. i 9. maja 1956. godine. Završna rečenica u diskusiji Mijatovića na sjednici Komisije glasi: “Posle oslobođenja je bila takva situacija da su trebali (Muslimani) da se opredele: da li su Srbi ili Hrvati. Međutim to nije potrebno, jer se time sprovodi jedno izolovanje.”

Instrukcijama koje su uslijedile iz Savezne ideološke komisije republičkim komisijama omogućen je *oficijelni politički poticaj na debatu o političkom statusu Muslimana*. Iza toga su otvorene rasprave o političkom priznavanju Muslimana u političkoj strukturi Saveza komunista Bosne i Hercegovine. Prvo javno tematiziranje nacionalnog izjašnjavanja Muslimana pojavilo se na trećem kongresu SKBiH održanom 26–28. maja 1959. godine (radi se o izlaganju Andrije Krešića na Komisiji za ideološka pitanja).

Uvođenje *etničke kategorije “Musliman”* 1961. godine dobilo je tretman posebnog poglavlja. Usvojen je u organima SKBiH dokument s naslovom “O iskazivanju nacionalne pripadnosti Muslimana u Bosni i Hercegovini”. Glavna potpora za iskazivanje nacionalne pripadnosti Muslimana došla je iz pera povjesničara Envera Redžića. Redžić je 1961. godine objavio 60-stranički članak u časopisu *Socijalizam* pod naslovom “Društveno-istorijski aspekt nacionalnog opredjeljenja Muslimana Bosne i Hercegovine”. U članku je elaborirana ključna teza da Muslimani u Bosni i Hercegovini *predstavljaju specifičnu etničku cjelinu koja se od Srba i Hrvata dovoljno razlikuje da s njima nije istovjetna* (članak je objavljen u *Socijalizmu*, časopisu Saveza komunista Jugoslavije).

Peto poglavlje je definisano “U znaku *republičkog patriotskog dogmatizma* 1961–1963”. U središtu ovog poglavlja je tumačenje jugoslavenstva i definisanje političkog subjektiviteta Muslimana i uloge Muslimana kao garanta statusa Republike Bosne i Hercegovine. U jednoj konstataciji u istraživačkom traganju autorica dr. Iva Lučić ističe: “Muslimani su sačinjavali čvrst i neupitan element u bosanskohercegovačkom statusu republike koju su domaći političari temeljili na tročlanosti Srba, Hrvata i Muslimana. Ta tročlanost, kao garant političke samostalnosti SRBiH, predstavljala je samostalni politički subjektivitet.”

Šesto poglavlje knjige posvećeno je “pobjedi decentralista i posljedicama za Savez komunista Bosne i Hercegovine 1965. godine”. Razmatra se socijalističko jugoslavenstvo i jugoslavenski patriotizam. U ovom poglavlju je dobio mjesto intelektualni diskurs o nacionalnom izjašnjavanju Muslimana sredinom 60-ih godina. Autorica analizira poziciju profesora Atifa Purivatre i poziciju prof. Hamdije Čemerlića. Svoje stajalište profesor Atif Purivatra legitimira sa tri aspekta: unutarpartijskim stavom i Titovim izjašnjavanjem o

temi, akademskom debatom u javnosti i mišljenjem Muslimana o sebi. Purivatru svoje stajalište svodi na zaključak: “Muslimani svjesni svog etničkog (nacionalnog) personaliteta predstavljaju u srpskohrvatskom jezičnom području etničku posebnost kao što su na sličan način srpska, crnogorska i hrvatska nacija.”

Profesor Hamdija Čemerlić iznosi stanovište da su se u našu publicistiku uvukla izvjesna mišljenja o Muslimanima koja su u osnovi netačna. Nacionalno specifičan karakter Muslimana Čemerlić objašnjava time što navodi da Muslimani “*svjesno odgovaraju da nisu ni Hrvati ni Srbi već nešto treće*, a tom osjećanju po mom mišljenju treba dati određeno nacionalno ime.”

Sedmo poglavlje naslovljeno je “Konsolidiranje statusa Republike Bosne i Hercegovine i priznanje Muslimana kao nacije, 1965–1969.” Ovo poglavlje po svom istraživačkom obuhvatu dobilo je središnje mjesto u strukturi knjige. Zapravo unutar ovog poglavlja autorica dr. Iva Lučić posmatra u *istoj ravni proces jačanja samostalnosti Republike Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj federaciji i proces političkog priznanja nacionalnog subjektiviteta Muslimana*.

Osim razmatranja gospodarske reforme autorica postiže istraživački uvid u odluke XVII sjednice Centralnog komiteta SKBiH, održane 26. januara 1968. godine, kada je na dnevnom redu bila “djelatnost Saveza komunista u unapređivanju međunacionalnih i međurepubličkih odnosa”. Na ovoj sjednici je utemeljeno političko stajalište da Muslimani imaju svoj zaseban nacionalni identitet. U odvijanju decentralizacije stekli su se istorijski uslovi da se politički subjektivitet Republike Bosne i Hercegovine definiše po mjerilu principa nacionalnosti. Oficijelno definisanje nacionalno specifičnog identiteta Bosne i Hercegovine dovelo je ili je podrazumijevalo *političko priznavanje Muslimana kao trećeg državnog naroda Republike Bosne i Hercegovine pored Srba i Hrvata*. Ovaj istraživački uvid autorice objašnjava suštinu političkog priznanja nacionalnog identiteta Muslimana 1968. godine. Priznanje Muslimana postalo je nezaobilazno sredstvo za održavanje bosanskohercegovačke formule republičkog suvereniteta. Autorica u ovom, sedmom poglavlju knjige, “Konsolidiranje statusa Republike Bosne i Hercegovine i priznanje Muslimana kao nacije, 1965–1969.”, daje elaboraciju o tome kako je postignut široki *republički konsenzus o nacionalnom tumačenju Muslimana*. Savez komunista Bosne i Hercegovine je imao senzibiliteta i mobilizacijskog kapaciteta za rješenje nacionalnog subjektiviteta Muslimana. Konsenzus o priznanju nacionalnog identiteta Muslimana nije građen samo u partijskoj strukturi. On se također gradio i u organizacijama Socijalističkog saveza, potom u opštinama i mjesnim zajednicama.

U izgradnji društvenog konsenzusa uzela je aktivnog učešća i Islamska zajednica. Njeni zvaničnici su djelovali javno u podršci opštoj afirmaciji nacionalnog identiteta Muslimana.

Značajno mjesto u knjizi dobilo je osmo poglavlje, "Put ka saveznom političkom konsenzusu o popisu stanovništva 1971. godine". Popis stanovništva u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini što je izvršen 1971. godine *bio je presudan za nacionalno izjašnjavanje muslimanskog stanovništva* u Bosni i Hercegovini. Uvođenje nacionalne popisne kategorije "Musliman" omogućilo je da se muslimani slobodno odrede u osjećaju svoje nacionalnosti. Nacionalnu oznaku identiteta "Musliman" demokratski su, prema Salemu Ćeriću, izabrale narodne mase (str. 262). Istodobno se smanjio broj Jugoslavena: od 257.883 (8,4%) u 1961. na 43.796 (1,2%) u 1971. godini.

Osmišljena je široka struktura javnog mobiliziranja uoči popisa stanovništva 1971. godine. *Opštine su bile glavni centri mobilizacije*. Popisivači su svoju ulogu izvršavali u okviru naselja u mjesnim zajednicama unutar svake opštine. Intelektualci su bili velika snaga mobilizacije u medijima. Važnu ulogu u provođenju mobilizacije stanovništva imala je i Islamska zajednica. Autorica u jednom dijelu knjige donosi pisanje poznatog bosanskohercegovačkog islamologa Huseina Đozića u vrijeme pripreme stanovništva za popis 1971. godine (str. 264). Đozo je zagovarao da svaka individua u popisu slijedi svoj najunutrašnji osjećaj pripadnosti.

Istovremeno, valja *potertati da je glavna inicirajuća i koordinirajuća snaga mobilizacije stanovništva bio tadašnji Centralni komitet SKBiH, na čijem je čelu bio Branko Mikulić*. To je dokumentovala istoričarka Dženita Sarač-Rujanac u svojoj knjizi *Politička biografija Branka Mikulića* (Institut za historiju, Sarajevo, 2020). Mikulić je lično u vrijeme pripreme popisa stanovništva 1971. godine boravio u više opština i razgovarao s aktivistima i građanima.

Valja naglasiti da literarni i arhivski izvori potvrđuju da je Josip Broz Tito podržao političko priznanje nacionalnosti Muslimana. U jednom razgovoru sa Titom Branko Mikulić navodi: "Tito je bio saglasan sa stavom bosanskohercegovačkog rukovodstva o pitanju nacionalnog identiteta Muslimana i stavio do znanja da mogu računati na njegovu podršku." Potom se u razgovoru navodi: "Nemojte se s drugima svađati, ali radite po vašem mišljenju. Vi ste u pravu. To mi je potpuno jasno. Shvatio sam to već privih dana kada smo u ratu došli u istočnu Bosnu."

U zaključnom dijelu svoje knjige autorica Iva Lučić je izvela preglednu istorijsku i sociološko-politološku sintezu svoga istraživanja. Njeno istraživanje je nezamjenjivo štivo za pisanje savremene istorije državnosti

Bosne i Hercegovine i političke afirmacije muslimanskog – bošnjačkog naroda u Bosni i Hercegovini.

Dr. Iva Lučić je imala izvanredne mentore na Univerzitetu Uppsala na izradi doktorske disertacije *Politički proces revaloriziranja Muslimana u socijalističkoj Jugoslaviji (1956–1971)*. Uložila je veliku energiju za sveobuhvatno istraživanje arhivske građe.

Zahvaljujući dobrom prevodu sa njemačkog jezika profesora Sulejmana Boste, te zahvaljujući poduzetnosti izdavačke kuće University Press: Magistrat izdanja, knjiga dr. Ive Lučić je postala dostupna naučnoj i stručnoj javnosti Bosne i Hercegovine. Time je knjiga *U ime nacije* dr. Ive Lučić postala doprinos naučnom zasnivanju savremene političke istorije Bosne i Hercegovine.

Doc. dr. Lamija Neimarlija

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Akademija likovnih umjetnosti / Academy of Fine Arts

l.neimarlija@alu.unsa.ba

**O LIKOVNOJ MONOGRAFIJI *SALIM OBRALIĆ* PROF. DR. AIDE
ABADŽIĆ-HODŽIĆ I PROF. DR. IBRAHIMA KRZOVIĆA¹**

**ABOUT THE ART MONOGRAPH *SALIM OBRALIĆ* BY PROF. DR.
AIDA ABADŽIĆ-HODŽIĆ AND PROF. DR. IBRAHIM KRZOVIĆ²**

Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića je 2022. godine objavila monografiju o Salimu Obraliću (1945-2018) autora prof. dr. Aida Abadžić-Hodžić i prof. dr. Ibrahima Krzovića. Monografija okuplja pola stoljeća dugo umjetničko djelovanje Salima Obralića, dugogodišnjeg profesora Akademije likovnih umjetnosti Sarajevo i cijenjenog pedagoga. Prikupljanje dokumentacije o izložbama, selekciju djela, fotografiranje za potrebe monografije počeo je sam umjetnik u saradnji sa kolegama na Akademiji likovnih umjetnosti, jer mu je želja bila sakupiti, objediniti, načiniti svekoliko učinjeno dijelom kulturne baštine, kolektivnog identiteta, dati “rasutim kazivanjima” formu sa kojom će lakše komunicirati budući naraštaji. Umjetnik, nažalost, nije doživio okončanje monografije, ali je zahvaljujući Bošnjačkom institutu – Fondaciji Adila Zulfikarpašića ostvarena misija da djelo Salima Obralića progovori iz prošlosti i dobije smisao i aplikaciju u sadašnjosti i budućnosti.

Monografiju čine tekstovi historičara umjetnosti, autora monografije (na bosanskom i engleskom jeziku), odabrani radovi umjetnika (slike, grafike, crteži, instalacije, skulpture), izbor iz likovne kritike od sedamdesetih do dvijehiljaditih, biografija umjetnika u pripremi autorice Abadžić-Hodžić, zatim tekst supruge umjetnika – Nermine Obralić. Naposljetku, spisak samostalnih i grupnih izložbi, nagrade i priznanja kao i obilna bibliografija o umjetniku potvrđuju koliko nas je umjetnik zadužio oblikovanjem tradicije modernim jezikom, te koliko je važno razgovarati i obraćati se njegovom djelu ukoliko želimo graditi vlastiti odnos sa tradicijom i upoznati sebe.

¹ Tekst je prikaz likovne monografije *Salim Obralić* autora prof. dr. Aida Abadžić-Hodžić i prof. dr. Ibrahima Krzovića, u izdanju Bošnjačkog instituta – Fondacije Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2022.

² The text is a review of the art monograph *Salim Obralić* authored by Prof. Dr. Aida Abadžić-Hodžić and Prof. Dr. Ibrahim Krzović, published by the Bosniak Institute – Adil Zulfikarpašić Foundation, Sarajevo, 2022.

U nastavku ću izdvojiti nekoliko bitnih crta umjetnikovog rada koje historičari umjetnosti, autori monografije, kao i likovna kritika sabrana u monografiji izdvajaju te ću ponuditi vlastitu interpretaciju djela Salima Obralića. Zapaža se naročita osjetljivost umjetnika na forme pojavnog, forme ne kao apstraktne oblike nego podložne toku vremena. Na umjetnika je značajan pečat ostavilo djetinjstvo provedeno u gradskoj mahali u Maglaju. Prof. Krzović ističe tri okupacije umjetnika koje potječu iz tog perioda: očev alat (tema varirana u crtežima i grafikama), prostori (prostor bosanske kuće, kaldrma, ugao sobe, prozor, avlija) i stare kućne prostirke sa basamaka što su vodili na čardake (str. 17-21). Tokom sedamdesetih i osamdesetih godina tajna umjetnosti Salima Obralića je u pretvaranju predmeta u segment prostora intime, činjenje predmeta simbolom jednog vremena i prostora, pa postaje emotivna gesta koja transcendirira sudbinsko, ljudsko. Zaboravljeni predmeti, neprimjetne i samorazumljive pojave (sahan, neretvanski sprud, ponjava, vrelo, česma) u djelu Obralića su predmet naročitog interesiranja, doneseni sa neočekivanim perfekcionizmom i posvećenošću (str. 30).

Tokom osamdesetih likovna kritika je ocijenila djelo Obralića pripadnim novom valu figuracije čija je misija bila obnova štafelajske slike. Primjećuje se Obralićeva odanost predmetu pod pretpostavkom složenog i slojevitog ustrojstva realnosti, lirske, poetske atmosfere. Nadrealističkoj atmosferi doprinose začudni susreti predmeta, predimenzionirani predmeti, neobični prostorni rasporedi, uvećani i približeni motivi koji ne ostavljaju ravnodušnim. U tom svijetu geometrijski i prirodni oblici su suočeni a ne kontradiktorni. U svjetlu je vidio medij uronjenosti predmetnog u svoju okolinu. Zato građevina nije naprosto geometrijski detalj u pejzažu, nego potvrda jedinstvenog porijekla naših predstava i kada su jasne kao geometrizacije i kada su pomućene kao snoviđenja, a to porijeklo je unutarnji vid, imaginacija (str. 262). U ciklusu o Počitelju pratimo transformaciju forme i kada je u vidnom polju ista pojava. Bogatstvo unutarnjeg života umjetnika je od iste pojave načinilo različite forme ustrajavanjem na produbljivanju opažajnog iskustva u neposrednosti, što je Konrad Fiedler smatrao umjetniku svojstvenim (str. 50).

Iako sa modernizmom pratimo odmicanje od teme prirode u umjetnosti, karakteristika djela Salima Obralića je duhovnost kao svojevrsni panteizam, traganje za Najvećom tajnom postojanja u izvanljudskom djelovanju – prirodi. Moderni nazori slobodarskog pristupa umjetnika u susretu sa religijskom vizijom svijeta tvore začudan spoj metafizike i individualizma koji podstiče na refleksiju o historijskim uvjetovanostima mišljenja i širenje granica prihvaćene racionalnosti. Ali ne znači da nije nalazio inspiraciju u domeni ljudskog. Poseban senzibilitet u području formi tvori jezik koji ne pravi razliku između svijeta prirode i svijeta umjetnosti; ta dva svijeta izazovno se

prelijevaju. Put udaljavanja od naracije ka apstrakciji, što se općenito može definirati kao pravac modernizma, kod umjetnika je budio interes za ljepotu ritma i ornamenta u islamskoj umjetnosti. Međutim, nemojmo se zavarati da nas apstrakcija u ovom slučaju odvodi od “opipljivog svijeta smisla” (str. 252). Kako shvatiti povratak postojećem nakon skepticizma modernizma? Nije to povratak muzejskom stilu starih majstora, nego je postojeće problematizirano kroz što veću plastičnost jezika. Ako pogledamo drvoreze iz ciklusa *Ponjava – Prostor* (2008), iako se radi o svođenju slike na njenu materijalnost pa je fokus na procesualnosti, elementima same slike (podloga, potez, namaz, manuelna obrada, boja), Obralićev rad izdvaja se iz tadašnje konceptualne umjetnosti odnosno analitičkog slikarstva referencom na život, rekla bih, skladnim spojem naracije i autoreferencijalnosti slike (str. 60).

Salim Obralić je okupio kolege na Akademiji likovnih umjetnosti, slobodne umjetnike i pokrenuo projekt *Mapa grafika Sarajevo 92'* kojom su umjetnici u klasičnoj tehnici drvoreza, ekspresivnim oblicima, progovarali o ništavilu rata. Prvobitna *Mapa grafika* potaknula je stvaranje novih mapa. Ratne mape Sarajeva su izlagane širom svijeta i danas ih prepoznajemo kao najznačajnije umjetničko svjedočanstvo o ratu u periodu 92-95. Ljepota svijeta i radost života iz ranijih ciklusa nestaje, krug kao princip života i oblik u kojem je umjetnik često okupljao vidik – pretvoreni su u crnilo bezdana zla, a naučene vrijednosti i stečena znanja izgubili su smisao pri pomračenju uma. Ipak, kako nas je naučila moderna umjetnost i umjetnost Salima Obralića, slika je graditelj svijeta, a ne obratno. Umjetnik se vraća iskonskom nastojanju da u različitim tehnikama (slika, grafika, crtež) izdvaja sjetnu i tužnu, živu i razigranu bravuru prolaznosti (ciklus *Sahan* 91-94). Pretočava patinu i zelenkastu skramu u novu stvarnost koja još mustrom asocira polaznu osnovu. Uvjerjenje da je slika graditelj svijeta, a ne obratno, nadglasat će i ništavilo rata.

Stalna budnost i zainteresiranost za savremenike, dešavanja na području likovne i drugih umjetnosti, za društvene i kulturne prilike učinili su rad Salima Obralića područjem života, previranja, neumornosti u spoznaji i primjeni novog, otvorenim za nove prakse, dijalog i prepoznavanje drugoga. Prof. Abadžić-Hodžić izdvaja različite medije kojima se umjetnik koristio: slike, crteži, grafike, instalacija, *ready made* (str. 41). Prema svjedočanstvu supruge Nermine Obralić, umjetnik je smatrao da spoznaja mogućnosti izraza nadilazi granice određene tehnike, u traganju za izrazom koji će biti bolji (str. 324). Umjetnik nije stao na prelasku granica slikarstva i grafike prema kinetičkoj skulpturi. Upravo na bakrenim pločama primjenjuje crtež sa obje strane bogat asocijacijama na kur'ansku kaligrafiju, u sjećanje na savat, ugraviranu dekoraciju prvobitne posude. A onda je s te dvostruke matrice

otisnuo dvije crno-bijele grafike na natronskom papiru. Primjena grafičke tehnike bakroreza na savat, dekoraciju u islamskoj umjetnosti, predstavljala je ljepotu susreta različitosti ne samo na nivou likovnih tehnika, niti evropskog svjetonazora; bio je to “razgovor” i susret najljepših izdanja Istoka i Zapada. Diskovi su postali prostor eksperimenta, urezivanja, lijepljenja, dodavanja, vraćajući nas tehnikama koje su mnogo prije industrijskih bile toliko važne za čovjeka, dok su reference na nebo i kosmos u obliku kruga, trokuta ili stošca usmjerenog ka nebu činili ove kinetičke skulpture savršenim “stanovnicima” prostora memorije (trgovi, sakralni i historijski objekti).

Historičari umjetnosti, autori monografije, poznavali su i blisko sarađivali sa umjetnikom kako pri njegovoj izlagačkoj djelatnosti tako i kao kolege na Akademiji likovnih umjetnosti. Tako prof. Krzović pristupa djelu Salima Obralića kao historičar umjetnosti ali i kao njegov dugogodišnji kolega i prijatelj s kojim je imao priliku voditi duge razgovore o umjetnosti i filozofiji, proživljenom i budućnosti. Monografija je vrijedno svjedočanstvo umjetnikovih savremenika, čuvarica arhivske građe, ali i uspomena, zajedno proživljenog umjetničkog djelovanja, historijskih i društvenih preporoda i nesreća. Izbor iz likovne kritike otkriva historiju recepcije djela Salima Obralića od sedamdesetih pa do dvijehiljaditih koju su ispisali umjetnici, historičari umjetnosti, estetičari, pisci, poznavaoци likovne umjetnosti. Istina umjetnosti na taj način raskriva se u historiji dijaloškog odnosa recipijenta i djela. Sistematičnost u pristupu građi, poliperspektivan pristup problemu, polifonija glasova, od stručnih do onih bliskih i prisnih čine ovu monografiju vjerodostojnim svjedočanstvom o djelu Salima Obralića za susrete sa recipijentima koji pristižu iz budućnosti.

**Dr. sc. Ramiza Smajić, naučni saradnik za stariju historiju
(osmanski period) / Research Associate for Early History (Ottoman period)**
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Institut za historiju / Institute for History
ramizas@hotmail.com, ramiza.smajic@iis.unsa.ba

**ENCIKLOPEDISTA MUHAMED ENVERI KADIĆ:
VIZIJE I POUKE¹**

**ENCYCLOPEDIST MUHAMED ENVERI KADIĆ:
VISIONS AND LESSONS²**

Sažetak

Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu i ugledna institucija za historijska istraživanja u Republici Turskoj Türk Tarih Kurumu krajem 2018. godine potpisali su protokol o saradnji na projektu priređivanja i objavljivanja regesti obimnog rukopisa Tārīḥ-i Enveri, Historije Muhameda Enverija Kadića. Naredne četiri godine obje ove institucije koje su čuvalе prve primjerke Tariha poduzele su niz aktivnosti u cilju realizacije potpisanog projekta. Promocijom planiranog i urađenog dijela posla Gazi Husrev-begova biblioteka je 13. januara 2023. godine obilježila svoju 486. godišnjicu. Činjenica da je s imenom i djelom ovog posebnog arhiviste, prepisivača, pjesnika, epigrafa i bibliofila detaljnije bio upoznat ograničen broj ljudi van oblasti orijentalistike, osmanistike i historije nameće potrebu da se u jednom sažetom obliku predstave njegov lik, djelo i vizije.

Ključne riječi:

Bosna i Hercegovina, historija, izvanredan arhivista, Tarih-i Enveri

Summary

At the end of 2018, Gazi Husrev-bey library in Sarajevo and the renowned institution for historical research in the Republic of Turkey, Türk Tarih Kurumu, signed a protocol on cooperation on the project of preparing and publishing the regesta of the voluminous manuscript Tārīḥ-i Enveri, History of Muhamed Enveri Kadić. For the next four years, both of these institutions, which kept the first copies of the History, undertook a series of activities in order to realize the signed project. On January 13, 2023, the Gazi Husrev-bey library marked its 486th anniversary by promoting the planned and completed part of the work. The fact that the name and

¹ Tekst je dopunjeno javno predavanje na promociji projekta izdavanja regesti rukopisa Muhameda ef. Enverija Kadića u okviru obilježavanja 486. godišnjice postojanja i rada Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu.

² This text is a supplemented public lecture held on the promotion of the project of publishing the regesta of Muhamed-ef. Enverija Kadić's manuscripts as a part of the celebration of the 486th Gazi Husrev-bey's Library in Sarajevo's anniversary.

work of this special archivist, copyist, poet, epigrapher and bibliophile was known in detail by a limited number of people outside the fields of Orientalism, Ottoman studies and history, imposes the need to present, in a concise form, his character, work and visions.

Key words

Bosnia and Herzegovina, history, archivist extraordinaire, Tarih-i Enveri

Iako je najjednostavnije pozvati se na arhivski dosje s ličnim dokumentima Muhameda ef. kao i službenim tabelama o njegovim sposobnostima,³ danas historičar zna da je daleko potrebnije prepoznati rezultate i značaj ovakvog čovjeka kroz njegov odnos prema radu u složenom kontekstu vremena i prostora u kojem je djelovao. Kadić je bio vizionar, uporno bilježeći sve i slijedeći praksu osmanske administracije da sve što se radi treba raditi u *suretima i musveddama*, primjercima, kopijama. Radeći na dokumentima u godinama pred austrougarsku okupaciju, bio je svjestan da dolazi drugo vrijeme, drugi sistem, drugo pismo, osjećajući duh novog doba u kojem će dokument biti možda cilj uništenja od onog Drugog.⁴ Kad je u agresiji 1992. godine navođenom raketom doslovno spaljen Vilajetski arhiv u Orijentalnom institutu, za niz gradova je izgorjela kompletna arhivska građa na osmanskom jeziku. Izgorjeli su zauvijek npr. spiskovi članova čerkeskih porodica koje su, između pola miliona ljudi prognanih sa Kavkaza, jednim dijelom završile u Bosni pa se nikad više neće znati tačno koliko ih je i ušlo u Bosnu.⁵ Ipak, dok su u Orijentalnom institutu još gorjeli jedinstveni rukopisi među kojima i jedan

³ Muhamed Enveri Kadić je svoj životni put započeo 1855. godine u Sarajevu u kojem će završiti osnovnu školu (mekteb-i ibtida'iyyu) i ruždiju, da bi potom dvije godine učio pred Mustafom Hilmi-ef. Omerovićem u Gazi Husrev-begovoj medresi. Svoj radni vijek od 1871. do 1923. godine, kao i godine u penziji, u potpunosti je, pored redovnog posla, posvetio prikupljanju pisane riječi općenito vezane za historiju Bosne u svim njenim administrativnim formama kroz dugi period između druge polovine 14. do prve trećine 20. stoljeća. Ljubaznošću kolege Muje Košića, u posjedu sam kopija personalnog dosjea sa tabelama sposobnosti Muhameda ef. Kadića (ABiH, VSS, Personalni dosjei, Muhamed Kadić).

⁴ Historija je to češće bilježila u Bosni i Hercegovini. Partizani su npr. prilikom provale i napada istih na grad Gacko 14. juna 1943. godine uništili imamatsku građu i uredske muhure. Detaljnije vidjeti u: Smajić 2021, 265-280.

⁵ Iz nekih gradova po manjem entitetu današnje Bosne i Hercegovine arhive su u ratu 1992-1995. puštane da propadaju u vlazi ili su jednostavno izbačene vani da ih raznose životinje ili ljudi, ili kao u Bijeljini ostavljene u zgradi autobuske stanice. Dio tih dokumenata prodaje se za sitan novac po oglasima, a da se radi o izuzetnim sudskim protokolima i drugoj arhivskoj građi prvorazredne vrijednosti, osvjedočila sam se i lično jer kupci traže pomoć oko iščitavanja dokumenata na kojima stoje pečati i brojevi nadležnih arhiva.

iz 11. st., kao i dokumentarna historija Bosne, poznavaoce Kadićevog rada je tješilo saznanje da je u okviru njegovog *Tariha* ostao sačuvan cijeli trezor građe za historiju Bosne. Radeći još u godinama osmanske uprave, on je prepisao na stotine sultanskih dokumenata, fermana, berata, masu bujuruldija, vakfija, vasijetnama, hudžeta. Hamdija Kreševljaković u čudu navodi da je Kadić otišao i predaleko prepisujući čak i ono šta bi našao u turskim štampanim djelima, a odnosilo se na njegovu domovinu. Izdvojio je zemljake i sve namjesnike u Bosni iz temeljnih osmanskih leksikona (Sicilli Osmânî, Kâmûsü'l-A'lâm i dr.) Prepisao je Muvekkitovu *Povijest Bosne, Hroniku Mula-Mustafe Bašeskije*, potom kompletan Fadil-pašin *Divan*, tačnije, preko 40 djela bosanskohercegovačkih autora koji su pisali na orijentalnim jezicima. Dosta njih je i sačuvano samo zahvaljujući njegovom prepisu. Zahvaljujući tolikoj Kadićevoj ljubavi prema bosanskom pisanom nasljeđu, radoholizmu i navici da prepise radi u više primjeraka, bosanskohercegovački naučnici su dobili građu za višestrana istraživanja iz različitih oblasti. Ono što njegovom enciklopedijskom načinu donošenja dokumenata i druge građe daje nesporan naučni karakter jeste što za svaki prepis navodi tačan izvor.

Bibliotekari i arhivisti su općenito altruisti, jer za nas (nekad i od nas) čuvaju građu, brinu o bibliotečkom i arhivskom nasljeđu, daju na uvid istraživačima. Put pisane riječi od akceptiranja do istraživačkog stola svakog istraživača je, međutim, puno složeniji nego put jednog čovjeka. U arhivističkom poslu koji zahtijeva ne samo poznavanje jezika i pisma na kojima je starija građa nastajala nego i snalaženje u iščitavanju koje je često dešifrovanje, uglavnom se ljudi podrazumijevaju i ostaju nevidljivi. Ipak, negdje s početka 90-ih ostala je i anegdota iz koje se može vidjeti kako ljudi poput Muhameda Enverija Kadića i bukvalno žive poslije svoje smrti. Naš rano preminuli kolega iz Orijentalnog instituta Fehim Dž. Spaho rekao je bio supruzi da će im doći Hamo (Muhamed Kreševljaković) sa Kadićem da rade. Kako se Muhamed ubrzo pojavio, supruga ga je upitala gdje je taj Kadić. "Pa evo ga", odgovorio je Muhamed pokazujući na fasciklu pod rukom. Bio je to jedan svezak od njih 28, koliko ih čini Kadićev *Tarih*. Po količini prepisane građe, djela i ostalog materijala, a kada se uzmu u obzir naše teškoće u iščitavanju osmanske građe, to predstavlja, u najmanju ruku, 28 Kadićevih života.

Mi, međutim, danas živimo u vremenu kad konstatiramo otuđivanje takvih vrijednosti po arhivima i bibliotekama. Živimo u vremenu u kojem ni učenici, kao ni njihovi roditelji, u školskom gradivu ne nailaze na podatak da je npr. munara na džamiji u Hrasnom ustvari munara sa zatrte Skenderije džamije i da je za tu "preživjelost" zaslužan bio isto jedan činovnik. Živimo u vremenu kad ni većina intelektualaca ne zna podatak da je na mjestu gdje se nalazi Vječna vatra u Sarajevu stajao spomenik Bosanskom vojniku u austrougarskoj

vojsci, slično kao i u drugim većim gradovima poput Mostara, Doboja, Bihaća...⁶ Nažalost, obično se čeka da neko drugi nešto uradi, a onda se zamjera zbog pogrešnih predstava naših identiteta, svijesti, prošlosti i kulture. Takvo stanje vapi za učenjem od uzora poput Kadića i od Kadića. No nameće se pitanje koliko se konkretno o njemu samom zna u Sarajevu, u Bosni i Hercegovini, u domenu opće kulture, koliki su učinci njegove ostavštine, ima li dostojne sljedbenike, koliko je “posuđivan” i mogu li ga koristiti historičari bez poznavanja osmanskog jezika...

Dosadašnje institucionalno marginaliziranje značaja Kadićevog lika i djela, kojeg je tek struka, i to dijelom, poznavala, pokazatelj je svojevrstnog nereda i stihije u kojima živimo i radimo mi, baštinici tog nasljeđa. Još je Hamdija Kreševljaković davno zaključio da su za Kadićevog života samo dva čovjeka ikako skrenuli pažnju na njegov rad, Edhem Mulabdić i Hamdija Kapidžić. Istraživači poput Sejfidina Kemure potrudili su se da ponešto od Kadićeve građe iznesu u javnost, ali većina ostalog materijala, budući da je na osmanskome jeziku, ostala je poznata i dostupna uglavnom osmanistima i onima koji su preko osmanista bili zainteresirani da saznaju o sadržaju određenih dokumenata.⁷ Utoliko je značajnije što se nakon odlične – ali naglašavam – pojedinačne doktorske radnje dr. Alme Omanović-Veladžić prešlo konačno na institucionalni projekat objavljivanja onoga što nam je ostavio ovaj čovjek koji je sam po sebi bio i ostao – institucija.⁸

Radni vijek je Kadić proveo u dramatičnim previranjima druge polovine 19. i početka 20. st., atmosferi bujanja nacionalne svijesti, industrijalizacije, migracija stanovništva, prekrajanja granica, nastajanja novih nacionalnih država, balkanskih ratova, Prvog svjetskog rata itd. Kadićevi opisi buna, požara, izgradnje i popravaka gradova, džamija, mostova, talasa kuge, velikih događaja, uprave pojedinih valija uz dokumentarnu potkrjepu čine ga savršeno pouzdanim izvorom. Takva ostavština samo jednog čovjeka jedinstvena je u regionu. Pogledamo li na mikropplanu, znamo da i Srbija ima jednog Rašida Belgradija bez čijeg bilježenja bi Beograd ostao bez iole istinski valjane pisane historije iz važnog perioda, 19. st., u kojem je anticivilizacijski brisana prošlost grada, i to od ljudi koji su ga činili do objekata i grobalja. Kadićev *Tarih* je neuporedivo obimniji, vremenskim periodima i tematskim okvirima

⁶ Periodika ali i razglednice s početka 20. st. bilježe postojanje tih spomenika, pa se za ovaj sarajevski navodi kako učenici dolaze sa svojim nastavnicima i polažu cvijeće ispod tog spomenika. Detaljnije vidjeti u: Sarajevski list, XXXVIII, od 29. novembra 1915, br. 314, br. 317, od 2. decembra 1915, 2 (napis “Otkriće spomenika”).

⁷ Kreševljaković 1931, 273-275; 1933, 108-115; 2022, 132-139; Mulabdić 51-56; Nametak, 1981.

⁸ Omanović-Veladžić, 2009; 2015, 345-368; 2021.

daleko širi, raznorodnom građom vanredno bogatiji. Zarobljene u nacionalističke stereotipe, susjedne ideologije do dana današnjeg neće priznati da je Muvekkit praktično prvi moderni balkanski historiograf, a u Sarajevu je, u to vrijeme, uz Muvekkita stasavao i učio mlad čovjek koji će iza sebe ostaviti izuzetno važnu građu iz vremena buna u Krajini i Hercegovini, brojne druge izvore mimo dokumenata, ne samo drugih hronika, ne samo tariha o gradnji upravnih i vjerskih objekata, ne samo prepise velikih djela orijentalnoislamske prošlosti, nego i sve ono što je vidio da predstavlja dokaze identiteta jedne zemlje i njenih naroda kroz slovo, riječ, pjesmu, fotografiju, pečat. Naravno, Kadić je za života formirao i veliku biblioteku od preko 800 jedinica, kao i brojne časopise koji su izlazili u njegovo vrijeme i na koje je bio preplaćen.⁹

Čovjek mora imati na umu uvijek tri koordinate svakog vrijednog saznanja i života: za porodicu, za domovinu, za svijet. Kadić se držao tih okvira. Po nekim odrednicama, bio je skoro predodređen da bude čuvar bosanskog nasljeđa svojim perom. Rođen je od u to doba pismene majke, u kadijskoj kući. Prema riječima onih koji su ga pamtili i opisivali, nikad nije imao nadmen stav, a do smrti je postupao prema vlastitoj inicijativi “još istraživanja, još pisanja, još rada...”

Iako je službeno bio činovnik, Kadić je bio oličenje antonimije.¹⁰ Naoko jednoličan birokratski posao u prašini, za njega je bio duboko jezero skrivenih tajni o Bosni. Uz redovno obavljanje dužnosti on je kroz dokumente tragao za svakim elementom bosanskog iskustva ispunjavajući svestremensku obavezu historičara – podsjećati narod na ono što je ili što bi narod zaboravio. Nije bio čudak, nije bio povučen u sebe, jer su ga njegovi savremenici pamtili kao čovjeka vedrog karaktera, čovjeka koji nije bježao od društvenog života. Svako sijelo, bilo u svojoj kući ili kod nekog drugog, znao je iskoristiti da upozna ljude oko sebe sa novootkrivenim detaljima iz prošlosti. Imao je jaku memoriju, pa se i govorilo da je znao puno više negoli je zapisao. Uživao je veliki ugled među sugrađanima i rado su ga birali za svog predstavnika.¹¹ Uz uredan način života (rano ustajanje i najviše rada ujutro) i njegovo djelo je uzor hronotopa, konteksta u kojem prostor i objekti u njemu čine vrijeme opipljivim. Epigrami koje je ostavio,¹² događaji koje je zabilježio, pisani trag o svakom aspektu života koji mu je privukao pažnju, zabilježene pjesme koje su se pjevale, i one koje je sam pisao, sve je to činilo jedinstvo prostora i vremena. To je teško pronaći u ljudima današnjice, kad jedni koriste nauku

⁹ Sve stoji na raspolaganju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.

¹⁰ Za detaljniji pregled njegove činovničke karijere kroz tri različita upravna sistema vidjeti: Kasumović 2018, 257-269.

¹¹ Navedeni posthumni zapis Hamdije Kreševljakovića.

¹² Mujezinović 1959, br. 4-5; 1960, br. 7-9, 10-12, 1-3.

kao bojno polje, balansirajući mitovima i stereotipima, a ne dokumentima, drugi čekaju da se treći bore za njih, puštajući četvrte da ljude koji pišu na osmanskom smatraju nepismenim, a peti bi najradije da historija ne postoji jer su dovoljni sami sebi.

Taj veliki i skromni čovjek, osjećajući da mu se bliži kraj, govorio je Kreševljakoviću da, ako bude jednom pisao o njemu, da je bolje da šta i izostavi, nego da ga prehvali koliko nije zaslužio.

Njegov *Tarih* baca posebno svjetlo na naše originalne tokove, autohtone, ali po vrijednosti ravne onim tzv. zapadnim, humanim, što i jeste istinska nauka. I pored izvještaja iz njegovog dosjea o tome da nije znao ćirilicu, potom i da ju je naučio, Kadić je bio čovjek renesanse erudicije. Stoga prirodno slijedi i samopitanje: Jesmo li dostojni nasljednici?

Svoje velikane na svjetskim univerzitetima narod studira, uvodi kolegije posvećene njima. Iz književnosti npr. čuvena je šekspirolologija... Da je kojim slučajem Muhamed Enveri Kadić rođen u nekoj drugoj zemlji, u njoj bi već odavno postojao predmet na studiju Filozofskog fakulteta posvećen radu, temama, metodologiji, spoznajama Muhameda Enverija Kadića. Barem dvogodišnji predmet na studiju našeg Filozofskog fakulteta obogatio bi arhivistiku, bibliotekarstvo, osmanistiku, diplomatiku, književnost...

Naravno, Muhamed Enveri Kadić je imao u Sarajevu i prethodnike koji nisu poput njega morali biti tu rođeni, ali su dobijali status Sarajlije voleći taj grad, radeći na njegovoj dobrobiti, poštujući ljude sa kojima su ga činili. Znameniti hroničari su bili i Husejn ef. Muzaferija i Osman Šugli Visočak, koji su živjeli u najgorim godinama nakon divljanja i paljevine Sarajeva od Savojskog, ostajali bez kuća, imovine, ali su stvarali i pisali. Abdullah Kantamirija i Mula Mustafa Bašeskija pisali su u vrijeme najvećih talasa kuge, potom Muvekkit i niz drugih. Kadić se rodio, radio i okončao svoj život u Sarajevu, a da nije uspio otići ni u Istanbul u kojem je htio da istražuje dalje o Bosni. Usudom i svojim odgojem i karakterom, vidio je svrhu čuvanja svoje domovine na način šticećenja njenog nasljeđa, a i ostajanjem u njoj. Njegovo djelo je ostalo svojevrsan vakuf za našu budućnost jer ima izuzetan značaj za istraživanje historije bosanskohercegovačkog prostora u periodu od 1364. do 1928. godine.

Za veličine kakav je Kadić, ljude koji su institucija za sebe i njihova djela koja su poput enciklopedija, potrebni su kontinuirani simpoziji i drugovrsna naučna okupljanja. U međuvremenu, raduje činjenica da Gazi Husrev-begova biblioteka stoji iza priređivanja regesti autografa koji je Muhamed Enveri Kadić pisao više od pola stoljeća, na skoro 12.000 listova. Planirano je da edicija na bosanskom jeziku bude objavljena u 50 svezaka.

Literatura

1. ABiH, VSS, Personalni dosjei, Muhamed Kadić
2. Kasumović, A., 2018. Sultanov, carev i kraljev službenik: činovnička karijera Muhameda ef. Kadića, Travaux, (Histoire, Historie de l'art, Archéologie), 5, Faculte des Lettres et des Sciences Humaines de Sarajevo, str. 257-269.
3. Kreševljaković, H., 1931. Dva Bošnjaka povjesničara, *Narodna starina*, knj. X, Zagreb, str. 273-275.
4. Kreševljaković, H., 1933. Muhamed Enveri ef. Kadić, *Narodna uzdanica kalendar* I, str. 108-115.
5. Kreševljaković, H., 2022. *Nekrolozi*, O.Z. "Rekultura" i U.G. Videoarhiv, str. 132-139.
6. Mujezinović, M., 1950. Muhamed Enveri-efendi Kadić kao epigrafičar, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*, br. 4-5; 1960, br. 7-9, 10-12, 1-3.
7. Mulabdić, E., Muhamed ef. Kadić, *Kalendar Pravda*, 51-56.
8. Nametak, Fehim, 1981. Predanost historiji: Uz pedesetu obljetnicu smrti Muhameda Enveri Kadića, *Odjek*, 20, Sarajevo, 15-31. oktobar 1981.
9. Omanović-Veladžić, A., 2009. *Sarajevo u hronici Muhameda Enverija Kadića u periodu 1839-1878: doktorska disertacija*, Sarajevo [Omanović-Veladžić, A.]
10. Omanović-Veladžić, A., 2015. Nad izvorima Kadićevog rukopisnog djela Tarih-i Enveri, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 64/2014, str. 345-368.
11. Omanović-Veladžić, A., 2021. *Hronika Muhameda Enverija Kadića kao izvor za izučavanje kulturne historije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Orijentalni institut.
12. *Sarajevski list*
13. Smajić, R., 2022. Ustanova ilmihaber između tradicije i administrativne prakse: primjer Mostara i okoline. U: *Slovo o Mostaru*. Zbornik radova sa 5. međunarodne naučne konferencije posvećene stvaralaštvu hercegovačkih autora, Mostar, 20. i 21. 10. 2021., Mostar: Univerzitet "Džemal Bijedić", Fakultet humanističkih nauka, 265-280.

Jusuf Trbić

Predsjednik BZK “Preporod” Bijeljina /

BZK “Preporod“, Bijeljina Chairman

trbicjusuf@gmail.com

IZDAJA BOSNE¹

BETRAYAL OF BOSNIA²

Knjiga dr. Muhameda Borogovca o kojoj je ovdje riječ jedno je od onih štiva o kojima se ne može šutjeti. To je, u najkraćem, hronika izdaje države Bosne i njenog najbrojnijeg naroda, gledana iz perspektive neposrednog učesnika i nezavisnog, nepristrasnog analitičara, koji je, živeći u SAD-u, imao uvid u dešavanja i dokumenta koja su većini nas u domovini bili nepoznati ili manje poznati. Ovo je knjiga koja nudi istinu drugačiju od one zvanične, knjiga koja upozorava i iznosi tvrdnje koje će većinu čitalaca “izbaciti iz sedla” i poslije koje ništa više neće biti isto u našem poimanju novije historije BiH. Možemo se ne složiti s tvrdnjama autora, možemo ih odbacivati i negirati, ali ih nećemo moći ignorisati, jer je istina kakvu on nudi suviše iznenađujuća, neočekivana i bolna. To je knjiga koja nas tjera da razmišljamo na način koji je mnogima do danas bio nepoznat. U najmanju ruku, natjeraće nas da razmislimo o tvrdnjama brojnih učesnika tadašnjih događaja (recimo akademika Muhameda Filipovića ili Tarika Haverića) koji su još davno upozoravali na ulogu bošnjačkog političkog vođstva u etničkoj podjeli Bosne i dogovorenom ratu.

Rezultat čitanja ovog štiva u najmanju ruku je otrežnjujući. A u ovim vremenima sveopšte duhovne i materijalne bijede koja vlada Bosnom, u vremenima etno-religijske podjele društva na tri isključujuće, mrzilačke i zatvorene proklete avlije u kojima neprikosnoveno vlada jednoumlje gomile, ovakve knjige, čak i ako se ne složimo s njima (što je u ovom slučaju iznimno teško), probudiće nas i natjerati da mislimo drugačije. Ima li veće pohvale za neku knjigu?

U pismu Oscaru Pollocku (27. januara 1904. godine) Franz Kafka piše: “Smatram da bi uopšte trebalo čitati samo takve knjige koje nas ujedaju i bodu. Ako nas knjiga koju čitamo ne budi udarcem pesnice po glavi, zašto je onda

¹ Tekst je prikaz knjige autora dr. Muhameda Borogovca *Rat u Bosni i Hercegovini: Kako je genocid nagrađen i osnovana Republika Srpska*, Bloomington: Xlibris, 2019. (štampano u SAD-u).

² This text is a review of a book by Dr. Muhamed Borogovac *The War in Bosnia and Herzegovina: How Genocide Was Rewarded and Republika Srpska Established*, Bloomington: Xlibris, 2019 (printed in USA).

čitamo? Da nas usreći...? Zaboga, bili bismo sretni i da nema knjiga, a knjige koje nas usrećuju mogli bismo za nuždu pisati i sami. Ali, potrebne su nam knjige što na nas djeluju poput nesreće koja nas jako boli, poput smrti osobe koju smo voljeli više od sebe, kao da su nas odagnali u šume, daleko od ljudi, kao samoubojstvo; knjiga mora biti sjekira za zamrzlo more u nama.”

U močvari duha u koju su nas doveli samozvani lideri naroda, političke elite su, uz svesrdnu pomoć sakralnih autoriteta, izgradili sliku sopstvene nepogrešivosti, sasvim u skladu s religijskim kanonima, pa su, u skladu s tim, konstruisali novu prošlost kojom potvrđuju sopstvenu bezgrešnost, u odnosu na “one druge” koji našem plemenitom soju, od kako je svijeta i vijeka, rade o glavi. U svakom od plemena, na koje su podijelili nas, dojučerašnje građane, živi jedan kult, jedna istina, jedan glas, jedna pamet, sasvim različita od one u ostala dva krda, a njih, po svojim kanonima, proizvodi svaka nacionalistička elita za sebe. Pa smo tako dobili zidove u glavama i životima, koji svako krdo dijele od onog drugog, a sve nas od slobode, od svijeta, od svjetlosti. Zato su nam potrebne knjige koje, kako kaže Kafka, udaraju pesnicom u glavu i razbijaju zaleđeno more u nama.

Muhamed Borogovac piše o izdaji Bosne, i to ne izdaji od komšija, susjeda ili nekoga iz međunarodne zajednice, o čemu se, manje-više, sve zna, već o kontinuiranoj, svjesnoj i planiranoj izdaji onih u koje se godinama zaklinju nesretni Bošnjaci, vječite nevine žrtve i svojih i tuđih. Da li su Alija Izetbegović i njegovi najbliži sljedbenici još prije rata postigli sporazum o etničkoj podjeli Bosne, pa taj dogovor poštovali čak i po cijenu strašnih zločina nad građanima BiH, pogotovo Bošnjacima? Da li je u pravu profesor Zlatko Hadžidedić, koji je rekao da je rat u Bosni vođen zato da se realizuje taj plan etničke podjele? Da li su u pravu oni koji tvrde da je Alija Izetbegović srušio građansku Bosnu i njen prijeratni ustav i odlučujuće pomogao da se stvori Republika Srpska za račun velikosrpske politike, a da su njegovi nasljednici nastavili da svim silama čuvaju taj dogovor, zaključno s namjernim upropaštavanjem tužbe za reviziju presude za genocid, u režiji Bakira Izetbegovića? Mogu li se bošnjački intelektualci, političari, medijski djelatnici i običan narod suočiti, otvorenih očiju, sa ovom ozbiljnom, ubjedljivom i temeljito obrazloženom tvrdnjom o izdaji, bez iracionalnih reakcija, uobičajenih na ovom prostoru? Najzad, mogu li sudionici svih tih događaja konačno progovoriti o svemu, prije nego što odnesu u tamu zaborava ono što znaju?

Dogovoreni rat

Knjiga dr. Muhameda Borogovca, objavljena kod nas nedavno u dopunjenom izdanju, prvi put je štampana u septembru 1995. godine, dakle u vrijeme velikih pobjeda Armije BiH, koja je, kako autor kaže u uvodu, zaustavljena hitnom intervencijom Izetbegovića i Šaćirbegovića. On to odmah obrazlaže:

“Naime, 8. septembra 1995. u Genevi su oni dogovorili 'Sporazum o osnovnim principima' u kojem Republika BiH pristaje, suprotno Ustavu Republike BiH, da se osnuje Republika Srpska na 49% teritorije Republike BiH. Dr. Nijaz Duraković, koji je tada bio član Predsjedništva Republike BiH, u više navrata je svjedočio da Izetbegović nikada nije dobio saglasnost ostalih članova Predsjedništva BiH da se taj dogovor potpiše u ime BiH. Ipak je to učinjeno 26. septembra 1995. u Genevi... Dr. Duraković je to nazvao 'izdavanje rodnog lista Republici Srpskoj'.”

To je, kako kaže Borogovac, zaustavilo Armiju BiH pred Banjom Lukom i spriječilo je da ostvari konačnu pobjedu nad vojskom RS-a, jer je, nakon potpisivanja sporazuma, međunarodna zajednica insistirala da se poštuje potpisano. “Do toga trenutka”, kaže Borogovac, Armija Republike BiH je imala pravo uspostaviti ustavni poredak, tj. osloboditi od agresora i pobunjenika svaku stopu međunarodno, tj. internacionalno priznate Republike BiH. Međutim, poslije tog potpisa Armija Republike BiH je morala stati, jer je morala poštovati međunarodne, tj. internacionalne sporazume koje su potpisali lideri BiH... Dakle, Armiju Republike BiH nisu zaustavili 'Amerikanci', u što je Izetbegović uspješno ubijedio Bošnjake, nego papiri koje su Republici Srpskoj dali naši tadašnji lideri Izetbegović, Šaćirbegović, Silajdžić.”

A kako je moguće da je tako važna stvar ostala sakrivena od javnosti? Borogovac je direktan: “Nažalost, zbog potpune kontrole medija u BiH, čak i tako otvorena izdaja Ustava Republike BiH, kakva je bila potpisana ženevskim 'Osnovnim principima' 8. septembra 1995, uspješno je sakrivena od Bosanaca i Hercegovaca.”

Knjiga tako počinje “od kraja”, od završnog udarca bosanskom oslobodilačkom ratu, a epilog je bio logičan: Dejtonski mirovni sporazum samo je ozvaničio tu dogovorenu podjelu, za koju je Alija Izetbegović tvrdio da se mora prihvatiti, jer su “narodi tako htjeli”. Ali borci u redovima Armije Republike BiH nisu se borili za podijeljenu, već za cjelovitu državu za koju su građani glasali na referendumu o samostalnosti. U Dejtonu je, dakle, formalno završena ta “velika igra”, preostalo je čuvanje te podjele i Republike Srpske, u čemu su bošnjački lideri bili itekako revnosni.

A sve je počelo davno prije toga, kad je beogradska izdavačka kuća “Srpska reč” (“neskrivena četnička kuća”, kako kaže Borogovac), 1970. godine izdala pamflet Alije Izetbegovića “Islamska deklaracija”. Ta knjiga u prvo vrijeme nije izazvala naročitu pažnju, ali je poslužila za jedan od tada uobičajenih sudskih procesa “unutrašnjim neprijateljima”, kakve je komunistička vlast organizovala s vremena na vrijeme. Tom knjigom je Izetbegović skrenuo pažnju beogradskih velikosrpskih ideologa, koji su u njemu prepoznali čovjeka koji će pomoći razbijanju BiH i stvaranju velike Srbije. Borogovac skreće pažnju i na jednu zanimljivost iz tog vremena: “Niko tada nije obraćao pažnju da je Izetbegović tokom suđenja stalno ponavljao da on u 'Islamskoj deklaraciji' ne misli na Bosnu i Hercegovinu, nego na neku državu u kojoj bi muslimani bili oko 80 posto stanovništva. Tek kada je po povratku iz Ženeve (Geneva) u septembru 1993, gdje je upravo potpisao Tuđman – Miloševićev plan unije 'tri Bosne', Alija Izetbegović izjavio da će muslimani dobiti državu u kojoj će sačinjavati oko 80% stanovništva, postalo je jasno o kojoj je državi riječ u 'Islamskoj deklaraciji'. Postalo je jasno da je Alija Izetbegović još tada želio i radio na podjeli Bosne i Hercegovine u najboljem srpskom interesu.” Uz to, podsjeća Borogovac, Izetbegović je u “Islamskoj deklaraciji” napisao da je Pakistan “naša generalna proba”. Time je dao do znanja da pristaje i na srpsku ideju razmjene stanovništva, kao što je učinjeno između Indije i Pakistana, da bi se napravila ekskluzivna muslimanska država.

Kao što je poznato, Alija Izetbegović je pušten iz zatvora i pasoš mu je vraćen u rekordno kratkom vremenu (o čemu je govorio Adil Zulfikarpašić), da bi, uz podršku velikosrpskih ideologa i goleme obavještajne i političke mašinerije iz Beograda, krenuo u etničku podjelu BiH. “Zašto bi velikosrbi olakšavali Izetbegoviću stvaranje muslimanske stranke”, pita se Borogovac, podsjećajući na poznatu izjavu Radovana Karadžića: “Ako bude izabran (Nijaz) Duraković, biće rat, a ako bude izabran Izetbegović, dogovorićemo se.” I odgovara: “Danas, poslije Izetbegovićevih potpisa na sve 'mirovne planove' kojima se legalizuju srpska osvajanja po Bosni i Hercegovini, postaje jasno da je Karadžiću trebao Izetbegović upravo da bi mogao uspješnije ratovati, tj. da bi imao nekoga u suprotnom taboru ko će mu svojim potpisima legalizovati okupirano kao 'srpsko'.”

Prva monoetnička stranka u BiH bila je Izetbegovićeva SDA, čije je osnivanje u martu 1990. godine bilo veliko iznenađenje, jer Muslimani su u najvećoj mjeri bili suzdržani kad je u pitanju ispoljavanje nacionalnih osjećanja. “Zato je bilo zaista nevjerovatno vidjeti četrdeset Muslimana i Muslimanki kako sjede pred TV kamerama, kao dokaz da su Muslimani prvi krenuli u nacionalno podvajanje u Bosni i Hercegovini. To je bio veliki propagandni poen u korist Srba.” Nakon toga krenula je velika nacionalistička parada

Izetbegovićevih sljedbenika širom zemlje, nesputano zazivanje vjerske države, vezanje zastava sa Karadžićevim SDS-om i HDZ-om i zajednički nastup na izborima. Na osnivačkoj skupštini SDA Izetbegović je najavio da “slijedi novi dogovor naroda, a narode mogu predstavljati samo njihovi istinski predstavnici”, ne obraćajući pažnju na to da je Republika BiH imala tada građanski ustav u kojem nije bilo predviđeno nikakvo dogovaranje naroda u odlučivanju. Bio je to otvoreni poziv na rušenje građanskog ustava i stvaranje antiustavnog modela etničke podjele, kojeg se bošnjački politički lideri drže do današnjeg dana. Uskoro nakon osnivanja SDA Izetbegović je počeo zagovarati podjelu BiH na etničke jedinice, pri čemu bi, kako je govorio, Bošnjacima pripala teritorija koju mogu kontrolisati. Tako su udareni temelji naše zajedničke propasti.

Hronika propadanja

Dok je buktao rat u Hrvatskoj, BiH je imala šansu da se odupre moćnoj JNA, tako što bi Teritorijalna odbrana u svakoj opštini gdje je to bilo moguće zadržala oružje i sklonila regrutne spiskove, kao što je učinjeno u Sloveniji, koja je bila prva na udaru Miloševićeve ratne mašinerije. U Bosni je oružje Teritorijalne odbrane bilo sklonjeno u kasarne JNA prije osnivanja SDA, ali u mjestima s bošnjačkom većinom lako je moglo biti blokirano njihovo odnošenje, kao što je učinjeno u Tuzli. Ali to nije učinjeno u drugim mjestima, recimo, u opštini Stari Grad Sarajevo, pa je naš glavni grad dočekaao početak opsade bez ičega u rukama. Izetbegović je predložio da se sve jedinice JNA, koje se povlače iz Slovenije i Hrvatske, sa kompletnim naoružanjem, smjeste na teritoriju BiH, što se i dogodilo. Sporazum je potpisan 2. januara 1992. u Sarajevu. Posljedice su bile katastrofalne.

Ali građani naše države su na referendumu za nezavisnost 1. i 2. marta 1992. masovno izašli na glasačka mjesta i u procentu od 64 posto glasali za jedinstvenu, građansku, slobodnu BiH. Karadžićeva propagandna mašinerija je tvrdila (i to se čini i danas) kako su Srbi bojkotovali taj referendum. Borogovac to demantuje izvođeci jednostavnu računicu: Bošnjaka je bilo oko 43, a Hrvata 17 posto – to je 60 posto. Jasno je da nisu svi izašli na glasanje, to se nikad ne dešava, što znači da je veliki procenat Srba također glasao za nezavisnu BiH. Da li su novi politički lideri poštovali volju građana?

Borogovac podsjeća na isključivo pravilo koje važi u međunarodnom pravu, a to je vladavina pravnih normi i međunarodnih zakona, zbog čega su i stari srpski saveznici, poput Rusije, Francuske i Engleske, priznali nezavisnu BiH i prihvatili sankcije Srbiji zbog agresije na BiH. Među najvažnije norme

međunarodnog prava spadaju principi nepromjenjivosti granica silom i nemiješanja u unutrašnje stvari država. Ništa od toga ne može se mijenjati silom, ali može sporazumom unutrašnjih snaga. Takvi sporazumi su bili jedini mogući put za mijenjanje Ustava BiH i etničku podjelu zemlje. Dakle, bez pristanka bošnjačkog političkog vođstva ne bi bilo etničke podjele, koja je dogovorena davno prije rata, o čemu svjedoči crtanje etničkih mapa prije bilo kakvih vojnih djelovanja i potpis Izetbegovića (zajedno s Karadžićem i Bobanom) na Kutiljerov plan etničke podjele BiH 18. marta 1992. godine. Izetbegović je, pod pritiskom Amerikanaca, povukao svoj potpis, ali je kasnije potpisao sve planove o etničkoj podjeli BiH koji su bili ponuđeni. Potpisivanjem Kutiljerovog plana Izetbegović je napravio grešku koja se nikad više nije mogla ispraviti. Najprije, pristao je da se dogovara o etničkoj podjeli zemlje, što je odredilo temelj svih budućih planova, učinio je to sa liderima dviju separatističkih strana koje nisu imale nikakav legitimitet, čime je agresiju na državu BiH pretvorio u građanski rat, i, najzad, postavio se ne kao predsjednik države već kao lider muslimana, jedne od zaraćenih strana, čime je taj rat postao još i vjerski rat.

Borogovac podsjeća i na jedan slučaj koji se dogodio nakon usvajanja rezolucije Savjeta bezbjednosti UN-a o agresiji Srbije na BiH u maju 1992. godine (rezolucija 752) i zahtjeva EZ-a i KEBS-a iz maja iste godine, kao i rezolucije Generalne skupštine UN-a iz augusta 1992.

“Agent Republike BiH na Internacionalnom sudu pravde u Hagu (International Court of Justice – ICJ) američki profesor internacionalnog prava Fancis A. Boyle tužio je Srbiju (krnju Jugoslaviju) za genocid u Bosni i Hercegovini i već početkom 1993. blistavo je dobio prva dva ročišta na tom sudu. Srbija se tada našla u zaista kritičnoj situaciji, jer je zločin genocida najteži mogući zločin za koji može biti osuđena neka država na tom najvažnijem sudu na svijetu, tzv. svjetskom sudu. Međutim, prof. Boyle je tada naglo smijenjen od strane Izetbegovića, a tužba za genocid je od tada pa nadalje sabotirana od strane BiH vlasti...”

Posebno je problematičan pristanak Alije Izetbegovića da pregovara s agresorima i vođama separatističkih pokreta u BiH. Borogovac podsjeća da je predsjednik SAD-a George Bush 15. aprila 1992. godine dao ultimatum JNA da se povuče iz BiH, pa je čak i američka Šesta flota ušla u Jadran, kao priprema za vojnu intervenciju. Tada Izetbegović hitno odlazi na pregovore sa generalima JNA u Skoplje (24. aprila) i sa vojnim i civilnim vlastima SRJ dogovara da JNA povuče vojnike rodnom iz Srbije, a sve ostalo da ostane u BiH, i to, kako je Izetbegović dogovorio, na “srpskim teritorijama”. Time je ne samo vezao ruke Amerikancima i spriječio vojnu intervenciju, već je

priznao ekskluzivno srpske etničke teritorije, što je bilo direktno suprotno Ustavu BiH. I ne samo to: on je, kao što smo rekli, svojim pregovorima s Karadžićem i Bobanom međunarodno priznatu agresiju dviju susjednih zemalja na BiH pretvorio u građanski rat. S dvojicom separatističkih lidera Izetbegović je počeo pregovore o “ustavnom preuređenju BiH”, što je bio početak katastrofe, jer time je spriječeno kažnjavanje agresora, koje je počelo nakon spomenutih rezolucija UN-a, pa su Srbiji i Crnoj Gori uvedene ekonomske sankcije, a zatim i ekonomska blokada, SRJ nije priznata kao država i isključena je iz UN-a i svih evropskih institucija. Svođenje agresije na građanski rat spriječilo je pomoć Bosni, kao žrtvi agresije, jer međunarodna zajednica može da se umiješa u slučaju napada jedne države na drugu, ali ne i u slučaju građanskog rata. Svojim pregovorima Izetbegović je ukinuo svaku mogućnost eventualnog vojnog angažovanja NATO-a na strani Armije BiH. Uz to je on, suprotno svojoj ustavnoj zakletvi i volji građana BiH izraženoj na referendumu, sebe sveo na vođu muslimana, a agresiju na BiH pretvorio ne samo u građanski već i u vjerski rat. Najvećeg zločinca Evrope nakon Drugog svjetskog rata Radovana Karadžića on je pretvorio u legalnog predstavnika jedne od strana u tom građanskom ratu. Izetbegović se deklarirao ne kao predsjednik jedne države, već kao vođa muslimana (što je bio šamar Americi i Evropi i svim prijateljima Bosne u svijetu), kao da je radio po diktatu graditelja velike Srbije, i to je bila katastrofalna greška. Ako je bila greška.

Posebno se to odnosi na pristanak da se pregovara o Ustavu BiH, i to saanima koji su krvlju i zločinima rušili državu. On je potpisao svaki plan podjele Bosne: i Kutiljerov, i Vance-Owenov, i Owen-Stoltenbergov, i dogovor Miloševića i Tuđmana o uniji država, i plan Kontakt-grupe iz juna 1994. Za Izetbegovića ustavni principi i opstanak države nikad nisu bili problem, problem su bile samo mape etničke podjele. Svojim potpisom on je legalizovao uključivanje mnogih gradova s bošnjačkom većinom u mapu srpskog entiteta i time direktno doprinio legalizovanju etničkog čišćenja. Među tim gradovima je i Srebrenica, mjesto jedinog sudski presuđenog genocida u Evropi nakon holokausta. Srebrenicu niko iz naše delegacije nije ni spomenuo u Dejtonu.

Takvim svojim ponašanjem Alija Izetbegović je praktično poništio rezultate referenduma za nezavisnost BiH i priznanje BiH kao države i srušio Ustav Republike BiH. Jedino rješenje koje je on zastupao, i to sve vrijeme, bilo je podjela BiH na tri etničke jedinice. Bez njegovog pristanka etnička podjela BiH nikad ne bi mogla biti legalizovana, niti bi mogla biti poništena volja građana i borba Armije BiH za državu kakvu su građani željeli. I, što je najgore, time su bile vezane ruke administraciji SAD-a i saveznicima da vojno reaguju i spriječe dalju agresiju. Pristankom da i branitelji Sarajeva, kao i

napadači, moraju predati teško oružje (tzv. "Aerodromski sporazum", nakon masakra na Markalama 1994), a da će NATO čuvati granice razgraničenja, postignuto je da Armija BiH nije više smjela krenuti u oslobađanje Sarajeva, pa su Mladićeve snage mogle da se okrenu drugim ratištima (Goražde).

Koga je branio Alija?

Veći broj autora pisao je o tadašnjem objašnjenju Alije Izetbegovića o tome zašto je potpisao Vance-Owenov plan u martu 1993. godine. U Skupštini BiH on je tada izjavio: "U dilemi da li da spašavam narod ili državu odlučio sam se da spašavam narod." Muhamed Borogovac o tome kaže: "Svaki srednjoškolac zna da je država osnovno sredstvo odbrane naroda. Bez državnih institucija, armije i milicije, nema zaštite naroda. Bez države nema ni mobilizacije u armiju, ni proizvodnje, ni zdravstva, tj. nema odbrane naroda. Ustvari, najbolji način da se uništi narod je da mu se prvo uništi država." Baveći se isključivo mapama i podjelom teritorija, Izetbegović se zalagao za oslobađanje samo onih krajeva u kojima su Bošnjaci bili u većini, opravdavajući to tvrdnjom da je "naše samo ono što možemo kontrolisati". Ali veći broj većinski bošnjačkih gradova lako je ustupio Karadžićevim Srbima. Tako je, ponavljajući kako se bori za jedinstvenu BiH, Srbima ustupio Višegrad, Zvornik, Foču, Brčko, Bijeljinu... Na kraju i Srebrenicu. Poslije potpisa "plana Unije tri Bosne" Tuđmana i Miloševića u ljeto 1993. Izetbegović izjavljuje: "Važno je da smo sačuvali državu." Ali svaki student prava zna da unija po definiciji nije država. I svako zna da se, pogotovo u našim uslovima, etnički podijeljena država više nikad neće moći sastaviti. Međutim, već tada je Izetbegović, zahvaljujući svom neupitnom autoritetu, od sebe odbacivao svakoga ko se ne slaže s njim, a buntovnici su, u tim nesigurnim vremenima, lako mogli platiti glavom. Pomoć je, naravno, imao od Islamske zajednice, na čije je čelo doveo svog glorifikatora Mustafu Cerića, i to je bila važna, ako ne i presudna podrška njegovoj politici. U junu 1994. godine, piše Borogovac, Izetbegović je ubijedio Skupštinu BiH da prihvati plan Kontakt-grupe, kojim se država dijeli u omjeru: 51 posto Federaciji BiH i 49 posto RS-u, tvrdeći da će Srbi taj plan odbiti. "Kada su taj plan, koji je bio ponuđen u formi 'uzmi ili ostavi', Srbi stvarno odbili, on je došao na zasjedanje Generalne skupštine UN-a i 27. septembra 1994. i tražio da se 'arms embargo' Bosni i Hercegovini ne skida sljedećih 6 mjeseci, nego da UN natjeraju Srbe da prihvate plan Kontakt-grupe. Tim istupom je zaustavio Kongres Sjedinjenih Američkih Država koji je već bio dvotrećinskom većinom izglasao da USA treba da naoružaju Armiju RBiH. U svom govoru u UN-u Izetbegović je rekao da naoružavanje Armije RBiH može naljutiti Srbe i da se oni mogu osvetiti, jer su mnogo jači. Tako je taj plan, umjesto 'taktičkog

poteza', postao sudbina Bosne i Hercegovine", kaže Borogovac. Ipak, američki Kongres se vratio pitanju naoružavanja Bosne u januaru 1995, šest mjeseci prije genocida u Srebrenici. Tu rezoluciju (nacrt zakona senatora Boba Dola), svojim vetom zaustavio je predsjednik Clinton, jer su, kako je rekao, "Bosanci ponovo izabrali mirovni proces radije nego naoružavanje." U tekstu zakona piše i ovo: (b-1) "Predsjednik će ukinuti američki embargo na oružje Vladi Bosne i Hercegovine ukoliko se učini sljedeće: Vlada Sjedinjenih Država primi zahtjev od Vlade Bosne i Hercegovine za ukidanje embarga na oružje, i da u ostvarenju svojih suverenih prava, kao nezavisna nacija, podnese zahtjev Vijeću sigurnosti Ujedinjenih nacija za odlazak UNPROFOR-a iz Bosne i Hercegovine..." Umjesto da zatraži ukidanje embarga i povlačenje UNPROFOR-a koji, blago rečeno, nije ostvario svoj zadatak zaštite "sigurnih zona", Alija Izetbegović je na brzinu i mimo znanja ostalih članova Predsjedništva, kao što je već rečeno, 8. (a zatim i 26) septembra 1995. preko ministra Šaćirbegovića potpisao plan o podjeli BiH u omjeru 51:49, i to na početku nezaustavljive ofanzive 5. korpusa na Banju Luku. A zatim je 24. oktobra 1995. godine ponovo pred Generalnom skupštinom UN-a zatražio da ostane UNPROFOR (koji se već do krajnosti osramotio tokom genocida u Srebrenici), sahranivši definitivno sve napore da se ukine embargo na oružje. Tom prilikom on je pred Generalnom skupštinom rekao da Bosanci ionako pobjeđuju, pa im više nije potrebno oružje, mada je samo godinu dana prije toga tvrdio da su Srbi toliko jaki da ih ne treba izazivati ukidanjem embarga. Pokazala se tačnom izjava američkog državnog sekretara Warrena Christophera pred Kongresom da "sve tri strane u BiH žele podjelu države."

Zanimljivo je i to da je Izetbegović od početka pristajao na to da entitet RS bude monoetnički, a drugi dio države multietnički, pa se na kraju dogodilo ono što su neki predviđali: da on neće uspjeti da stvori islamsku državu u srcu Evrope, ali će stvoriti novu srpsku državu. Tuđmanu je obećao konfederaciju s polovinom Bosne, što je nacionalističkom lideru Hrvatske dalo ubjedljivo opravdanje za njegovu politiku podjele BiH. Pozivajući se isključivo na Bošnjake, tj. muslimane, a ne na građane, praveći od Armije BiH muslimansku vojsku, uvodeći vjerske rituale u politiku i vjersku poslušnost kao model upravljanja, Izetbegović je čitav bošnjački narod odveo u srednji vijek, na rub propasti. Uvođenjem kategorije šehida (onih koji su poginuli u borbi za vjeru) on je ponizio sve Srbe i Hrvate i ostale u Armiji BiH. Legalizujući postojanje Republike Srpske, on je poništio i volju građana, i državnost BiH, kršeći zakletvu da će poštovati (tadašnji) Ustav i suverenitet BiH. Prihvatajući koncept "zaštićenih zona" i njihovu demilitarizaciju Izetbegović je te teritorije direktno izručio agresoru. Pokazuje to i sudbina Bihaća, u kojem su general Atif Dudaković, Izet Nanić i drugi komandanti odbili da predaju oružje, pa su uspjeli ne samo da se odbrane već i da krenu u

konačno oslobađanje BiH, koje bi se i dogodilo da ih nije zaustavio potpis na plan o podjeli Bosne, jer niko u međunarodnoj zajednici ne bi samoinicijativno zaustavio oslobađanje države – žrtve dvostruke agresije. I niko ne bi, na svoju odgovornost, smjestio Srebrenicu, mjesto jedinog genocida u Evropi nakon Drugog svjetskog rata, na teritoriju koja pripada izvršiocima tog genocida, da nije bilo Alije Izetbegovića.

Put bez povratka

Da se vratimo još malo sporazumu koji je zaustavio ofanzivu Armije BiH ne samo prema Banjoj Luci već i na drugim dijelovima fronta. Potpuni slom Vojske RS-a i nestanak te secesionističke tvorevine bili su pitanje dana. (“Ukoliko se ofanziva ne zaustavi, za 36 sati možete očekivati potpuni slom Republike Srpske”, napisao je u svom apelu Nikola Koljević.) Tada je 5. korpus, u silovitoj ofanzivi, za dva dana, 11. i 12. oktobra, oslobodio Sanski Most, Mrkonjić-Grad, hidroelektranu Bočac i veliki dio Manjače i došao na prilaze Prijedoru i Bosanskom Novom, ali je zaustavljen definitivnim Šaćirbegović – Izetbegovićevim ženevskim pristankom na stvaranje Republike Srpske.

Sjetimo se: ubrzo nakon Šaćirbegovićevog potpisivanja dokumenta pod naslovom “Osnovni principi mira u Bosni i Hercegovini” 8. septembra 1995. godine, Izetbegović i Haris Silajdžić predstavljaju taj dokument (kojim se definitivno priznaje Republika Srpska) članovima Predsjedništva BiH u Sarajevu. Ali oni odbijaju dati svoju saglasnost. Ipak, uprkos tome, dakle protiv volje Predsjedništva, Izetbegović šalje Šaćirbegovića da 26. septembra 1995. definitivno potpiše sporazum koji finalizira i betonira etničku podjelu i zaustavlja borbu za konačno oslobađanje države. Taj je dokument poslužio kao temelj Dejtonskog mirovnog sporazuma koji nam niko nije nametnuo, jer su etničku podjelu, kako je Izetbegović rekao, “narodi htjeli”. BiH je podijeljena na dvije *de facto* države, spriječen je povratak miliona ljudi svojim kućama i otvorena su vrata za stvaranje velike Srbije, koja se nije mogla napraviti u ratu, ali pristankom bošnjačkog političkog vrha to je postalo moguće u miru. Zar je onda čudno što je Franjo Tuđman dodijelio nakon toga odlikovanje “Kraljice Jelene” Izetbegoviću, a “Zrinskog” Muhamedu Šaćirbegoviću?

Alija Izetbegović je, pristankom na koncept “sigurnosnih zona”, a pogotovo na njihovu demilitarizaciju, ostavio bespomoćni narod Srebrenice i Žepe u okruženju surovog neprijatelja i tako ga direktno izručio dželatima. Uz to, kako navodi Borogovac, kad je podignuta optužnica protiv generala

McKenziya zbog silovanja bošnjačkih žena i djevojčica u srpskim logorima za žene, za šta su postojali sigurni dokazi, tu optužnicu je Izetbegović zaustavio. “Kada je Roy Gutman, novinar News Day-a iz New Yorka, čovjek koji je dobio Pulitzerovu nagradu za novinarsko istraživanje genocida u Bosni, upitao Izetbegovića zašto je poštedito McKenzia, on je odgovorio: 'Nama još treba UNPROFOR'. Kao da bez McKenzia nema UNPROFOR-a”, piše Borogovac. I dodaje: “Da li jedan iskreni musliman tako olako ispušta iz ruku pravde silovatelja muslimanki?”

Zato se postavlja pitanje da li je Alija Izetbegović bio fanatični musliman, koji je zaista želio stvoriti kakvu-takvu islamsku državicu u srcu Evrope, ili je u pitanju nešto drugo? “Da je Izetbegović zaista 'muslimanski fundamentalista', on bi to krio iz političkih razloga dok ne izvojuje pobjedu”, kaže autor. “Upravo suprotno, on vodi na hadždž 400 vojnika Armije BiH 1994. Glumeći islamskog fundamentalistu Izetbegović je dao ogromne propagandne mogućnosti Srbima. Ko živi na Zapadu zna kakav je politički hendikep nositi 'image' islamskog fundamentaliste. Sjetimo se, dok nismo imali taj 'image', čitav svijet nas je priznao i glasao za sankcije Srbiji i Crnoj Gori.” U svjetlu ovih činjenica sad je lakše razumjeti islamizaciju Armije BiH, dolazak mudžahedina, uvođenje vjerskih rituala u javni život i prenamlašenu ulogu Islamske zajednice u političkom i javnom životu Izetbegovićeve “bošnjačke republike”, ali i njegove otvorene kritike borcima koji su, bez njegovog znanja, oslobađali okupirane teritorije (naprimjer Vlašić) ili onima koji su glasno sanjali o oslobađanju cijele BiH. Lakše je razumjeti i zaustavljanje potpune kapitulacije Karadžićevih i Mladićevih snaga, koje su, uoči potpisivanja sporazuma u Ženevi, bile u potpunom rasulu. Tim potpisom je poraz srpskih snaga pretvoren u njihovu pobjedu, a velika pobjeda Armije BiH u totalni poraz.

Na kraju se završilo onako kako su ideolozi velike Srbije i planirali: Dejtonskim sporazumom i legalizovanjem onoga što je stečeno zločinima, etničkim čišćenjem i genocidom, sa punim pristankom bošnjačkog političkog vođstva. Pri tome od Izetbegovićeve “bošnjačke republike” nije ostalo ni traga, kao što ni traga nije ostalo od građanskog ustava Republike BiH i jedinstvene države za kakvu su glasali građani BiH i za koju su živote dali toliki muškarci, žene i djeca. Nakon svega ostaje pitanje: hoćemo li, svi zajedno, uspjeti da se izborimo sa istinom o onome što nam se dešavalo i sa posljedicama jedne pogubne politike koja je uništila državu kakvu smo imali i kakvu i danas sanjamo?

Asea Gašparić

University of Miskolc / Univerzitet u Miskolcu

Central European Academy / Centralno-evropska akademija

gasparic.asea@gmail.com

REVIEW OF THE INTERNATIONAL CONFERENCE ON THE PARENTAL RESPONSIBILITY¹

PRIKAZ MEĐUNARODNE KONFERENCIJE O RODITELJSKOJ ODGOVORNOSTI²

In the cooperation of University of Miskolc – Central European Academy as the main organizer and its partners Ferenc Madl Institute of Comparative Law, Institute of Justice in Warsaw, Central-European Association for Comparative Law, Hungarian Association for Comparative Law, Slovak Association for Comparative Law, Scientific Association for Comparative Law Poland, Association for the Advancement of Comparative Law Researches in Serbia, Romanian Association for Comparative Law, University of Opole and Cardinal Wyszyński University in Warsaw, International Scientific Conference was organized of 5th December 2022. The topic was very current considering all the changes that children, but also parents, are going through in today's world.

After the warm welcome at the Hungarian Academy of Science, Conference started with the opening panel presided and moderated by Prof. Dr. Szilágyi János Ede (University of Miskolc) who as the head of the Ferenc Mádl Institute of Comparative Law greeted all the present speakers and listeners. After a short introduction, Professor gave the floor to Marcin Romanowski (Undersecretary of State, Ministry of Justice of the Republic of Poland) who held an opening speech and welcomed all participants. Mr. Romanowski gave his thoughts and explained the importance of the values of the European Union and its need for change connecting it to parental responsibilities in modern times. He explained the structure of the Conference

¹ International Scientific Conference on *Contemporary threats to parental responsibility. Selected legal aspects* held on 5 December 2022 at Hungarian Academy of Sciences in Miskolc, Hungary

² Međunarodna naučna konferencija Mađarske akademije nauka na temu *Savremene prijetnje roditeljskoj odgovornosti – odabrani pravni aspekti*, održana 5. XII 2022 u Miskolcu u Mađarskoj.

referring to the topics and issues that will be discussed and shortly announced each presenter separately. Then, the director of the Central European Academy Prof. Dr. Barzó Tímea had a presentation concerning the Academy itself. She described the work of 5 research groups within the Central European Professors' Network that started its 1st edition of international comparative law research activity on 1 January 2021 under the coordination of the Ferenc Mádl Institute of Comparative Law. A 2nd edition started on 2 January 2022 with active participation of seven countries (the Czech Republic, Croatia, Hungary, Poland, Serbia, Slovakia, and Slovenia) and 47 researchers, organized in five research groups. Central European Professors' Network categorizes those groups as follows: the first group regarding the issues of 'constitutional protection of national symbols' led by Prof. Dr. Tóth J. Zoltán (Károli Gáspár University, Hungary), the second 'right to privacy' directed by Prof. Dr. Wielec Marcin (Cardinal Stefan Wyszyński University, Poland), the third is 'content of the right to parental responsibility' whose leader is Prof. Dr. Sobczyk Paweł (University of Opole, Poland), then follows 'constitutional framework for the protection of future generations and the environment under the supervision of Prof. Dr. Szilágyi János Ede (University of Miskolc, Hungary) and finally, 'constitutional identity and relations between the EU law and domestic law of member states' led by Prof. Dr. András Zs. Varga. Additionally, Professor Barzó acquainted us with Central European Junior Program and publishing activities under the Central European Academy as well as high-quality international events organized by each group depending on the topic.

As the head of the research group that was responsible for organizing this conference, Prof. Sobczyk gave a short report about the group activities and their outcomes. Professors' starting point was famous Appendix No. 3 which goes into the details of family proceedings rules. Finally, as the last speaker of the opening panel, Prof. Dr. Wielec Marcin (Cardinal Stefan Wyszyński University, Institute of Justice Warsaw, Poland) introduced the book entitled 'Content of the right to parental responsibility. Experiences – Analyzes – Postulates.'

The first section was moderated by Dr. Zombory Katarzyna (University of Miskolc Central European Academy, Hungary). She gave a word to the first presenter Prof. Dr. Korać Graovac Aleksandra (University of Zagreb, Croatia) who spoke about the procedural rights of the child in family proceedings in Croatia. Prof. Korać Graovac described the relevant framework on the international level mentioning the Convention on the rights of the child as a basic document, especially focusing on Article 12 – the right of the child to be heard. Furthermore, Professor highlighted General Comment no. 12. Of the

Committee on the Rights of the Child which emphasizes the right of the child to be heard. At the national level, Professor pointed out relevant provisions from the Croatian Family Act leaving us with some open questions. She also stressed the urgent necessity for specialized family courts in the Croatian legal system with an aim for better protection of children's rights. Next presenter was Prof. Dr. Králíčková Zdeňka (Masaryk University, Brno) who had her presentation entitled Exercise of Parental Responsibility in Special Cases – good and bad practice providing the Czech legislative highlighting the importance of general principles of parental responsibilities. Her presentation started with a historical overview of parental responsibilities in the Czech Republic, continuing with the analysis of duties and rights exercised by parents. Professor also tackled regulation on divorce law in her country which prescribes that marriage cannot be dissolved if the previously passed decision on custody of a child hasn't become final and conclusive. The last presenter of the first section was Prof. Barzó. She delivered the topic about Parental responsibility (authority) related to Child's Health Care. Professor explained Hungarian legal solutions regarding this issue emphasizing the importance of parental consent to healthcare distinguishing 'regular' healthcare and 'urgent intervention'. After the presentation and the overview of selected case law, Prof. Barzó concluded that legal provisions as they are currently formulated in Healthcare Act 2022 are in no way sustainable.

After the break, the conference continued with section two presided by Dr. Bartłomiej Oręziak (Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw, Institute of Justice Warsaw, Poland). The first speaker was Prof. Dr. Andrzejewski Marek (Institute of Legal Sciences of the Polish Academy of Sciences, Poland) who focused on the specificity of limitations of parental authority. He delivered some procedural and organizational remarks while talking about the interference of the state in parental authority suggesting a 'tailor-made' approach, the necessity of 'both ways' cooperation, and the duty of the court to cooperate with local institutions. Professor emphasized the importance of family courts and family judges as a specialized body reasoning it by controversial situations that may occur. Further, Prof. Dr. Poniatowski Michał (Cardinal Wyszyński University in Warsaw, Poland) brought the topic regarding the content of the right to parental responsibility and the activities of non-governmental organizations in Poland. Professor outlined the legal basis for non-governmental activities in Poland from the perspective of exercising parental authority pointing out that the welfare of the child and assistance to the family should, in this context, be the goal of the non-governmental organizations. He concluded with the opinion that the starting point for resolving a possible conflict should be approached in a holistic way always considering the best interest of the child. At the end of the second

section, Prof. Dr. Sobczyk Pawel (University of Opole, Poland) talked about the influence of parents on sexual education in public schools in Poland, mainly oriented to the guarantees prescribed in the Polish Constitution. Apart from well-known common ways of parental inclusion in a child's education, such as parents' councils in schools and parents' cooperation with the school, Professor presented an attempt of legislative to strengthen the influence of parents on school activities by passing the so-called Lex Czarnek.

The last section was moderated by Prof. Dr. Szilágyi János Ede. The first speaker was Prof. Dr. Kovaček Stanić Gordana (University of Novi Sad, Serbia) with the topic entitled: Important Issues Concerning a Child: Decision-making and Resolving the Parental Conflict. Professor focused on the question of who is the subject in family relations - parents or child providing the legislative framework of Serbian Family Act. Additionally, she highlighted the lack of Serbian legislation in the sense that it does not have provisions for resolving a conflict that may appear regarding the decisions about the medical procedure of a child. At the end of the presentation, Professor delivered some *de lege ferenda* ideas and emphasized the fact that judges in family law courts must be specialized. The next presenter was Prof. Dr. Garayová Lilla (Pan-European University, Slovakia) with a focus on parental authority and the best interest of the child. Professor explained the scope of parental responsibility and show the actual legislation in Slovakia. Further, she delivered an interesting overview of variations of legal terminology in different countries (e.g. in Czechia, Germany, France, Denmark, Poland, Lithuania, Spain, Sweden, Greece, Finland, UK, Ireland, Netherlands, Switzerland) and suggested preferable change of term parental authority to parental responsibility. In the end, Prof. Dr. Kraljić Suzana (University of Maribor, Slovenia) delivered a topic on parental care describing the development from autonomy to deprivation. She focused on the provisions of fundamental principles of the Constitution of the Republic of Slovenia. Professor emphasized the priority of parents over any other person concerning the rights and obligations with the goal to protect child's best interest. Also, Professor underlined that even though courts have wide discretion in defining the best interest of the child, they must always be in accordance with the principle of proportionality.

The last presentation was followed by a constructive and fruitful discussion with many questions and comments. The fact that the interest in this scientific conference was great is also confirmed by the fact that the discussion lasted longer than the organizers predicted. The conclusions and suggestions reached during this Conference will serve as a basis for proposing policies and practices in the context of respecting parental responsibilities, but also

strengthening the best interest of a child. At the very end of the conference, Prof. Szilágyi thanked all the participants for attending and contributing to the discussion. Finally, the purpose of the conference was met since the great exchange of knowledge, experiences, and outstanding cooperation was achieved.

Mr. sc. Dominik Bobrovský, PhD student / Doktorant
University of Miskolc / Univerzitet u Miskolcu
bobrovskydominik@gmail.com

**THE RIGHT TO PRIVACY IN DIGITAL WORLD –
MISKOLC INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE¹**

**PRAVO NA PRIVATNOST U DIGITALNOM SVIJETU –
MEĐUNARODNA NAUČNA KONFERENCIJA U MISKOLCU²**

The University of Miskolc in cooperation with the Central European Academy, Central European Professors Network, and Institute of Justice in Warsaw organized the scientific conference named „The Right to Privacy in the Digital Age – in specific terms“, which was held in Hungarian Academy of Sciences in Budapest on 1st December 2022.

Professor Dr. Tímea Barzó initiated the Conference with her presentation about the Central European Academy (CEA) outcomes and results in 2022. Central European Academy started to work from 1st January, 2022 with the aim to publish English-language scientific journals and books (under the editorship of CEA publishing), creating research projects in Central European countries for young researchers (like Central European Junior Programme and Professors' Network), organizing scientific conferences, webinars, and important activities with the widely acknowledged professional network, which is connecting Central European countries. Till today, CEA has organized together 15 conferences, 9 within the Central European Professors Network and 5 from the Junior Programme – one Annual Scientific Conference of the Central European Academy PhD programme and other ones to introduce new PhD books.

Central European Professors' Network has the objective to create cooperation between legal researchers with various international comparative law activities. The first part of its activities started on 1st January, 2021 with the support of Ferenc Mádl Institute for Comparative Law, later substituted by

¹ This text is review of the International scientific conference *The Right to Privacy in the Digital Age – in specific terms*, which was held in Hungarian Academy of Sciences in Budapest on 1st December 2022

² Ovaj tekst je pregled Međunarodne naučne konferencije *Pravo na privatnost u digitalnom dobu – u konkretnim terminima*, održane 1. XII 2022 U Budimpešti na Mađarskoj akademiji nauka.

Central European Academy. The second part started on 2nd January, 2022, in partnership with 7 countries and 47 researchers, with the division into five research groups. The results of such cooperation were viewed by various forms of publications, international conferences, dissemination events (49 until 31st December, 2022), and other additional professional platforms. Currently, CEA consists of these research groups:

- 1) Constitutional protection of national symbols with the leadership of Zoltán Tóth J. from Hungary
- 2) Right to privacy group with the leadership of Marcin Wielec from Poland
- 3) Content of the right to parental responsibility with the leadership of Pawel Sobczyk from Poland
- 4) Constitutional framework for the protection of future generations and the environment with the leadership of János Ede Szilágyi from Hungary
- 5) Constitutional Identity and Relations between the EU Law and the Domestic Law of Member States with the leadership of András Varga Zs. from Hungary

Central European Junior Programme consists of two parts. The first part is connected with 4 year long PhD programme in the University of Miskolc and another one consists of 4 year long internship programme in the spaces of the Central European Academy in Budapest. Currently, there are two classes consisting 19 students from selected Central European countries – Croatia, Czech Republic, Hungary, Poland, Romania, Serbia, and Slovakia. Academy is providing foreign language courses for students, funding summer schools, and gives them course materials in English through approximately 200 university lectures. Juniors gain insight into the research and publication processes; they are actively and passively participating in research activities and apart from this, they are involved with other different activities of CEA. Students are involved in creating scientific articles, researches, reports, and with all of these acquired knowledges they gain experiences that will contribute to their candidate's research and their professional progress.

CEA has its publishing house, which is trying to promote Central European Academy results as widely as it is possible. Until 31st December, 2022 4 books were in total for the curriculum of the PhD programme. Moreover, other books related to legal studies on Central Europe were also written in English. CEA is publishing its own journals actively, one such example is Central European Journal of Comparative Law, Journal Law, Identity and Values, and Journal CEA Law Review, which is practically a student-run journal with the targeting group of young researchers.

In the second panel, Professor Wielec introduced members of his research group of the Central European Professors Network, which had their presentations at the conference. That group consisted of 8 people in total.

Professor Vanja-Ivan Savic is a lawyer and legal Scholar from Croatia from the University of Zagreb, with an area of expertise in Legal Theory, Comparative Law, Theory of Law and State, Law and Religion, Human Rights, and Corporate Criminal Law. He speaks Croatian/Bosnian/Serbian, English, French, Spanish, and also has some basic fluency in Latin and Hebrew language.

Professor András Koltay is a research professor at the University of Public Service and Pázmány Péter Catholic University. His area of expertise consists of freedom of speech, personality rights, and media regulations. He is the author of more than 400 publications and numerous monographs, many of them in English.

Professor Matija Damjan is an Assistant Professor in the department of civil and commercial law at the University of Ljubljana. His work is mostly focused on civil law, intellectual property, and information society law. He is also a co-author of several draft proposals of legislative acts.

Professor Marta Dragičević Prtenjača from the University of Zagreb, mainly focuses on the research in criminal law. Moreover, she participated in the drafting of many laws and their amendments in Croatia.

Professor Dušan Popović is a professor of Intellectual Property, Competition Law, and Internet Law at the University of Belgrade. He held numerous guest lectures at different European universities.

Professor David Sehnálek from Masaryk University focuses primarily on the European constitutional law, law interpretation, European private law, and the external relations of the European Union.

Professor Katarína Šmigová is currently the dean in the Faculty of Law of the Pan-European University. Her work focuses mostly on international law, international human rights law, and international humanitarian law.

Dr. Bartłomiej Oreziak is the coordinator of the Centre for Strategic Analysis of the Institute of Justice and an associate at the Faculty of Law and Administration of the Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw. His

interests consists of new technologies in law, human rights protection, public international law, intellectual property law, and criminal law and trial.

Doc. Dr. Matija Damjan, the presenter from the University of Ljubljana was presenting his speech about The Protection of Privacy of IP Addresses in Slovenia. An IP address is a numerical identifier, which is assigned to every device on a network, consisting of 128 bits written as eight four-digit hexadecimal numbers separated by colons. The number helps to define the location of the device in the network and recognize other devices in the network. We can recognize two types of IP addresses – permanent and dynamic. The IP address is public information visible for other devices and shows the general geolocation of the device, but no personal data of any individual user. This information could be obtained by law enforcement bodies, and it could potentially show logs of websites visited by their IP addresses. Privacy of IP addresses could be protected by technological means or by legal protection. Technological means could be realized by VPN (anonymous browser) and legal tools are setting rules for personal data protection. Protection of privacy is based basically in the constitutional provisions of the states and in fundamental European documents such as the European Convention on Human Rights and the European Charter of Fundamental Rights. According to the European regulation concerned with GDPR, personal data means any information related an identified or identifiable natural person, which is a person, who could be identified directly or indirectly, with reference to an identifier such as a name, number, etc. Processing of this data could be performed on the basis laid by law. The Court of Justice declared in its decisions that IP addresses are protected personal data because that could lead to the precise identification of personal data of the users. Such an attitude was adopted later by the Slovenian information commissioner as well. According to the Slovenian constitution, access to the communication privacy could be based just with the approval of the court order and need to be provided by law, and only in the cases of criminal proceedings or in reasons connected with the national security.

Doc. JUDr. Katarína Šmigová, PhD., LL.M, from the Pan European University of Slovakia, had a presentation about „The right to privacy in the Digital Age – In specific terms“. The presentation was concerned with the right to freedom of expression in the digital era in relation to public figures. There are different criteria for the freedom of expression of public officials and special regulations for the protection of the opposition members, which are part of the protection of democracy. Freedom of expression is also based on fundamental documents of the Council of Europe and the European Union. There were original court cases regarding freedom of speech on the internet, concerned with the Slovak parliamentary members and the president. Cases

were related to politically sensitive content events, such as the Russian invasion of Ukraine or signing the international agreement with the United States regarding its potential bases in the territory of the Slovak republic. According to the European Court of Human Rights (ECtHR) and Slovak court decisions, systematic and long-term hate speech-inciting attacks are not protected by the freedom of expression but in general, public figures need to subdue to the higher level of criticism thanks to the importance of the public interest. ECtHR also stated to not protect speech with the aim to incite negative emotions where rational arguments are absent, especially with threatening nature. There's also needed to evaluate consequences, which happened with the connection of such speech. The offensive nature of speech is protected, but at a certain level.

Professor Dr. Dušan V. Popović from the University of Belgrade held a presentation regarding the role of Data Protection Authorities in digital privacy protection: Serbian experience. The first text protecting international data was the non-binding unanimous resolution of the UN General Assembly, adopted in 1991. In connection with the membership in the Council of Europe, the Republic of Serbia ratified the Convention for the Protection of Individuals regarding the Automatic Processing of Personal Data and the Additional Protocol to the Convention for the Protection of Individuals in connection to Automatic Processing of Personal Data, supervisory authorities and transborder data flows. From the other important documents, we can pinpoint the Protocol amending the Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data and Stabilization and Association Agreement with the EU in 2008, which had art. 81 dedicated completely to personal data protection. With obligations from the objective agreement, Serbia is obliged to harmonize its legislation concerned with the personal data protection with the EU law. The first regulation with personal data protection was made in 1998, with the adoption of the Law on Personal Data Protection, but with little success in its effectiveness. In 2008 we can see a modern legislative act, that regulated personal data protection and the adoption of a Strategy for personal data protection too. With the adoption of such a law, nationwide Data Protection Authorities were established too, consisting of the most important body - Commissioner. Citizens have the right to access their personal data, the right to have inaccurate personal data rectified, the right to delete their personal data from databases, right to complain before National Data Protection Authority (DPA). The most recent legislative act referring to this topic is the Law on Protection of Personal Data (LPPD), adopted in November 2018. An important part of the DPA is its inspection body, which is undertaken in compliance with pieces of information from complaints and their ex officio activities. Some breachings

could be characterized as misdemeanors, where LPPD stipulates fines. DPA could initiate a proceeding in front of the court too. DPA bodies could impose fines directly by themselves. To summarize, DPA procedures is an efficient tool for preventing offline and online breaches of personal data protection, but with the disadvantage of inadequate articulation of different protection mechanisms.

Dr. Bartłomiej Oreziak PhD, held a presentation about the right to privacy in the digital age. The base for such protection is art. 47 of the Polish constitution, which stipulates the protection of private and family law, a person's honor and the right to make decisions concerning his personal life. Art. 48 stipulates parents' right to rise their children in accordance with their own convictions, with the border of deprivation of such right only on the effective court judgment. Art. 49 stipulates the protection of the freedom of privacy of communication and art. 50 inviolability of the home. Limitations of these rights could be secured just in cases of specific statutes. Article 51 contains broad protection of privacy in many situations – the right to disclose information concerning own person, the obligation of public authorities not to collect information on citizens, until its necessary in accordance with conditions of rule of law, which is needed to be specified in a separate statute, the obligation of the state to provide access for such information for the proper person, and right to correction of such acquired information. All of these rights and obligations were further specified by the Judgment of the Constitutional Court of 12th December, 2005, file ref. act K 32/04, Judgment of the Constitutional Court of 5th March, 2013, file ref. act U 2/11, Judgment of the Constitutional Court of 25th November, 2021, file ref. act Kp 2/19.

Izv. Professor Dr. Sc. Marta Dragičević Prtenjača held the presentation the Protection of the Child's Privacy in Croatia – the Criminal Law Perspective. Photos of children are nowadays spreading gradually throughout social networks, and they are becoming publicly available for any other users of the internet. Privacy protection has its basement in several international agreements, whereas the most important we can pinpoint on the Universal Declaration of Human Rights, Treaty of the European Union, Treaty on the Functioning of the European Union, Charter of the European Union, and European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Directives of the European Union nr. 95/46/EC and 2002/58/EC and General Data Protection Regulation are other sort of important internationally binding legislature. Specific regulation-protection documents consist of soft law documents such as the Geneva Declaration of the Rights of the Child from 1924, the Declaration of the Rights of the Child from 1959, or Mandatory ones such as the Convention on the Rights of the Child from 1989.

The Convention on the Rights of the Child is the first document, where the child has approached the status of a specific subject with rights and not the person, who needs to have special protection as it was before. Art. 16 stipulates that every child has the right to legal protection against interference with his privacy. European Court of Human Rights (ECtHR) showed special care concerning the photos of the children and their other personal information, especially in the decision as *Van Hannover v. Germany* (no. 2), *Rodina v. Latvia*, *N. Š. V. Croatia*, *Bogomolova v. Russia*, which was a special case referring to the use of child photography for commercial intentions without the approval of the family and child. According to the court decisions, materials that could reveal a child's identity should be kept inaccessible to the public. Professor described further privacy protection documents in the Republic of Croatia, especially by Media Act and Electronic Media Act. The electronic Media Act forbid the publication of the material, which reveals the identity of a child under the age of 18. According to Croatian law, disclosing or transmitting something from the child's personal or family life, publishing a child's photography, or revealing the child's identity contrary to regulations, causing the child anxiety, ridicule of peers or other persons, or otherwise endangered the child's welfare. According to the Croatian bureau of statistics, violation of the privacy of the child has a rising tendency. The Office of Child's Ombudsman worked on 83 individual cases related to child's right to privacy in 2021. Most of these cases were related to the right to the privacy of children in the media and especially social networks, but there were also cases regarding the protection in public institutions, such as sports clubs, schools, hospitals, or kindergartens. In concluding remarks professor stated, that in Croatia right to privacy of children is totally in the control of their parents and children don't have the protection of their privacy from their parents.

Doc. JUDr. David Sehnálek, Ph.D. from Masaryk University held a presentation *Sharenting* from the perspective of the right to privacy. In cyberspace, children don't have any control, over how they are present, and de facto they are becoming the object of cyberspace. Word *sharenting* means parental oversharing information about their children typically on social media. Such sharing could be realized on different levels, for example, we can pinpoint on direct sharenting under the identity of the parent, under the identity of the child by the parent, or indirect sharenting where parents passively or actively create conditions for sharing their child information. In the Czech Republic, there are 3 levels of children's rights regulations – EU law, international law, and domestic law. In domestic law, there is a special place for protection in family law and within protection of privacy laws. The most important child privacy protection regulation is contained in paragraph 81 of the Czech Civil Code, which states general protection of the person's

personality, respect for the person's free decision to live according to his own meaning, and his right to dignity, honor, and privacy. There is the possibility to make such interference with a person's consent, which of course lacks in the case of young children. Czech legislation stipulates in the Civil Code protective provisions for children, aiming potentially against their parents' harmful behavior. We can focus on many articles of the Czech Civil Code, paragraph 857 states, that parents need to exercise their parental responsibilities in the best interest of the child, and paragraph 855 which states that parental responsibility includes caring for the child. Paragraph 875 is saying, that before making a decision that affects the interest of the child, parents shall inform the child about everything that is necessary for the child to form his own opinion on a given matter. Despite these facts, we can see some voices defending sharenting behavior. For example, Dr. Claire Bessant of Northumbria University asserts, that sharenting is providing direct benefits for children and for their parents too. It tends to build their positive social media image and promote socialization.

Professor Ucz. Dr hab. Marcin Wielec had a presentation on The Dilemma of a Positive Invention Regarding the Foundations of the Right to Privacy. Term privacy consists of the protection of human autonomy, self-existence, intimacy, and naturalness. Protection of this kind of privacy contains protection of the freedom of conscience and religion, integrity of the apartment, secrecy of personal communication, protection of private life, and personal inviolability. These protection of course doesn't mean potential criminal proceedings against the perpetrator, protection is mostly secured by the various civil law security mechanisms. Despite this, the right to privacy inflict criminal proceedings too, secrecy of confession could be shown as an example of the highest-ranking respect for the right to privacy in criminal proceedings. Professor decided to evaluate the borders of the law of privacy, especially in criminal proceedings with criteria of the dilemma of a positive invention. It's the situation, in which the creation of anything is determined by the benefits and possible risks of such a process. With the development of modern informational-technical technologies, we could ask about borders of the right to privacy in cases, when they contradicting the interest of society – prosecution of criminals. According to the Polish law systems, surveillance in a criminal proceeding could be realized through subjects with entitlement to realize such activities and in relation to special crimes. Such kind of activities needs to be realized with the law regulations and with specific procedures leading to the destruction of such obtained materials. The right to privacy is not an absolute right, especially in the criminal procedures bordered mainly by the public interest, powers of criminal authorities, and assessment of interest between the collision of these rights. In the area of public law, privacy

will be tending to be confronted with the public interest. The right to privacy doesn't have a uniformed structure in general cases.

Professor Dr. András Koltay had a presentation about photographing people in public places and protecting the privacy, with analyzation of the case law of ECoHR. Could be the protection of privacy held in public spaces? Case Hannover vs. Germany from 2004 is ECoHR key case on this topic, people have basic rights for the preservation of their image, the right to own private life, family law etc. This case gradually explained, how media activities could infringe private law of other persons. Princess of Hannover was photographed by the press on the beach and in the restaurant with her children. Federal constitutional court qualified this as an unlawful behavior, and ECoHR decided that's its a violation of article 8 of the Convention on Protection of Human Rights. The privacy of public personalities has narrower protection overall, but it's still protected. There was also the aspect of protection of the children's privacy, which entails higher protection, with the summarization that disclosure of children's privacy is not in the public interest. Germany lost the case because the media took the photo for their personal gutter press satisfaction and not for public political debate. Another case of the princess of Hannover wasn't justified by the court, because the aim of the publication was a discussion of her father's health, information which could serve in the public interest debates. The last case of the princess is concerned about her photos with her husband in the holiday resort, but the German federal court approved such a media stance because it could contribute to the discussion about finances and public figures' life in Germany. Case Ringier Axel Springer vs. Germany was concerned with taking a photo of a politician taking drugs, which resulted in a positive decision in favor of the media. In the case Peck vs. United Kingdom court decided, that recording private person in public spaces is questionable, even when privacy in public spaces couldn't have the same level of protection, as in private ones. In the case Hansen vs. Norway – the newspaper disclosed photos of the detained murderer, but the court decided to approve the publication of such photography, despite the seriousness of the crime is not a public interest, but there's a public interest to publicly examine circumstances in the detention.

The conference was closed by the closing speech and consequent discussions were opened by dr. Katarzyna Zombory Ph.D.

UPUTE ZA AUTORE

Časopis ***Pregled*** je jedan od najstarijih časopisa u Bosni i Hercegovini koji, sa kraćim i dužim prekidima, izlazi od 1910. godine.

Časopis ***Pregled*** afirmira stvaralaštvo naučnih radnika Univerziteta u Sarajevu kao i drugih istraživača iz oblasti društvenih i humanističkih nauka. Prioritet se ogleda u naučnom pristupu teorijske elaboracije savremenih socijalnih, ekonomskih, pravnih i političkih procesa u Bosni i Hercegovini ali i svijetu. Časopis pruža mogućnost naučnoj, književnoj, kulturnoj, društvenoj i ekonomskoj javnosti da prezentira bosanskohercegovačke i evropske kulturnohistorijske tokove i protivrječnosti.

Pozivamo autore da dostavljaju svoje radove i priloge koji sadržajem odgovaraju osnovnim tematskim opredjeljenjima ***Pregleda***. U časopisu objavljujemo tekstove koji podliježu anonimnoj recenziji.

U časopisu se objavljuju sljedeće kategorije tekstova:

Članci:

- izvorni naučni rad;
- prethodno saopćenje;
- pregledni naučni rad;
- stručni članak;

Pogledi i mišljenja

- eseji

Osvrti i prikazi:

- izlaganja sa naučnih i stručnih skupova;
- osvrti;
- prikazi;
- prilozi;
- prijevodi.

Da bi bili objavljeni u časopisu, tekstovi trebaju biti oblikovani prema sljedećim uputama:

Oblikovanje teksta

1. dokument pohraniti u programu MS Word (*.doc ili .docx format);
2. stranica standardne veličine (A 4);
3. single prored za cijeli rad;
4. font Times New Roman, 12 pt;
5. margine 2,5 cm;
6. ne koristiti nikakve stilove;
7. ne uređivati zaglavlje (Header) niti podnožje (Footer) dokumenta;
8. obavezno brojčano označiti stranice.

Struktura rada

1. ime i prezime autora/ice i profesija;
 2. naziv institucije u kojoj radi;
 3. e-mail adresa autora/ice;
 4. naslov rada na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
 5. sažetak (do 250 riječi u trećem licu) i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
 6. spisak korištene literature.
- Kada autori elaboriraju pojedine segmente nekog problema, tekstovi trebaju sadržavati koncizne podnaslove;
 - U slučajevima kada se koriste kratice i simboli, uz rad moraju obavezno biti priložena objašnjenja;
 - Kada rad sadrži ilustracije, fotografije, grafikone, tabele i sl., iste moraju biti numerisane i sa navedenim izvorom iz kojeg su preuzete;
 - Obim rada je ograničen do **šesnaest (16) stranica teksta**, uključujući sve dijelove rada;
 - Sažetak rada treba sadržavati opći prikaz teme, metodologiju rada, rezultate i zaključak;
 - Ključne riječi trebaju sadržavati bitne pojmove koji se pojavljuju u tekstu, ali ne opće i preširoke pojmove;
 - U radovima će se poštovati jezik autora (bosanski, hrvatski ili srpski), kao i pismo teksta (latinica ili ćirilica);
 - Dostavljeni tekstovi trebaju biti lektorisani.

Svaki autor treba dostaviti izjavu da je rad autorsko djelo i da nije prethodno objavljen, niti će biti ponuđen drugom časopisu na objavljivanje, uz saglasnost da rad može biti dostupan u slobodnom pristupu u međunarodnim bazama podataka u kojima je časopis indeksiran i na veb-stranicama Univerziteta u Sarajevu i ***Pregleda: časopisa za društvena pitanja***.

Bez navedenih elemenata nijedan rad neće biti objavljen.

Molimo autore/ice da se u radovima pridržavaju jednog sistema navođenja i citiranja.

Na kraju rada se navodi numerisan spisak korištene literature poredane abecednim redom po prezimenu autora, odnosno naslovu anonimne publikacije u kojem se ne vrši selekcija izvora (na monografije, časopise, zbornike, arhivsku građu, veb-stranice i sl.). Ukoliko se navodi više radova jednog autora, radovi se navode hronološkim redom.

Navodimo primjere za navođenje literature na kraju rada korištenjem jedne varijante harvardskog sistema citiranja:

Knjige:

- Knjige sa jednim autorom:
Imamović, M., 2008. *Knjige i zbivanja*. Sarajevo: Magistrat.
- Knjige sa dva autora:
Hartman, K., Ackermann, E., 2004. *Searching and Researching on the Internet and World Wide Web*. 4 izd. Franklin: Beedle & Associates Inc.
- Knjige sa tri autora:
Lasić-Lazić, J., Laszlo, M., Boras, D., 2008. *Informacijsko čitanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Knjige sa više od četiri autora:
Talović, M. et al., 2011. *Notacijska analiza u nogometu*. Sarajevo: Fakultet sporta i tjelesnog odgoja.

Poglavlje u knjizi:

Šunjić, M., 1996. Odnosi Bosne i Venecije u vrijeme vladavine Tvrtka I. U: Šunjić, M. *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.)*. Sarajevo: HKD Napredak. Str. 53-79.

Elektronske knjige:

Pušina, A., 2014. *Stil u psihologiji: teorije i istraživanja*. [e-knjiga] Sarajevo: Filozofski fakultet. Dostupno na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Stil_u_psihologiji_teorije_i_istrazivanja.pdf [25. 09. 2014.].

Naučni i stručni rad u zborniku ili zbirci radova:

Dizdar, S., 2010. Slika stanja Bolonjskog procesa u Bosni i Hercegovini. U: Mitrović, P. ur. *Zbornik radova sa međunarodnih okruglih stolova o implementaciji Bolonjskog procesa u Federaciji Bosne i Hercegovine*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, str. 13-61.

Članak u časopisu:

Grubiša, D., 2011. Politološke dvojbe u Europskoj uniji: potraga za određenjem. *Politička misao*, 48 (2), str. 61-90.

Veb-stranice:

Šarčević, A., 2012. *Socijalna moć uma*. [online] Dostupno na: <http://www.academia.edu/2926123/_Socijalna_moc_uma_-_Recenzija_Abdulah_Sarcevic> [25. 09. 2014.].

Radove slati na adresu izdavacka.djelatnost@uns.ba
Kontakt: Fuada Muslić-Haseta, prof., Sekretar Redakcije
Tel: 00 387 33 565-122
www.pregled.unsa.ba

Univerzitet u Sarajevu, Redakcija časopisa **Pregled**
Obala Kulina bana 7/II, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

GUIDELINES FOR AUTHORS

Pregled is among the oldest periodical in Bosnia and Herzegovina that, taking into considerations longer and shorter hiatuses, has been published since 1910.

Pregled is a periodical that promotes creative capacity of University of Sarajevo scholars and of other scholars from fields of social sciences and humanities as well. The priority reflects in the scientific approach to the theoretical working out in details of social, economic, legal and political processes, both in Bosnia and Herzegovina and the world. The periodical offers a possibility to the scientific, literary, cultural, social and economic public to present Bosnian-Herzegovinian and European culture-historical developments and clashes.

We hereby use this opportunity to invite authors to submit their papers and contributions conforming to the *Pregled's* basic thematic orientation. Texts published in the journal have been subject to anonymous review.

The following text categories are published in the periodical:

Articles:

- original scientific papers;
- preliminary notes;
- reviewed scientific paper;
- professional/vocational article;

Views and opinions

- essays

Reviews:

- presentations from scientific and professional/expert conferences;
- reviews;
- contributions;
- translations.

To be published in the periodical, texts are expected to meet fully the following guidelines:

Basic Formatting:

1. Articles should be saved in MS Word software either as a *.doc or *.docx file;
2. Paper setting: A 4 (21,59 x 27,94 cm)
3. Line spacing set to 1 throughout the document;
4. 12 point Times New Roman font;
5. Margins set to 2,54 cm.;
6. Use of any other formatting styles is forbidden;
7. Use of any other headers and footers is forbidden;
8. All pages of the entire manuscript ought to be serially numbered.

Body of the paper:

1. Author's name, surname and vocation;
 2. Name of the institution where the author works;
 3. Author's email address;
 4. Article's title in Bosnian/Croatian/Serbian and English language;
 5. Summary of approximately 250 words (in English and third person) and a keyword list in Bosnian/Croatian/Serbian and English;
 6. Reference list.
-
- When working in details certain segments of some issue, that bodies of text should fall under precise subheadings;
 - Abbreviations and symbols, if used, ought to be accompanied with corresponding explanations;
 - If used, illustrations, photographs, charts, tables etc. ought to be serially numbered and have clearly referenced their sources;
 - The required paper length is **16 (sixteen) pages**, including each and every part;
 - Article's summary should present general overview of the subject, used methodology, obtained results and conclusion;
 - Keywords ought to be essential terms appearing in the text, excluding the overly general or broad ones;
 - Author's choice of language (Bosnian/Croatian/Serbian) and script (Latin or Cyrillic) will be adhered in articles;
 - Submitted papers ought to be proofread.

Each author is obliged to submit a statement reading that submitted paper is an original previously unpublished authorship work, nor that it will be offered to any another journal for publishing. The author also gives consent that his work may be freely accessible in the international databases in which the journal is indexed and on the University of Sarajevo and *Pregled: Periodical for Social Issues'* appropriate websites.

Papers violating any part of the aforestated guidelines shall be rejected.

We kindly ask the authors to adhere to single quoting and citation system.

At the paper's end, a numbered list of used literature, sorted alphabetically by author's surname, i.e. the title of an anonymous publication, where sources are not selected per sources (monographs, journals, proceedings, archives, web pages, etc.) should be listed. If more than one author is cited, the works are to be listed chronologically.

Here some references examples at the paper's end are given using a Harvard citation's variant:

Books:

- Books with single author:
Imamović, M., 2008. *Knjige i zbivanja*. Sarajevo: Magistrat.
- Books with two authors:
Hartman, K., Ackermann, E., 2004. *Searching and Researching on the Internet and World Wide Web*. 4 izd. Franklin: Beedle & Associates Inc.
- Books with three authors:
Lasić-Lazić, J., Laszlo, M., Boras, D., 2008. *Informacijsko čitanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Books with four or more authors:
Talović, M. et al., 2011. *Notacijska analiza u nogometu*. Sarajevo: Fakultet sporta i tjelesnog odgoja.

Book chapters:

Šunjić, M., 1996. Odnosi Bosne i Venecije u vrijeme vladavine Tvrtka I. U: Šunjić, M. *Bosna i Venecija* (odnosi u XIV i XV st.). Sarajevo: HKD Napredak. Str. 53-79.

E-books:

Pušina, A., 2014. *Stil u psihologiji: teorije i istraživanja*. [e-knjiga] Sarajevo: Filozofski fakultet. Dostupno na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Stil_u_psihologiji_teorije_i_istrazivanja.pdf [25. 09. 2014.].

Scientific and vocational papers in a Book of Proceedings or Collection:

Dizdar, S., 2010. Slika stanja Bolonjskog procesa u Bosni i Hercegovini. U: Mitrović, P. ur. *Zbornik radova sa međunarodnih okruglih stolova o implementaciji Bolonjskog procesa u Federaciji Bosne i Hercegovine*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, str. 13-61.

Journal articles:

Grubiša, D., 2011. *Politološke dvojbe u Europskoj uniji: potraga za određenjem*. Politička misao, 48 (2), str. 61-90.

Web-sites:

Šarčević, A., 2012. *Socijalna moć uma*. [online] Dostupno na: http://www.academia.edu/2926123/_Socijalna_moc_uma_-_Recenzija_Abdulah_Sarcevic [25. 09. 2014.].

Articles should be submitted by email to izdavacka.djelatnost@unsa.ba.

Contact person: Fuada Muslić-Haseta, Grad. Eng. Lit., Editorial Board Assistant
Tel. 00 387 33 565 122

www.pregled.unsa.ba

University of Sarajevo, **Pregled: Periodical for Social Issues** Board of Editors
Obala Kulina bana St., 7/II, 71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

